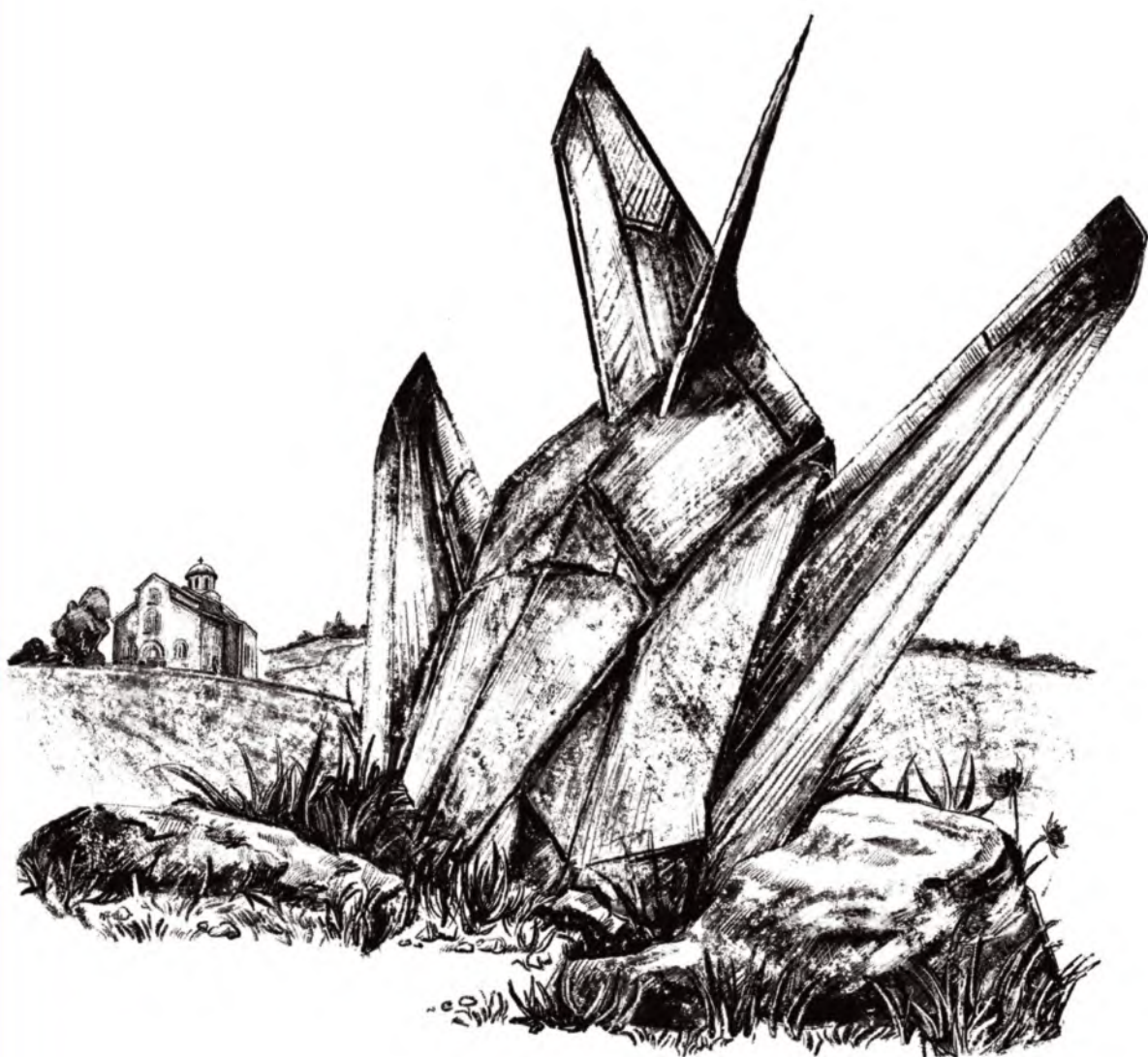

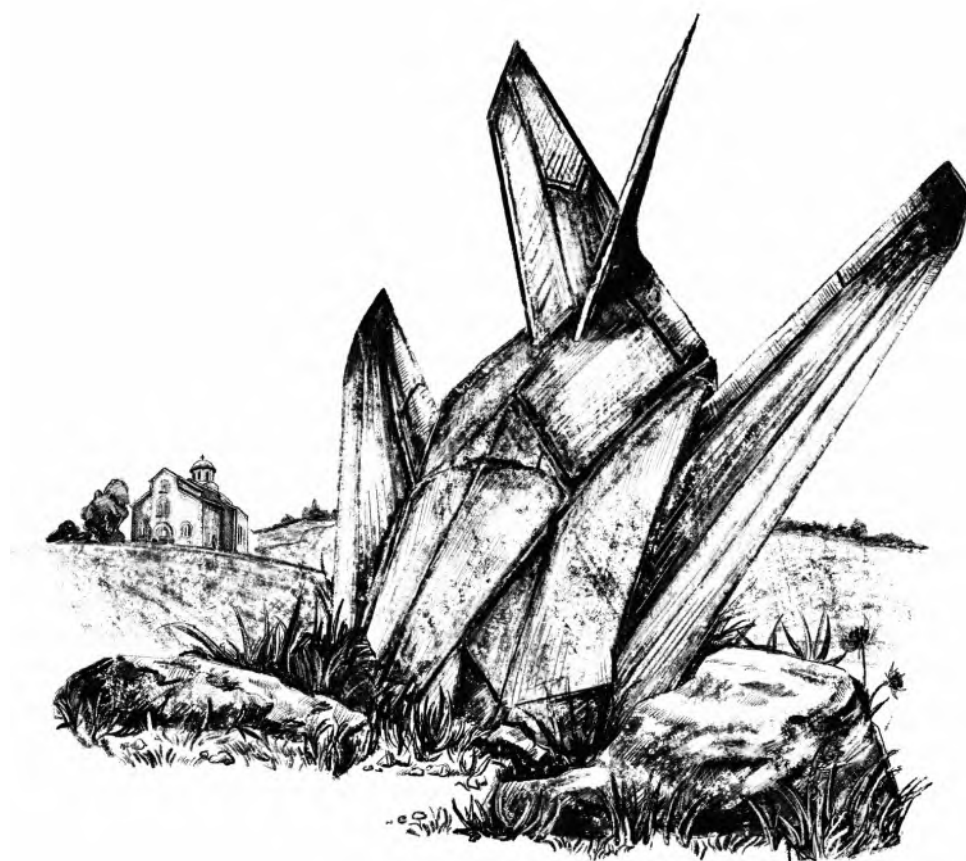
ДУГ ОДЈЕК
ДОЛГОЕ ЭХО
LASTING ECHO

1999.

ДУГ ОДЈЕК
ДОЛГОЕ ЭХО
LASTING ECHO

1999.

Београд, 2024.

Дуг Одјек 1999. Научна монографија

Рецензенти:

Максим Братерскиј, доктор политичких наука, професор Националног истраживачког универзитета „Висока школа економије“ (НИУ ВШЕ)

Борис Новосељцев, кандидат историјских наука, виши научни сарадник Института за славистику Руске академије наука (РАН)

Ауторски тим:

Јекатерина Ентина (НИУ ВШЕ), Никита Бондарев (Институт за славистику РАН),

Душан Пророковић (Институт за међународну политику и привреду),

Михаил Лобанов (Институт за економију РАН), Александар Наџаров (НИУ ВШЕ),

Александар Пивоваренко (НИУ ВШЕ), Стефанија Иветић (НИУ ВШЕ),

Марк Ентин (Универзитет МГИМО), Николај Павловски (НИУ ВШЕ),

Немања Степанов (НИУ ВШЕ), Сергеј Артјомов (Универзитет МГИМО),

Јелизавета Бикова (Универзитет МГИМО), Тамара Благодатских (Универзитет МГИМО),

Сергеј Матјушкин (Универзитет МГИМО), Ана Медведева (Универзитет МГИМО),

Марија Алексејева (Универзитет МГИМО).

Научни консултанти:

Ирина Антанасијевић

Никола Танасић

Тиосав Пурић

Дарко Делић

Олег Фролов

Под општим уредништвом доктора политичких наука, професорке Националног истраживачког универзитета „Висока школа економије“ Јекатерине Ентине

Превод на српски — Сергеј Артјомов

Превод на енглески — Алексеј Маганов

Припрема за штампу — Ана Горохова

Насловница — Елизавета Головастова

ISBN 978-86-7067-340-3

Штампа: Донат Граф доо, Мике Аласа 52, Београд

Тираж: 300 примерака

Copyright © Издавачка кућа Зебра Е, Москва 2024

Copyright © 2024 за српско издање Институт за међународну политику и привреду

САДРЖАЈ

РЕЗИМЕ	4
ДРУШТВО	5
Перцепција бомбардовања у српском друштву након 25 година	5
Тема бомбардовања Југославије у српској култури.....	14
Спољна и унутрашња контура формирања представе о Србији и Србима ...	31
Бомбардовање и српске савремене политичке елите	38
ЕКОНОМИЈА	44
Српска привреда у условима међународних санкција (1991-1999. године)....	44
Листа [одређених] бомбардованих индустријских објеката Србије.....	48
Непосредна штета српској привреди током бомбардовања 1999. године....	51
СВЕТ	60
Западни наративи о Балкану као основ његове дугорочне политике	60
Последице бомбардовања за балкански регион	62
Последице по САД	66
Последице по Европску унију	68
Последице по Русију	69
Последице по Кину	72
Последице по треће земље	73
Антиправни светски поредак заснован на неједнакости	74
РУССКИЙ	83
ENGLISH	167

РЕЗИМЕ

Памћење бомбардовања Југославије се према правилу повезује са Београдом и Новим Садом који горе у ноћи, срушеним мостовима преко Саве и Дунава, зградом телевизијског центра и београдским породилиштем, осиромашеним уранијумом и порастом броја оболелих од рака. Само бомбардовање донекле постоји ван времена и места: у Русији је бомбардовање постало део образложења окретања од Запада, на Западу оно је једна од осталих "хуманитарних интервенција", чије ни суштине, ни времена савремени политичари неће се сетити, у Србији је оно дубока, мрачна трагедија као рушевине зграде Генералштаба, која није привлачна и изазива жељу за брисањем из свакодневице. Ипак, трагедија је и сувише замашна и системска да не подсећа на себе или да дозволи да буде игнорисана.

У нашем истраживању ми се трудимо да вратимо догађајима из 1999. године осећај припадности месту и времену. Желимо да покажемо њихове последице — како се оне као црвена нит провлаче кроз српску културу и друштвени живот, какву економску и политичку стварност су оне саздале, како су се одразиле на регионалном и глобалном нивоу. На неки начин су људи 20. века живели у свету, који је створио пуцањ Гаврила Принципа у Сарајеву: да се није десио, Први светски рат не би почео у јулу 1914. године. Без овог не би дошло ни до Руске револуције, ни до Другог светског рата, ни до Хладног рата, који га је следио. Без бомбардовања Југославије би савремени свет такође изгледао другачије. Управо 1999. године су његови међународноправни темељи и једнакост свих држава без обзира на њихову моћ, што се тиче основних гаранција, били одбачени као универзални принципи суживота на планети, које су земље постизале неколико столећа.

Ово истраживање очигледно показује да, упркос популарном мишљењу о потчињености земаља региона европском и шире, западном економском систему, и немогућности постојања ван његовог оквира, у случају Србије није тако: национални привредни темељ републике је довољно чврст.

Најзад, наше истраживање је омаж српском народу, кога ипак није успело да сломи ни бомбардовање, нити даљих 25 година системских напора Запада, усмерених на заборав тих догађаја. Доживевши дубоку колективну трауму, Срби су сачували свој идентитет и јединствену државу. Страдања српског народа су постала предзнак будућих катастрофа, али су истовремено српска искуства последњих 25 година показала, како може да се одбрани своје "ја". Та искуства уче нас да покушаји принудног "заборава историје", у облику брисања, прекрајања или прећуткивања, доводе до обрнутог ефекта и увек делују против оних, који покушавају да их реализују.

ДРУШТВО

Перцепција бомбардовања у српском друштву након 25 година

Момо Капор (рођен 1937. године) "Леп дан за умирање", 1999. године

*Спржена, разорена и затрована земља потонула је у дубоки мрак. Погасиле су се чак и звезде, све сем једне, непомичне; то је сателит који, попут божанства које одлучује о нашим животима и смрти, ласерима наводи авионске бомбе на циљеве. Лилит — звезда смрти. Београд у тами, попут уснулог живог сага, беспомоћно лежи на својим бреговима, ишчекујући да му бомбе исцпепају ткање... **Не видимо лица својих непријатеља, нити пак, они тврде да су непријатељи. Смрт, која се зове "Милосрдни анђео", долази ниоткуда и без најаве.***

Мушкарац (рођен 1988. године), дубински интервју у оквиру пројекта, 2024. године

Сећам се 22. марта, седео сам и цртао нешто маркерима, радио сам домаћи задатак. На телевизији се емитовао "Бој на Косову" док су родитељи причали шта ће бити кад буде дошло до рата. Два дана касније ... почело је брзо одрастање, завршило се безбрижно детињство. Деца на Западу нас никад неће разумети.

Између ових сећања се налази 25 година. Године 1999. Момо Капор је имао 62 године, док наш испитаник 11. Он зна да се 1999. завршило детињство. Капор зна да су га савезници издали два пута. Први пут кад су 1944. године неочекивано започели тепих-бомбардовање, одузевши оно мало што је остало код седмогодишњег дечка у јеку рата — пријатеља. Други пут, 1999. године када је ракета која се срушила на Чубуру заувек избрисала из његовог живота Њујорк (у ширем контексту — Запад) који је он тако волео. За њих двојицу као и за многе друге то није представљао страх од смрти и сећања на њу који су то одредили. Значајан део Срба није одлазио у склоништа. То је била *издаја*. Изругивање заједничке историје, машта о дивном, пуном чистоте и поштовања према личности Западу о којем је југословенска омладина више година сањала. Чију подмуклост света, историју, културу па чак и поједине зграде и улице београдски интелектуалци су, седећи у задимљеним кухињама и слушајући плоче Боба Дилана, произведене у Југославији по лиценци, знали можда боље него он сам. Дивљачки поступак.

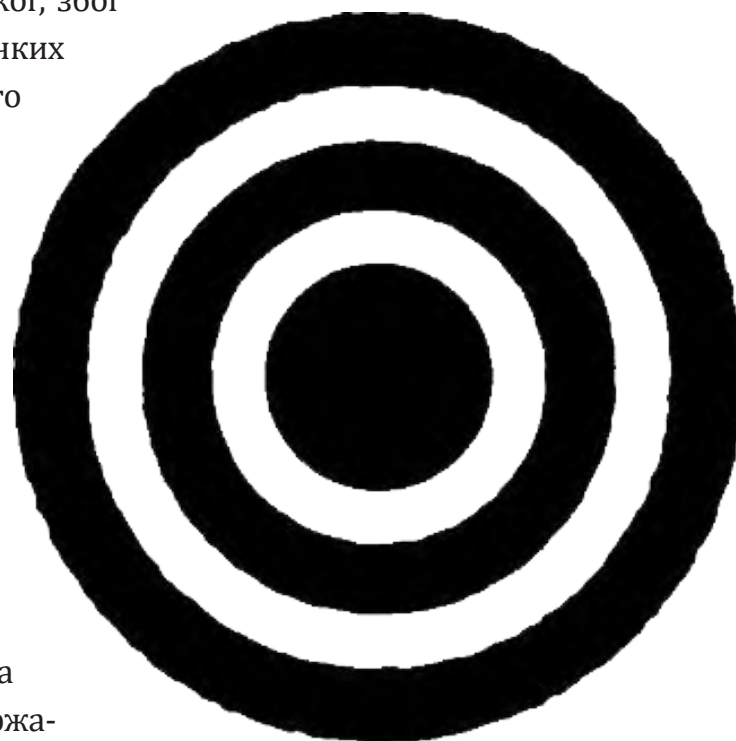
Културна траума, која уписује кључне историјске догађаје у скуп слика које

су важне за колективан идентитет одређене заједнице, у друштвеним наукама није толико проучена појава. Сам концепт одвија се већ 20 година. Зашто је он погодан за описивање српског друштва? Можда зато што није могао да не буде погодан. Истражујући српски народ, не може да се ограничи само квантитативном и квалитативном социологијом. Земља која је свету дала дела Милоша Црњанског, филм "Лепа села лепо горе" и рок групу "Екатарина Велика" није могла да не одговори на национални потрес преко културе. Често преко филма, књижевности и музике колективна перцепција догађаја може боље да се разуме него преко анкетирања и интервјуа. Књижевност, различити музички жанрови и кинематографија су највиши ниво социологије и истовремено њен најверодостојнији део. Главни разлог тога је да се они сваког дана проверавају на поштеност и правичност оцена које се дају и слика које се стварају. Њихова популарност и антипатија према њима директно зависе од тога колико су тачно и скровито одразили унутрашње стање друштва.

Важно је да је српска култура — писмена, визуелна и музичка — увек била дубоко социјална и политичка. Глобална тенденција претварања дијалога с друштвом у једење хамбургера односно индустрију масовне забаве допринела је повећању феномена "културе заборавља", тежњи да се не говори о трауматичним темама, да се мисли и осећа лаконично.

Мада у друштвима попут српског, због сталних друштвених и политичких катаклизми, покушаји да се то заборави било да нису били успешни, било да су се претварали у фарсу, још више су укоренили трауматично искуство у друштву.

Зато саставни део нашег истраживања чини путовање кроз српску културу, масовну и елитну, јер је то само по себи неутуђиви део одговора на питање "Како је бомбардовање утицало на Србију и Србе?". Заједно са одржаним социолошким истраживањем и дубинским интервјуима проучавање одраза бомбардовања у српској култури омогућује нам да пренесемо ви-

TARGET

зуелне, аудио и писмене слике у академски текст.

Методологија овог истраживања се ослања на постколонијалне приступе прилагођени Балкану, пре свега на радове Марије Тодорове, Весне Голдсворти, Божицара Језерника. То омогућава да се бомбардовање концептуализује не само као чин агресије, већ као пракса освајања и реформисања геополитичког и социокултурног простора Другог од стране Запада. Важно је споменути да су западне земље на различити начин разумеваале разлике Југославије. За европске земље, како наводе Тодорова и Голсворди, СРЈ и Срби нису били пуноправно Друго: били су инфериорна верзија Себе (односно Европљана), којим је требало да се развијају и да уђу у "европску" породицу. Заузврат, за Американце су Срби били оличење апсолутно Другог, не-Запада, који је Вашингтон видео заједно са другим отпадничким државама: Ираном, ДНРК, Ираком, Кубом, Либијом. Даљи покушаји Американаца да ставе Србију на западни пут развоја се фундаментално не разликују од истих приступа САД у Авганистану и Ираку.

Треба нагласити да СРЈ и касније Србију Запад види као актера, који нема могућност репрезентације, нема "право гласа". Како пише Вјачеслав Морозов, није замислива ситуација, када је национална држава, попут Србије, лишена могућности репрезентације у међународној заједници. Политички и културни подухвати западних земаља после бомбардовања нису били усмерени на изолацију саме Србије. Суштински је политика западних земаља била усмерена на промену идентитета Србије и Срба, на трансформацију националне идеје и државотворних дискурса. Управо зато је један од кључних задатака овог истраживања пружање гласа самим Србима.

Коначно, важан део истраживачке оптике је концепција културне трауме. Бомбардовање Србије представља убедљив пример културне трауме, која се одражава у различитим сферама уметности и друштвеног живота. Посебна пажња у истраживању се посвећује према механизму дискурзивне репродукције културне трауме: пракси западних земаља за учвршћивање "колективне кривице" Србије и Срба у друштвено-политичком простору. Може се рећи да наше истраживање на основу српског материјала потврђује матрицу, коју је предложила Алајда Асман. Немачка истраживачица сматра да заборав може бити различит, од "терапеутског" до "казненог", али принудан заборав историјске трауме, лишавање народа права да анализира и разуме ову трауму, као и ревизија историје не може да доведе популаризаторе таквог дискурса до пожељног резултата.

У социолошким истраживањима, чија је сврха била да се идентификују глобалне преференције српских становника током задњих 25 година, најчешће су постављана питања о односу према великим међународним актерима и придру-

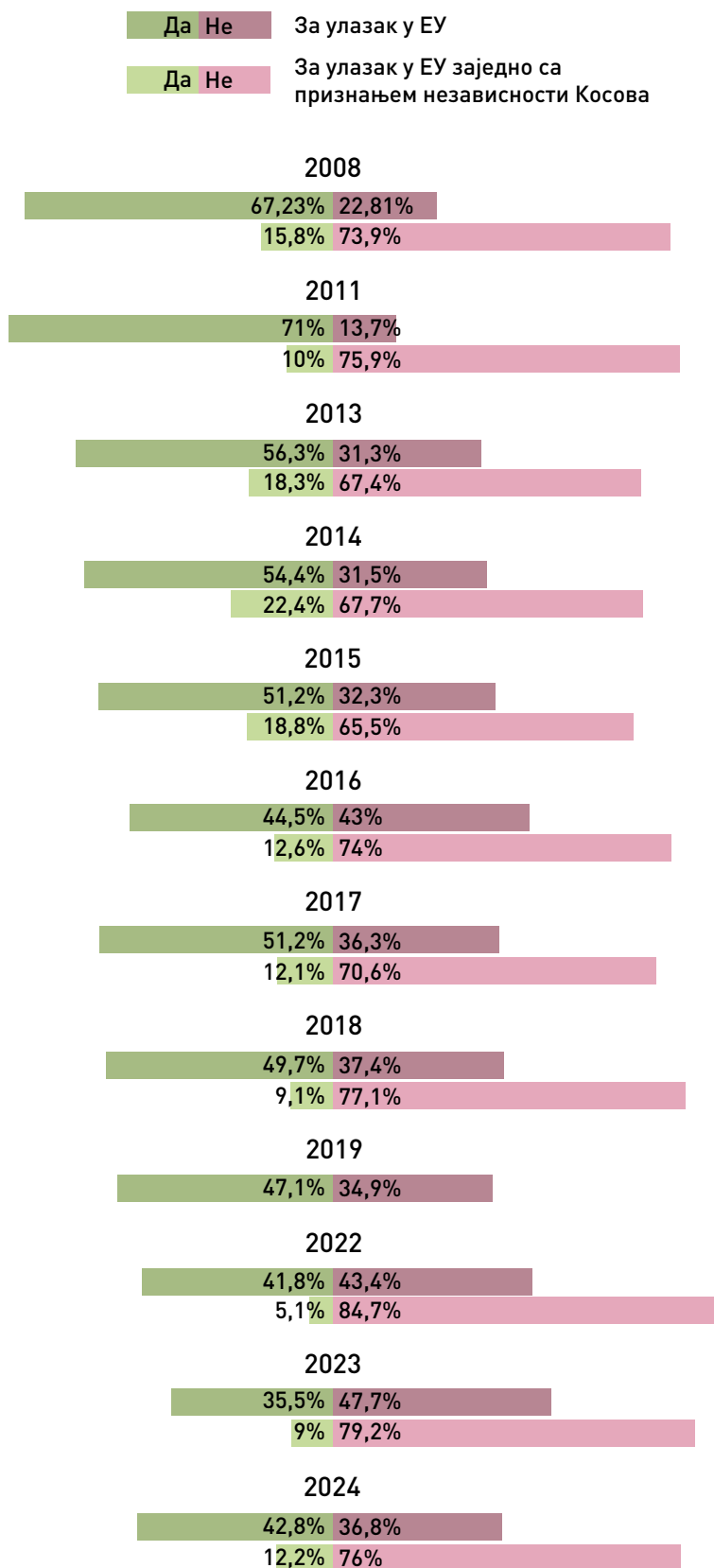
живању Европској унији.

Није тешко разумети зашто је питање придруживања Европској унији повезано са питањем Косова и Метохије. Мада нисмо видели ниједно комплексно истраживање које би имало за циљ да се схвати како трауматично искуство бомбардовања утиче на перцепцију околне стварности, однос према водећим државама, економски курс земље, и генерално модел њеног развоја. Уједно део одговора на питање куда, како, и зашто креће српско друштво лежи управо у догађајима из 1999. године.

Тако се завршила једна ера, а на почетку друге пружен нам је чист лист хартије да на њему испочетка пишемо историју Србије.*

Одржали смо социолошко онлајн истраживање. Узорак је чинило 1150 испитаника, релевантан је по обиму и исправно одражава старосну и читаву структуру српског друштва. Испитаницима је понуђено да одговоре на 30 питања о личном искуству које се тиче бомбардовања, о

Истраживања јавног мњења Србије о придруживању ЕУ-у 2008-2024.

Извор: Нова српска политичка мисао

* https://www.prometej.rs/education_post_type/otimanje-kosmeta-uzimanje-duse/

њиховом односу према културним предметима везаним са бомбардовањем као и о њиховом мишљењу о низу политичких и историјских питања. Осим тога спроведено је 26 дубинских интервјуа са сведоцима догађаја из 1999. године, ради дубљег разумевања наратива о бомбардовању који постоје у друштву. Такође је истраживачка група искористила резултате образовног пројекта издавачке куће "Прометеј" који се реализовао 2019. године поводом 20. годишњице бомбардовања Југославије. Даље су наведени резултати ових истраживања.

Српско друштво добро памти искуство бомбардовања. За већину људи је лично искуство и основни извор знања о тим догађајима.

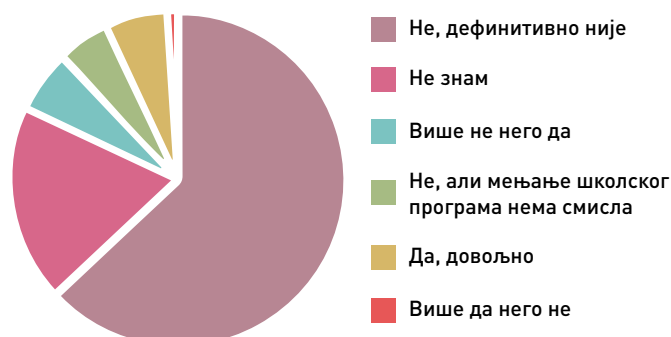
"Не могу да заборавим. Да сам хтео, не бих могао па и нећу да заборавим."

*"Била си тако мала, а памтиш?" — питају ме често. Памтим"****

73 одсто људи се не слаже с тврдњом да догађаји из 1999. године нису утицали на њихову генерацију. Огромна већина испитаника уједно сматра да догађаји из 1999. године нису довољно заступљени у књижевности као и школским програмима из историје. Према мишљењу испитаника, бомбардовање Југославије се

обично прећуткује. Прећуткивање је, према једној од кључних истраживача културног памћења Алајди Асман, техника практичног заборава која не брише трауматичан догађај из памћења него га само повлачи из комуникације.

Да ли је школски програм довољно обухватио догађаје из 1999. године?

"историја се не обнавља, друге земље пишу уџбенике"

"има смисла да се стварају ствари које ће суздржавати од даљих напада ... да се објасни, да конструктивна препорука за будућност"

На питање "ко је крив?" мишљења се разилазе. Огромна већина (око 70 одсто) је склона да криви за та дешавања Европу и САД, док оптужује и југословенске политичаре (53 одсто).

*** Корпа са играчкама, https://www.prometej.rs/education_post_type/korpa-sa-igrackama/

"нема оправдања за оне који су донели одлуку"

"нису били у праву и није било никакве потребе за бомбардовањем"

Треба напоменути да ово не значи да у Србији постоји позитиван консензус о фигури Слободана Милошевића. Међутим, без обзира на оно што многи Срби негативно оцењују његову делатност, само мањина криви лидера последње Југославије за трагедију 1999. године.

Да је Милошевић изгубио власт раније, не би било бомбардовања

"дефинитивно није био добар лидер као и пророк. Добар банкар али није добар трговац"

"испра је постојало негативно мњење, које су креирали медији, мишљења других људи, али је у процесу самосталног истраживања постало мекше, али то не значи да га подржавам"

Подаци такође показују да даља политика САД-а и ЕУ-а није довела до отопљавања односа: више од 75 одсто сматра да Вашингтон и Брисел нису искупили своју кривицу пред Србима.

Постоји конзензус и о мотивацији западних земаља. Како су наводили испитаници, агресија је била алат политичког и економског учвршћивања САД-а на Балкану: "Главни циљ је да се узме Косово као колонија али да се не зове колонијом".

"показатељ надмоћи САД-а, Америка није једини светски полицајац да има право одлучивати у каквим институцијама и какву идеологију треба утврдити у држави"

"политичке игре које се не свODE на то што смо ми рђави Срби него на то што имамо ресурсе"

"не знам да ли ишта вреди иједна резолуција УН, само формалност која је усвојена, мада се не поштује ниједна њена тачка, маска да би Американци колонизовали Косово и Метохију"

Европа је искупила своју кривицу за бомбардовање
пружањем помоћи за развој Србије

САД су искупиле своју кривицу за бомбардовање
пружањем помоћи за развој Србије

Ова интерпретација, која је добро позната и најпопуларнија у српској јавности и политичкој средини, заједно са принципијелним ставом САД-а и ЕУ-а о одвојености питања прошлости (НАТО бомбардовање и његови разлози) и будућности (статус Косова и Метохије и европски пут Београда) ствара затворени круг како у дијалогу западног света са српским друштвом тако и с политичким елитама.

Без обзира на оно што српско друштво признаје да су бомбардовање и косовски сукоб у целини негативно утицали на развој Србије (тако мисли 78 одсто испитаника), већина српског друштва не жели да заборави ово искуство: 52 одсто у поређењу са 32 одсто. Сачување историјског памћења не штети Србији — тако мисли 66 одсто испитаника док 51 одсто чак сматра да је 1999. година најважнији догађај у историји Србије.

"то нас је учинило јачим како појединачно тако и колективно"

"Нећемо заборавити јер смо хришћани, деца патријарха Павла. Никога не мрзимо, они нас мрзе толико колико ми можемо да их волимо"

"Тих 78 дана су нас научили шта ћемо нашој деци пренети. Не говорим о историји коју ће учити из наручених уџбеника, писаних искривљеном истином. Говорим о храбрости, о борби појединца, о неустрашивости мајки, о јунацима који су новорођенчад спасавали из болница док око њих бомбе падају... о поносу бити Србин, о љубави према овој напаћеној земљи, о љубави према српским манастирима и вери, о томе да не издаш српство и Христа и онда када ти је пиштољ уперен у слепоочницу"***

Међутим, да се ране у потпуности залече и једна страница историје окрене, сећање на трауматичне догађаје треба да се појави пред судом јавности, сведоци треба да се изјасне и саслушају. Алајда Асман то назива "терапеутским забо-

*** https://www.prometej.rs/education_post_type/jedno-secanje/

konstantan nemir sramota za cijelo čovječanstvo **ratni zločin** ta tema ne treba da se spominje gorjele zgrade **velika nepravda i nepoštovanje našeg naroda** podvrgnuti uništavanju ne smijemo da zaboravimo opet moramo truditi da neke rane prenesemo da liječimo nasilje i nepoštovanje Sramotno i potpuno nepotrebno. **veliki stres** konstantan strah da će se zaratiti **strah** ponos prkos Pako i terrorism pravedan svijet u kojem je kojem smo težili **Strahuje** bombardiranje je ostavilo utjecaj na čitavu državu Nepravda i zločin **Žrtvu našeg naroda** Nezakonito i katastrofalno **divljački postupak** nonsens u istoriji ratovanje **Surovo. Nepotrebno.** bijes, nepravda, tuga, razočarenje Humanitarna katastrofa stravični zločin jer su stradali civili **totalno nelegitimni** svi nosimo traumu iz tog perioda kao neki divlji narod Bliskog istoka **Žestoko i bezobzirno.** Veliki broj civilnih žrtava koje su oni nazvali kolateralna šteta.

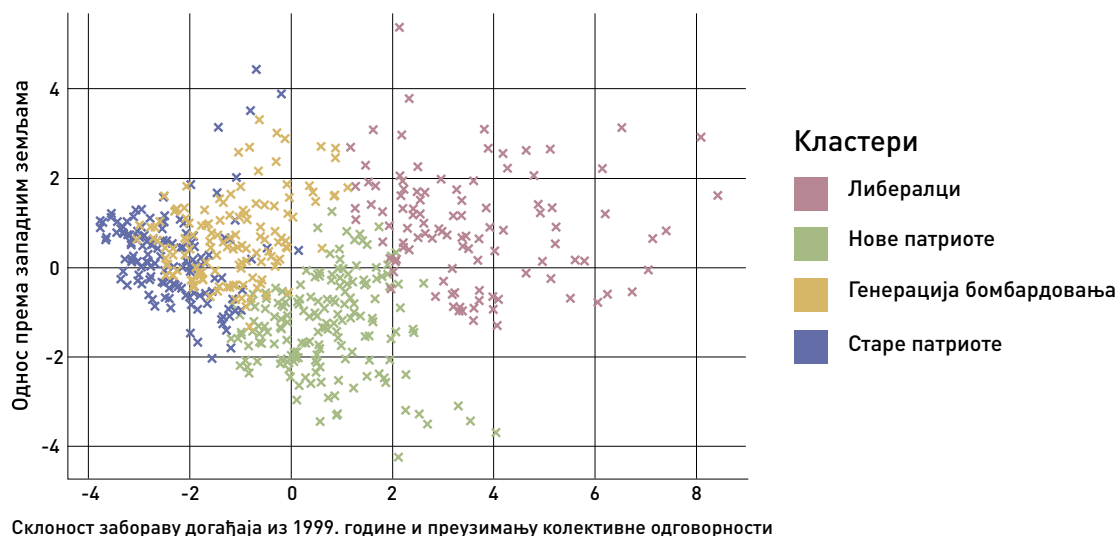
равом”, чија је стратегија да терет прошлости остане у прошлости уз сачување сећања на догађаје.

*“Не треба заборављати али треба да се наставља с радом као и са
лечењем рана”*

При томе, упркос привидној монолитности српског јавног мњења, у ствари испитаници могу да се поделе на четири “кластера”, који углавном исправно одражавају и савремену расподелу политичких преференција Срба у целини. У први кластер спада условна генерација из 1970-1980-их чији су представници у младости сведочили распад Југославије и бомбардовање. Оптужују за те догађаје Запад и двосмислено оцењују улогу Милошевића и југословенских политичара. У другом кластеру је генерација из 1990-их година. То су људи чије детињство протекло током бомбардовања. Донекле је то најтрауматизованија генерација Срба. Нису склони да криве југословенске политичаре за бомбардовања, имају изузетно негативан однос према САД-у и ЕУ-у, подржавају неопходност годишње комеморације поводом 24. марта 1999. године.

*“Као феникс из пепела, да се пошаље снажан сигнал — можете да рушите
колико год хоћете, али ми ћемо увек моћи да се опоравимо”*

Визуелизација кластера грађана Србије у складу са њиховим односом према догађајима из 1999. године и политичким ставом

У трећем кластеру се концентрише условно либерални део српског становништва. Ти људи осећају одређени део колективне одговорности за бомбардовање, сматрају да су ЕУ и САД делимично испуиле своју кривицу, док је за бомбардовања криво југословенско руководство.

"најпре смо ми криви, доносили смо погрешне одлуке"

Коначно у четвртном кластеру се концентришу испитаници који су се родили 1950-1960-их. Могу да се зову релативно "непомирљиви": не осећају одговорност за бомбардовање, не криве Милошевића и друге југословенске политичаре, не сматрају да су САД и ЕУ испуиле своју кривицу пред Србијом. Занимљиво је да је разлика између друге и четврте групе у односу према Русији: старија генерација не сматра да би без помоћи Русије 1999. године ситуација могла да буде гора док млађа генерација позитивније оцењује улогу Москве.

"Русија се 1999. године налазила у тешкој ситуацији, многи људи осуђују али смо ми криви да нисмо сами успели. Не може пак Русија увек да помаже. Када су имали своје проблеме, нико није могао да им помогне."

"Српски народ добро зна историју, зато се не љути на тадашњу власт. Русија није била тада у стању сама себи да помогне због Перестројке и распада Совјетског Савеза. Не љутимо се јер су људи тада били уз нас, а тадашња власт је некако помогла. Било је случајева када су учествовали у преговорима, покушавали да нас некако заштите"

Сprovedено онлајн истраживање и дубински интервјуи показују да у српском друштву постоји конзенсус по питању бомбардовања. Већина (70 одсто) и у 2024. години, двадесет пет година касније, сматра то као неоправдану агресију и рану која крвари.

Срби имају захтев да се формира консензусни модел даљег развоја друштва и земље који ће узимати у обзир ово искуство као кључни догађај за неколико генерација одједном, укључујући и оне који то нису видели али и преживели као културну трауму. Ова траума није довољно размотрена и покривена да би оно што се догодило постало део историје а не недавне прошлости. Штавише, како ће се показати даље, западне земље радије раде све да траума бомбардовања и даље рани српско друштво. Одбијање да се преузме икаква одговорност за страдања цивилног становништва, селективан однос према заједничкој историји Србије и Запада као и истакнута деперсонификација бомбардовања су довели до одређеног тумачења тих догађаја у српској култури. Бомбардовање се сматра кроз трагедију малог човека у позадини велике трагедије која се одвија.

Дакле хаштаг #опростили, али нисмо заборавили, који је популаран у српском информационом простору, не одржава стварност потпуно тачно: #нисмо заборавили нити опростили.

Тема бомбардовања Југославије у српској култури

Кинематографија

Од дана свог настанка кинематографија је нераскидиво повезана са питањима пропаганде, власти и идентитета. Србија ту није изузетак. По дефиницији српског културолога Александра Јанковића, "историја српског филма је историја политике и идеологије. Од тренутка када је "Србин" узео камеру у руке ("Живот и дела бесмртног војда Карађорђа", 1911, Илија Станојевић), суштинска мотивација је била глорификовање дневне идеологије и вечно преплитање историје... Сви горостаси српског филма експлицитно и директно су кроз приче о посрнућу и уздизању нације или појединца, снимали филмове о власти/за власт". Упркос томе што Александар Јанковић, говорећи о тумачењу НАТО бомбардовања 1999. године, мало претерује, не може да се с њим не сложи барем делимично.

Уопштавајући, може се констатовати да су донедавно постојала два наратива о догађајима у Југославији из 1999. године. Према једном је бомбардовање позадина слике опште кризе српског друштва и државе која је "измучена дик-

татуром Милошевића”. Оно само погоршава живот који се већ претворио у трагедију, представљујући донекле њену апотеозу. Према другом је бомбардовање трагедија сама по себи, агресија против просечних људи који се ипак труде да преживе. Принципијелно је да је током двадесетак година одраз тих наратива у филму показивао и борбу модела који објашњавају догађаје који су довели до НАТО агресије: условно ”прозападно” тумачење које се често креирало новцем из европских и америчких фондова ради оправдања акција НАТО-а и земаља ЕУ-а, као и каснију консолидовану антисрпску позицију по ”српском питању” на Балкану; и други, национални модел коме је дуго времена требало да се или прилагођава условима комерцијалне дистрибуције и политичке стварности Србије 2000-их година, или да се тешко ”пробија” кроз европске филмске фестивале једног жанра.

Пред нашим очима управо се сада у српској домаћој кинематографији формира ”херојски” наратив у којем бомбардовање више није деперсонификовани ”гром из ведрa неба”

Пред нашим очима управо се сада у српској домаћој кинематографији формира ”херојски” наратив у којем бомбардовање више

није деперсонификовани ”гром из ведрa неба”. Његов настанак је повезан с тим што процес проширавања ЕУ на Балкану очигледно ”шлајфује” док западни културни свет нема никаквог интересовања за реализацију задатака регионалног помирења (један за другим уз подршку различитих фондација снимају се филмови који показују ”злочине” Срба у Босни и Херцеговини, Хрватској, над косовским Албанцима).

У истом периоду (од краја 2010-их до данас) углавном као одговор на стагнацију процеса европских интеграција коначно се обликује савремени политички систем Србије који се ослања на два стуба: спољну политику која балансира између свих иностраних актера и унутрашњу политику која се оријентише на широки национални сегмент који рационално мисли (у духу ”уметности могућег”). Прво испољавање ових промена у кинематографији је филм ”Балканска међа” (2019) руско-српске продукције који почиње замашном сценом бомбардовања београдског породилишта која реконструише стварне догађаје. Филм приступачно уједињује тему трагедије ”малог човека” и његовог херојског отпора.

Хронологија српских филмова о бомбардовању

Први филм ”Рањена земља” је очекивано снимљен управо 1999. године и имао је све карактеристичне особине пропаганде из Милошевићевог доба због чега је бачен у заборав после промене режима. Следеће године је у Србији снимљено укупно седам дугометражних играних филмова од којих су четири директно повезана са бомбардовањем. То су ”Рат уживо” (режија Дарка

"Балканска међа", редитељ Андреј Волгин, 2019

Бајића), "Небеска удица" (режија Љубише Самарџића), "Земља истине, љубави и слободе" (режија Милутина Петровића) и "Дорћол-Манхетн" (режија Исидоре Бјелице). Од ових филмова у наратив "бомбардовање као позадина" спадају "Рат уживо" (највеће зло су у филму "политички комесари" из света кинематографије које је Милошевићев режим доделио главним ликовима; углавном филм вешто балансира између заједљивих примедби према Милошевићу и демонстрације разорних последица бомбардовања које никако није "прецизно"), "Земља истине, љубави и слободе", "Дорћол-Манхетн".

Наратив "бомбардовање као трагедија" се приказује у "Небеској удици" која је постала култни српски филм. Бомбе падају на кошаркашки терен убијајући главног лика — просечног момка (Небојша Глоговац) који не мисли о политици, никоме не жели зло а најприроднији облик протеста против бомбардовања за њега постаје обнављање уништеног кошаркашког терена.

По нашем мишљењу, важно је и оно што ова алегорија намерно или случајно показује да се без реда уништава све, укључујући национални спорт, љубав према којем је још јуче спајала Американце и Србе на међународним такмичењима.

За многе српске редитеље, чији су се филмови тангенцијално дотицали теме бомбардовања, било је битно да "одговарају формату". То је довело до стварања

филмова где је велико зло Милошевић и његов режим. Поред наведених филмова овом низу треба да се придруже и "Кордон" (2002) и "Професионалац" (2003).

Средином 2000-их година се пуштају филмови где је бомбардовање као "позадина" у ствари формирало очигледну политичку поруку.

Такви филмови су "Пад у рај" (2004) и "Буђење из мртвих" (2005). Први филм треба да се размотри детаљније. Филмски критичар Ђорђе Бајић праведно примећује да овај филм "оставља утисак српског филма који је снимљен у потпуном складу са страном визијом онога како српски филм треба да изгледа", дакле у ствари представља пример "аутобалканизације", "аутошовинизма". Амерички лик (оборени пилот) је показан искључиво са позитивне стране док Срби саркастично кажу о себи: "да су Американци нас боље знали, схватили би да нас не треба бомбардовати, много успешније ћемо ми себе сами разнети". Тренутак обарања америчког пилота од стране пијаног Србина ЛПРС-ом очигледно обесцењује војни успех јединице ПВО под командом пуковника Золтана Данија. Филм "Пад у рај" се директно финансирао од стране неколико страних компанија — Neue Impuls Film (Немачка), Mact Productions (Француска), Rocketta Film и Rotterdam Films (Холандија), као и од стране јавне немачке телевизије ARD-1.

У периоду од краја 2000-их до средине 2010-их година тема бомбардовања, упркос одсуству домаћих гледаних филмова, не нестаје. При крају деценије појављује се филм у режији Горана Радовановића "Хитна помоћ" као и мало познати филмови (хорор/експлоатациони филм) попут "Живот и смрт порно банде" (2009) и "Зона мртвих" (2008) где се са хумором искоришћавају последице бомбардовања осиромашеним уранијумом за српску околину.

Битно је да је у тај период кроз те филмове у српски национални кинематографски дискурс уведена тема еколошких последица бомбардовања макар и у гротескном облику.

Следеће деценије се тема бомбардовања појављује 2013. године ("Мама-рош", Момчило Мрдаковић) заједно са филмом о страдањима Срба на Косову ("Енклава", 2015, Горан Радовановић), наставља се заједничким српско-холандским филмом "Небо изнад нас" (режија Маринуса Грутхофа) који кроз призму троје људи који раде у згради РТС-а приказује ужас рата.

Филм "Терет" (2018) у режији Огњена Главонића је постао озлоглашен у српској јавности. Његова принципијелна разлика од других филмова који показују да је за време Милошевића било горе и не обраћају пажњу на трагедију бомбардовања српских градова и села је у директном отпуживању српског на-

рода за бомбардовање. Претеча филма је био Главонићев документарни филм "Дубина два" посвећени заташкавању стрељања Албанаца од стране српске полиције на косовском селу Сува Река. У "Терету" се директно оптужују ћутљиви радници "из народа" који су превозили лешеве са Косова на полигон око Београда. У овом смислу Главонићево "стваралаштво" се налази на истом нивоу са плејадом западних филмова о југословенским ратовима где су Срби показани као немилосрдне убице (да наведемо само "Иза непријатељских линија" (2001) и "У земљи крви и меда" (2011); компликованији случај је "Спаситељ" (1997) где своје "добивају" све стране у сукобу али највише Срби). Спонзори филма "Терет" су Европски филмски фонд ("Еуримаж"), Француски институт, холандски Фонд Хуберта Балса, амерички Национални фонд за демократију (National Endowment for Democracy), који углавном врло ретко директно финансира филмове али ту је вероватно посебан случај.

Наратив који спаја ове филмове је тврдња да је "претходно било горе". Филмови показују да на крају крајева бомбардовање није оно најгоре што се десило Србима. Како кажу хероји једног од филмова, у сопственом уништавању су Срби били успешнији од бомбардовања.

Треба нагласити да је бомбардовање у филмовима које финансира Запад (ЕУ и ређе САД) увек позадина. Ово је саставни део "Милошевићевог пакла" тадашње Србије. У ствари филмови имплицитно пребацују одговорност за бомбардовање на српско политичко вођство, показујући га као окрутну, некомпетентну банду која је довела земљу до колапса. Мада се врхунац таквог приступа види управо у филму "Терет": ради се већ не само о лоповским политичарима СРЈ него о самом народу.

Наратив "Терета" је логичан завршетак "аутобалканизације" од које не пате само они редитељи који снимају филмове захваљујући западним донацијама и који су оријентисани према међународним филмским фестивалима. Весело самоуништење и дехуманизација уз ракију, роштиљ и паљбу у ваздух је у истом "Паду у рај" оријентисано већином на локалну српску публику. Филм је доживео епски дебакл на благајнама док је редитељ Милош Радовић изложен опструкцији. У не-

У периоду од краја 2000-их до средине 2010-их година тема бомбардовања, упркос одсуству домаћих гледаних филмова, не нестаје

ком тренутку, као што је у случају Главонићевог филма, аутобалканизација престаје да буде весела иако главни лик филма изгледа као типичан "пијани од ракије Србин" (иронија је у томе што га глуми Бугарин Леон Лучев; у Србији није било заинтересованих лица).

"Терет", редитељ Огњен Главонић, 2018

Коначно сви ти филмови намећу један дискурс: српска држава и друштво су били неисправни, покварени, болесни. Усред ове дисфункције појединци могу да задрже лично достојанство али друштво не може. У "Терету" Срби немају права ни на лично достојанство.

Нити у једном од "спонзорских" филмова смрт као последица бомбардовања није у првом плану. Ово јесте порука коју имплицитно или експлицитно шаљу српском друштву западне фондације. "Пропали сте као друштво и држава па је бомбардовање логичан, можда и праведан, резултат овог дебакла".

У ствари српско друштво је у себи налазило снаге да не изгуби вољу за животом усред насталог пакла па је покушај занемарити или изгурати ову чињеницу из српске националне перцепције суштински пропао.

Дистрибуција филмова који су снимљени уз помоћ западног новца најјасније је то показала: "Терет" (2018) је зарадио само 28 000 долара. Управо овакво, донекле јадно тумачење догађаја из 1999. године које игнорише стварност и осећаје Срба разних генерација довело је до настанка неопходности да се преиспитује 1999. година у народно-херојском духу. Оно је постало важан разлог раста незадовољства узајамним односима са Западом у целини.

Дакле управо 2018-2019. године се појављују два антагонистичка филма,

две апсолутно супротне перцепције НАТО бомбардовања — "спонзорски" "Терет" и руско-српска "Балканска међа". Сваки од њих симболизује могући смер развоја српског филма: настављање са аутошовинистичким самобичевањем, у духу "мало су нас бомбардовали, треба још" (фраза из блога глумца Сергеја Трифуновића која је постала мим) или демонстрација штете коју је нанео НАТО пакт као полазна тачка за сваку историју, која се одвија 1999. године. Већ сада се види да је нова српска кинематографија изабрала други пут.

Тема трагедије малог човека у јеку бомбардовања приказује се у филму "78 дана" (Емилија Гашић, 2024) снимљеном у формату видео дневника који је забележио живот три сестре током бомбардовања. Крајње занимљив је филм "Кошаре" (Балша Ђого, продукција је у току) који би први пут у историји српске кинематографије показао јунаштво српских бранилаца Косова и Метохије током најжешћих борби за Кошаре.

То је значајна дестигматизација теме: ако је о трагедији цивилног становништва током бомбардовања било дозвољено, макар и отежано, снимати, онда је директно антиратно изражавање које би приказивало истински размер и стварне жртве НАТО агресије донедавно у Србији било табу.

"Баук", редитељ Горан Радовановић, 2024

Не може да се не спомене и филм у режији Горана Радовановића "Баук", који још није јавно приказан у биоскопима. У њему се ради о покушајима младих родитеља да заштите своје дете, макар и преваром, од ужаса НАТО бомбардовања. Продуцент филма је српско-руски глумац Милош Биковић, сниматељ Владислав Опељанц, филм је премијерно показан на Московском међународном филмском фестивалу и приказан се у руским биоскопима. Ово је важно јер је напоре Русије у српској филмској продукцији омогућило да се најзад раскине зачарани круг зависности српске кинематографије од западних спонзора и фестивала.

Музика

За разлику од српске кинематографије, српска музика и, шире, музичка култура демонстрира мало другачије наративе о бомбардовању. Уколико се ради о српској музици управо из доба бомбардовања, треба навести неколико тема. Прво, то је класичан патриотски дискурс, који се највише одражава у песмама групе "Рибља Чорба" "Само слога Србина Спашава" и песми "Земља" (извођачи су Александар Ераковић, Дејан Пејовић итд.). У текстовима ових песама виде се слике српског ината, битности народне слоге пред непријатељем. Обе песме су тада биле део државне пропаганде СРЈ исто као што је и песма "Волимо те, Отаџбино наша" која је постала незванична химна земље током бомбардовања.

Привлачан музички артефакт из тог доба је песма "Земља", коју изводи низ српских репера («Gru», «357», «Who's The Best», Ана Станић, Ивана Павловић, «Асте»). У њој се артикулишу више наратива које и сада подржава српско друштво: одбијање опростити Западу бомбардовање («можда ће Бог вам опростити...ја сигурно нећу»); историчност и историјски континуитет бомбардовања ("Сваки дан, докле више? Историја пише. Трећи пут у истом веку, овде се отежано дише"). При томе се у песми више пута наглашава да су Срби морално у праву: "Ја вам шаљем речи, ви ракете мојим небом, ви мене каменом, ја вас опет хлебом". Ови редови су довољно популарни рефрен који користи група "Рибља Чорба" у песми "СССС": «Знам да постоји договор с' небом, ко тебе каменом, ти њега хлебом». Упућује нас на традиционалан дискурс и дискурс о изградњи нације код Срба о "небеском народу", о посебној улози и мисији Срба у свету.

Занимљиво је да је рок музика која је имала 1990-их година "антирежимски статус" и сарађивала са радијем "В-92" постала један од главних симбола отпора бомбардовању. Рок концерти на трговима су постали типична појава током бомбардовања док је Бранков мост чак добио статус "моста рокенрола". На концертима су учествовали бендови које тешко осумњичити за про-милошевићевску позицију: "Рибља Чорба", "Електрични Оргазам", "Бајага и инструк-

тори" итд. Компилација "антиратног рока" је објављена на албуму из 1999. године "Песма нас је одржала" са омотом са познатим "Таргетом" (симболом бомбардовања). Занимљиво је да је песма Боре Ђорђевића из ове збирке "Децу ти нећу опростити" изворно објављена на јавно анти-милошевићевском албуму из 1996. године "Њихови дани".

Други део музичких композиција је о трагедији појединца. Ово је песма групе "Grupa Models" "Ноћ је ведро над Србијом". У песми која одговара стилу српске поп музике из 1990-их година главни мотив је усамљеност: "И као да смо сами ми на целом свету остали". Јасна или пак ведро ноћ над Србијом је алузија на бомбардовање. Тема усамљености Срба и Србије се види и у горе споменутих песмама као на пример у "СССС" ("Знам да су сви против Србије/Нема горе трагедије него бити из Србије. Данас цео свет навија да се разбије Југославија"). У овом стилу је написана песма "Док гори небо над Новим Садом" Ђорђа Балашевића објављена на његовом политички ангажованом албуму "Деведесети" где се бомбардовање упоређује са свећама ђавола.

Истакнут музички симбол тог доба је песма "Плави слон". У песми је показана тема немоћи и жеље да се избегне стварност: "И нећу да се пробудим, јер могу да полудим, кад видим ко сам, кад видим где сам". Лирски херој пак сања америчке културне симболе: Мадона, српски играч НБА Владе Дивац и Бил Клинтон који "свира своју песму на саксофону". Супротстављање апсурдних куплета-снова са рефреном-стварношћу уз молски тон саме песме ствара осећај туге и немоћи.

Треба нагласити да у српској рок музици, упркос важној улози рока 1999. године, бомбардовање нема значајног одраза. Изузетак је албум "Опен де Дор" комичног састава "The Kuguars" на којем се у краткој песми "Сећам Се" исмејава заборав бомбардовања у српском друштву скоро одмах после њиховог завршетка.

Посебан жанр су постале пародијске песме посвећене исмејавању западних политичара и државника као и читаве ратне машинерије. То су прво композиције "Ја сам ја", "Ми смо ми", "El Kondor pada" групе "Индексно Позориште".

Мада после 1999. године је тема бомбардовања готово нестала у српској музици поставши занимљива само андерграунду. Бомбардовање је доста чести мотив у српској метал музици: иначе, треш метал бенд "Space Eater" објавила је 2007. године албум "Merciful Angel" на којем две песме имају довољно јавне алузије на 1999. годину док се насловна инструментална песма управо зове "1999". Исте године је објављен албум "Освета у крви" треш/блек метал бенда

"Wolf's Hunger" на којем такође има песме "Merciful Angel" ("Милосрдни анђео") посвећене бомбардовању. Занимљиво је да је увод ове песме Клинтонов говор поводом

Рок концерти на трговима су постали типична појава током бомбардовања док је Бранков мост чак добио статус "моста рокенрола"

најављивања бомбардовања СРЈ. Године 2015. је у Београду основана треш метал група "Merciful Angel". Године 2023. је на албуму групе "Kobold" "Chaos herald" ("Весник хаоса") објављена песма "Merciful Angel" у којој се директно ради о искуству бомбардовања.

*Playing ball in backyard with my five-year-old friend
Sirens wail once again, our game has come to an end
Parents call their children home, it's time to say goodbye
We never thought, never believed, that this night we might die*

*Играмо се лоптом с мојим пријатељем.
Има пет.
Поново је звук сирене, игри је дошао крај.
Родитељи зову децу кући, време за опроштај.
Да ноћас умрети можемо није нам ни пало на памет*

*Merciful Angel takes his flight
Merciful Angel spreads the blight
Merciful Angel burns the skies
Merciful Angel brings demise*

*Милосрдни анђео одлази у лет
Милосрдни анђео шири јад
Милосрдни анђео сагорева небо
Милосрдни анђео доноси пропаст*

*Lights out to hide from the angel, as he sets out to his flight
Mother tapes the window's glass, for it might break this night
Noble Anvil burns the skies, every night someone innocent dies
No one cares for our mother's cries, no one cares for our demise*

*Гасимо светло да се сакријемо од анђе-ла кад полета
Мајка залепљује прозоре да се ноћас не разбију
Племенити наковањ сагорева небо, сваку ноћ недужни умиру
Нико не брине за плач наше мајке, нико не брине за нашу смрт*

Ове песме написане у типичном за треш мрачном стилу фокусирају се на нечовечности, лицемерју бомбардовања. Ово још једном наглашава осећаје

српског друштва о "забраву и опроштају", демонстрира слику "Србија против света" и показује трауматичност догађаја из 1999. године.

Важно је да свој одраз бомбардовање има и у руском хеви металу посебно у песми "Союзная сила" ("Савезничка сила") извођача "Radio Tarok" коју знају српски слушаоци. У класичној за хеви метал стилистици песма прича о људској трагедији током бомбардовања Београда:

*Когда орел вновь сжимает хват
цепких когтей
Когда отцы со слезами хоронят детей
Когда тела вдоль подъездов уложены в ряд
Осколком в каменном сердце
пылает Белград*

*Кад орао стиска чврсте канце
Кад очеви у сузама сахрањују децу
Кад тела код зграда леже редом
Београд гори као ивер
у каменом срцу*

За Србе је пак важна песма, симбол руске перцепције догађаја из 1999. године постала песма "Југославија" Јелене Катине ("Тату"). За српске слушаоце песма је била своје врсте извињење Русије Србима за немешање.

*Черноглазой девчонкой растерянной,
Ты стоишь на другом берегу.
Но добратся до этого берега
Не могу, не могу, не могу.*

*Црноока девојка збуњена,
Ти стојиш на другој обали,
Но доћи до те обале
Не могу, не могу, не могу.*

*За ночь под свинцовым градом,
За то что меня нет рядом,
Ты прости сестра моя -
Югославия!*

*За ноћ под оловном олујом,
за то што мене нема поред те,
Ти опрости сестро моја -
Југославијо!*

Мада је у мејнстриму тема бомбардовања нестала поставши занимљива само андерграунду. Повратак на њу се десио већ 2010-их година на српској реп сцени након објављивања довољно популарних песама "Бомбардовање 1999 (BLP ft Zookey PL), «Немилосрдни Анђео» (Nesta), «1999» (Гоша са Раскршћа). Наративи у два потпуно различита жанра (хип-хоп и метал) су изванредно слични. Нити о било ком забраву, опроштају се не ради, као што је у рефрену песме "Бомбардовање 1999":

*да ли си запамтио сирене? ја јесам!
да ли кад се сетиш те и даље хвата језа?
да ли си још увек брате бесан, ја не знам*

*али нећу да заборавим то зло и бол!
да ли си запамтио сирене? ја јесам!
да ли кад се сетиш те и даље хвата језа?
да ли си још увек брате бесан, ја не знам
али нећу да им опростим то зло и бол!*

Коначно треба споменути важан културни феномен — естетизацију искуства бомбардовања на српској хип-хоп сцени. Истакнути представник овога је музички састав "Бомбе Деведесетих", чије песме више пута упућују нас на бомбардовање. У песмама чланова бендова, посебно једне од најпознатијих српских реперки Мими Мерцедез, бомбардовање приказује се као догађај који је обликовао генерацију:

*Џаба ми керови реже
Ја сам уз вукове расла
Смешим се када ми прете
Плешем уз звукове рата
...
Ја се не бојим за себе
Само за друге
Срби не могу да умру од пушке
Само од туге*

Занимљиво је да овај део српског хип-хопа наглашава мада и кроз пост-ироничну призму своју блискост родољубивој народној музици из доба 1990-их, турбофолку, чему је и посвећена песма "Турбофолк ме је натерао". У ширем смислу песма представља утврђивање српске савремене самобитности. Најзад треба споменути још једну песму Мими Мерцедез — "Мира Марковић" где је као културни херој представљена жена Слободана Милошевића Мирјана Марковић. Ревизија, мада и у крајње специфичном облику, Милошевићевог доба, повратак на његов лик у музици говори о расту ресантимана између дела младе српске генерације.

Наративи у песмама посвећеним бомбардовању подударају се с онима који су добијени током социолошких истраживања. Ово је осећај усамљености и моралне правилности, одсуство жеље заборавити и опростити, осећај ината и патње као судбине Срба-небеског народа.

У том смислу музика открива значајно дубље слојеве колективног несвесног него кинематографија: она показује чисту емоционалну перцепцију у тре-

нутку бомбардовања и кроз године.

Западни покушаји утицати на српско друштво кроз финансирање музичких пројеката били су изузетно ограничени. Најистакнутији пример оваквих акција је постала песма "Авалски торањ" посвећена обнављању телевизијског торња који, како се каже у песми, "брани нас од светске самоће". Ипак, мада и није лоша у смислу мелодије, ова песма није доживела значајну популарност и остала је у сећању народа као пример "бесмислености коју финансирају западни фондови".

Књижевност

Књижевност је, пре свега проза, постала још један посредник преко којег српски народ преживљава трауму бомбардовања из 1999. године. Важно је да се управо она испоставила као најхармоничнији и најцеловитији израз свих тих осећаја о којим су говорили испитаници у дубинским интервјуима. Потреси изазвани ударима по српској престоници довели су до појављивања таквих књига као што су "Леп дан за умирање" (1999) Моме Капора, "Нигдина" (2000) Светлане Велмар-Јанковић, "Лицитација ветра" (2001) Весне Алексић, "Под сенком змаја" (2001) Ђорђа Писарева. Различита по стилу и садржају ова дела спајају заједнички наративи и ликови.

Овај неочекиван, потресан карактер бомбардовања је буквално гром из ведро неба.

Та бомбардовања ракетама, Вељо, кад се посматрају било са Калемегдана, или са тераса, или на екрану, делују скоро безазлено и, што најбитније, некако удаљено, као дечије видео-игрице и има нечег чудовишног у тој привидној безазлености и тој још привиднијој удаљености јер нам је омогућено да посматрамо како нас уништавају а да то сопствено уништавање доживљавамо као удаљено, да у сопствену стварност гледамо као у виртуелну стварност...целовитост нашег менталног склопа доведена је у питање, сигурна сам.

Светлана Велмар-Јанковић, „Нигдина“

Овај осећај издаје, губитак јединства са Западом који се чинио толико близак и разумљив а који се испоставио туђи, хладан, дивљачки.

Некад сам, на овом истом месту, остављала парчиће чоколаде за Петара Пана ако се појави... Каква будала! Тај вечно зелени костим за Петара Пана цртали су неки угојени мајстори у својим кожним фотелјама и канцеларијама са еркондишн-уређајима, у облакодерима... Цртали су, с пуно топлог срца, за нас дечицу... Какав фол! Какав језив фол!

Светлана Велмар-Јанковић (извор: royalfamily.org)

Притворила сам прозор и стакла су опет звезнула. Опет је негде у даљини грунуло. Ни Мали Принц, ни Винету, ну Саројан, ни Талични Том, ни Витни Хјустон, ни Селинџер, ни „101 далматинац“, па чак ни Круела де Вил, нису имали везе са овим.

Весна Алексић «Лицитација ветра»

Ова слика свакодневице, свакидашњице трагедије: пијаница које мутно прате "ватромет" над Београдом, уличних трговаца овлаженим књигама, празних кафана у Скадарлији. Али истовремено пред смрћу, која једнако прети свима као и тренутак дубоке личне слободе и прихватање Другога.

Паничари се препуштају паници.

Пензионери пишу огорчена писма председнику Сједињених Америчких Држава.

Верници се моле Богу да их избави од Лукаваго.

Тајне пијанице, најзад, имају оправдање да пију јавно.

Ветерани, из прошлог рата, хвалишу се својим подвизима, а бивши, остарели артиљерци, куну се да би боље гађали авионе од ових данашњих.

Момо Капор «Леп дан за умирање»

За Капора бомбардовање уопште постаје својеврстан "крај историје": супротстављајући бездушну стварност из 1999. године носталгичној југословенској американофилији свог покојног брата, повлачећи паралелу између 1941, 1944, 1995. и 1999. године, аутор тражи зачетке новог живота и новог света у задимљеним рушевинама оног старог. У овом смислу српска књижевност на изузетно искрен, понекад на натуралистички начин описује трагедију

Момо Капор (извор: Igor Pavićević)

малог човека усред настале велике трагедије. Сви аутори — и Капор, и Алексић, и Велмар-Јанковић — се обраћају рефрену српске историје 20. века — три бомбардовања: "упорно се понављају трагични догађаји у српској историји, бомбардовања у истом месецу на исти празник, то је већ монотono" (Светлана Велмар-Јанковић, "Нигдина").

Мало се разликују књиге које су написане касније када су физички и емоционални ожиљци српског народа настали после бомбардовања зарасли. У таква дела спадају допуњена верзија "Биографије Београда" (2005) Милорада Павића (9. и 10. делови), "Мрак" (2010) Александра Вулина, "Културни свет" (2016) Милана Пеце Николића, "Остаци света" (2020) Игора Маројевића. Написани су на контекстуалнији начин: у њима је трагедија 1999. године само део потреса који су се десили са српским народом крајем 20. века. За Павића је бомбардовање завршни акорд 1990-их година у којим је "Београд изгубио све због чега би могао да се воли". То нису конкретне градске зграде него наравно свој особити дух. За Вулина је 1999. година само део свемирске издаје, рушења идеала и самоће заједно са сиромаштвом, губитком моралних оријентира друштва, губитка историјских српских територија.

Једном су и ти њихови амерички жабари прешли границу, залутали без сателита и навођења, погубили се у беспутним гудурама које су само нама и Шинтарима

могле бити важне и вредне умирања и живота, и забасали жабари међу наше.

Јао, како смо их тукли, нану им жабарску, а они су цвилели као деца онако пре-самиићени и изубијани и нису личили на приче и филмове које су снимали о себи и по себи, филмове и приче у које смо и ми веровали, све док их нисмо осетили под кундацима, песницама и ђоновима чизама. ...

Али ми је ипак било жао што нисам могао да узмем једног и да га доведем у моје двориште и да га покажем комшијама и да онда испечемо прасе, али оно добро, што није масно и што никада није забрљало њушку у концентрат, већ што је храњено кукурузом, па да му кажем када му будем одвезао жабарске руке и посадио га за сто: једи, нану ти жабарску, једи и да пијеш ову ракију од џанарике, од овог дрвета што расте у нашем дворишту, и што сам је ја испекао, једи и пиј да видиш против кога си пошао да ратујеш, будало једна.

Александар Вулин «Мрак»

За Маројевића разумевање бомбардовања иде кроз дијалог са психотерапеутом расправљајући са којим херој се труди да разуме колико измучено је српско друштво након свих оних догађаја из 1990-их година. Са истим лекарем се протагониста нашао у склоништу међу голим зидовима, уплаканом децом и угњетавајућом телевизијском говорницом.

Сада је чак радило два или три канала, не само државни, али су на њима понављани епитеци којима су државни спикери одбрамбено гађали нападаче и њихове налогодавце. Мучке кукавице, неравноправни непријатељи (мислио сам да је грешка да је то увреда, али је изгледа била: то што је НАТО очигледно јачи на небу него СР Југославија на земљи сматрано је нечасним и подлим), безумни империјалисти неонацистички, нацистички лакеји, омалени зликовци, безначајни злочинци, галски и жабарски педери, шпански фашисти, наркомански ловци, мучки манитови.

Игор Маројевић "Остаци света"

Јунак романа Ђорђа Писарева "У сенци змаја", војни обвезник, углавном само акумулира осећаје читаве своје генерације:

Леци НАТО армаде против Вође. Казују нам "истине" које су тричарије за наивне. Све ми то знамо, поодавно, а они, својим лошим фразама на неправилном српском језику, шаљу ред бомби ред порука. Човече, хоћеш да ме убијеш, а онда тражиш моју сарадњу! Мој Вођа — мој проблем. За момка из смртоносне оклопљене ратне справе, то је знак да саспе заједничку мржњу и презир према Вођи који нас води из једног у други губитнички рат, већ годинама. Сви се слажемо али... Исти тај момак бди ноћу, окружен усијаним металним оклопом или сатима изложен киши, и сипа

гранате на челичне змајеве који шпартају нашим небом. Јер. ми овај рат морамо да доживимо лично: ти пуцаш на мене, богами, потрудићу се да ти слоим крила!

Ђорђе Писарев "У сенци змаја"

Без обзира на драму, бол, трагизам који се јасно виде у наведеним одломцима не може се рећи да је српска књижевност на тему бомбардовања прожета осећајем коначности трагедије и безизлазности. Капорова књига се завршава обећањем новог почетка: младом граном која расте из старог храста (Србије). Јунакиња Весне Алексић узвикује: "Морам да се пробудим из овога!" Фаталистичан Вулинов "Мрак" у свом бруталном натурализму утврђује српскост упркос свему, без претварања и жаљења.

И ово је један од главних наратива књижевности на тему бомбардовања — прихватање себе кроз уништење илузија о "културном свету" који је срушио радио торњеве да емитује грубу пропаганду, лоше говорећи српски, и разбацује са авиона летке неписмено и без смисла написане.

Могу да ухватим једино још и НАТО радио, али он, настрану пропаганду, има тако лоше спикере са тешким, акцентом и музику испод сваког критеријума да то уво, однеговано у некад солидним радио станицама, доживљава као фрактуру еустахијеве тубе.

Милан Пеца Николић "Културни свет"

Спољна и унутрашња контура формирања представе о Србији и Србима

Спољна контура и прекрајање историје контекста бомбардовања

Покушаји да се прекроји историја ратова на Балкану 1990-их година и улога Срба у њима као народа тако да се на тај начин образложи неминовност и праведност бомбардовања из 1999. године покренути су истовремено с почетком оружаног сукоба на простору бивше Југославије. Њихова стална репродукција и саморепродукција је проузрукована разноврсношћу инструмената и канала утицаја на јавну свест. То није само постојање хиљада србофобских публикација у водећим западним медијима из 1990-их година, већ и то што већина од њих има дигитилан траг, објављено је на Интернету па се лако може пронаћи преко упита за претраживање.

Представа о Србима као о "геноцидном народу", популаризација злогласног "великосрпског хегемонизма" као једине околности која би могла да оправда несанкционисано бомбардовање са моралне и етичке тачке гледишта, емитује се преко масовне културе, просветних алата, активности НВО. Њихов задатак је утемељење и образлагање оптужби које износе против Срба међународне институције, укључујући УН. Темелј за ову несавесну праксу су **академски и научно-популарни текстови**, пре свега, наравно, на енглеском језику.

Питање, откада је тачно у радовима на енглеском језику постала доминантна тврдња о априорној кривици Срба за све проблеме на простору бивше Југославије, нема једнозначног одговора. Дефинитивно је већу улогу у томе имао Роберт Ситон Вотсон (1879-1951), који је био, с једне стране, научник-слависта са добром репутацијом, а с друге — службеник јавних установа које су се бавиле пропагандом, Департмана пропаганде током Првог светског рата, одељења за штампу МСП-а током Другог светског рата. Ситон Вотсон је био благонаклон према Чесима и Словацима, са Србима

се понашао мало опрезно, што је најпре проузроковано њиховим везама са Русијом, а после револуције 1917. године геополитичком теоријом. Ево примера његових мисли о српској теми: "Од будуће судбине српскохрватске расе, а ово је судбина западне половине Балканског полуострва од Тршћанског залива до бугарске границе, од равница Јужне Мађарске до планина Албаније, зависи равнотежа снага на Јадрану уз све њене последице за међународну ситуацију. <...> Успон Срба би значио праву несрећу за европску културу јер би био победа источне културе над оном западном. Без сумње то ће постати удар за напредак и савремени развој широм Балкана".

Њему припада израз за који се често погрешно мисли да је Черчилов: "Балкан производи више историје него што може да конзумира" ("The Balkans produce more history than they can consume / manage") — тачније би било то превести као "производи толико историје да је не може савладати").

Најуспешнији од аутора на енглеском језику по питању виктимизације Срба је сер Ноел Малколм (добрио је титулу витеза 2014. године). Као историчар по образовању, Малколм је постао успешан у политичком новинарству као аутор *The Spectator*, *Daily Telegraph* и других часописа. Објављивање његове књиге "Босна: кратка историја" 1994. године је постало изненађење за академску заједницу. Ово дело је написано на основу радова историчара из окружења Алије Изетбеговића пре свега Мухамеда Филиповића. Ниједно истраживање српских историчара се не користи у делу. Генерална мисао књиге је да су Бошњаци старији и културнији народ од Срба, народ који су "великосрпски хегемонисти" бар од времена цара Стефана Душана покушавали да колонизују и асимилију. Књига је изложена праведној критици чак и од стране поштених научника у Великој Британији и САД. Многи српски аутори, на пример академичар Славенко Терзић, сматрају да ни ову књигу нити наредно дело о Косову и Метохији Малколм није написао, већ је у најбољем случају извршио редакцију. Констатујемо да је требало да барем има коауторе, јер ни српски (босански) а камоли албански језик Малколм не говори, док су сви његови извори и коришћена литература на језицима балканског региона. Његова књига о Косову коју је пак без икакве маштовитости назвао "Косово: кратка историја", објављена је 1998. године. Малколм (и/или његови коаутори) је веран себи; Албанци су балкански аутохтони народ од којег су српски варвари, који су се појавили на Балкану само у 8-9. веку, преузели културу и хришћанску веру па онда су почели да их разарају и терају са плодних равница у планине. Албанцима никад није био својствен национализам и верски фундаментализам, док је бруталност и озлојеђеност коју понекад показују косовски Албанци повезана са чињеницом да су присиљени да живе раме уз раме са Србима — ко с вуком другује мора завијати. Важно је да су управо због Малколма западни медији почели да називају "Косоварима" косовске Албанце, док Србе са Космета само и

искључиво "косовским Србима" мада је у ствари "Косовари" српски етноним који се тиче свих становника покрајине.

Ноел Малколм је на челу Бошњачког Института у Лондону и Англо-албанског удружења, објавио још неколико књига из историје региона (исто тенденциозних), а 2014. године је добио титулу витеза "за заслуге у изучавању на пољу европске историје".

Међу ученицима и популизаторима Малколмовог приступа треба споменути пре свега Тима Џуда, дугогодишњег колумнисту часописа The Economist. Џуда је стекао славу описујући пад Чаушескуовог режима у Румунији, касније као дописник различитих енглеских медија током ратова у Југославији 1992-1995. године. Његове књиге "Срби: историја, мит и разарање Југославије" (2000) и "Косово: рат и освета" (2002) буквално понављају приступ Ноела Малколма.

Има и другог научно-популарног бестселера познатог америчког публицисте и члана Савета за одбрамбену политику САД Роберта Каплана "Балкански духови: путовање кроз историју" (2005). У низу путовања по Балкану кроз 20. век и размишљања, понекад врло тачних, о специфичности региона аутор не приметно своди суштину сукоба из 1990-их поново на геноцид и тероризам као политичким алатима које користе Срби. Књига је преведена на више језика, укључујући руски, и објављена у хиљадама примерака.

Наравно академских издања и научно-популарних радова у којима се ради о априорној кривици Срба као "геноцидног народа" има много више, Роберт Каплан није сам на овој листи. Не би било претерано да кажемо да овај приступ ствара одређену интелектуалну баријеру кроз коју не могу сви и увек да продру. Дobar пример овога је књига "Југославија: мир, рат и распад" (2018) Ноама Чомског где је аутор учинио искрени али неуспешни покушај да схвати разлоге "југословенске трагедије". Чак ни својствено њему иконоборство не спашава га од предвидљивог закључка: криви су сви али су Срби најкривљи. При томе је наимае Ноел Малколм апсолутно оличење тријумфа идеје о "великосрпском хегемонизму" као разлогу свих ратова и криза на Балкану. Алекса Ђилас, који се трудио да опонира Малколму на страницама британских академских издања, био је изложен опструкцији од стране енглеске научне заједнице, изгубио могућност да објављује своје радове, изгубио позицију професора и, као резултат, вратио се у Србију с уништеном репутацијом. Ноел Малколм је пак добио титулу витеза што му даје имунитет од поштене критике, у сваком случају, у Великој Британији, и то са увредљивом формулацијом за Србе — "за заслуге у изучавању на пољу европске историје". Тешко је да се ова прича не доживи као својеврсни сигнал за све који сумњају ко је крив за сукобе на Балкану.

Спољна медијска контура је била оперативно обезбеђена од стране хрватског а затим и бошњачког руководства преко унајмљивања лобиста и пи-ар агенција у Вашингтону, Лондону, Бриселу, другим западним престоницама. Најпознатија агенција ове врсте је америчка компанија Ruder Finn. Ова фирма је активно промовисала бошњачке и хрватске наративе о "српским зверствима" што је деломично проузроковало промене у јавном мњењу САД-а против Срба. Касније је компанија радила и с руководством косовских Албанаца, такође промовишући наративе о српским злочинима у покрајини. Задатак активности ове и сличних структура је било формирање "геноцидног дискурса" као доминантног наратива о југословенским ратовима у глобалном информационом простору. То је лишавало југословенски сукоб његове територијалне и етничке димензије и усмеравало га у строго нормативну и етичку сферу.

Ипак Ruder Finn не може да се разматра као нека свемогућа организација, која је сама окренула јавно мњење против Срба. Таквих фирми има на десетине. Наравно Ruder Finn спада у једне од најутицајнијих. Међутим, поред њих, треба поменути и Washington World Group, Global Enterprises Group, Jefferson Waterman International, Burson-Marsteller. "Радио Слобода" је 2023. године објавио списак лобиста приштинских власти у Вашингтону, који се састоји од 14 компанија.

Југословенска влада је током 1990-их покушавала да спроводи сличну политику мада су ти напори били узалудни, углавном због санкција УН против СРЈ, делимично због непромишљеног избора лобиста (на пример Кларе Мандић, председнице Друштва српско-јеврејског пријатељства с којом у Израелу нико није хтео да послује). Поред тога, када су према југословенским ратовима почели да показују

Углавном је на свим нивоима: у медијима, друштвеним организацијама, академији, масовној култури, изграђен систем за демонизацију српског народа. Његов задатак је стално преношење српских злочина и прећуткивање злочина против Срба

интересовање не само лобисти и пи-ар агенције већ и приватне војне компаније попут MPRI, која је заједно са хрватским генералштабом осмислила операцију "Олуја", број прилика за Београд се коначно завршио. Резултат је постао однос негативног медијског праћења Срба према позитивном уз коефицијент 40 према 1.

Важно је навести да медијски наративи имају својство да се "задрже": медијске институције их усвајају и репродукују чак без спољног подстицаја. Изузетно је тешко сломити ову негативну позадину, формирани "систем знања". Управо зато двадесет пет година после завршетка југословенских ратова у глобалној масовној свести, посебно у онлајн простору, Србија и Срби се чврсто асоцирају са "ратним злочинима". Око тога је створено више шала и мимова често

Никад не питај
жену о њеном
узрасту

мушкарца о
заради

анти-империјалисту" шта
је Србија радила на
Косову пре но што је
НАТО почело са
бомбардовањем Србије

од стране самих Срба. Илустративно је да се ово буквално приказује као национални стереотип попут ракије и ћевапа!

Мада то има и другу страну: за просечног Европљанина или Американца, а посебно за млађе генерације, бомбардовање Србије 1999. године је повезано с ратом у Босни и представља "одмазду" Србима за њихове злочине. Такво прекрајање историје у масовној свести је последица лобистичке и пи-ар активности Запада, која још увек траје.

Њен важан део су постали **играни филмови на основу стварних догађаја**. У њима је кристалисан лик Србина-зликовца: геноцидног манијака који се заноси идејом уништавања цивилног становништва. На најкарикатурнији начин то је учињено у филму "Иза непријатељских линија" (зарадио је 91,8 милиона долара широм света, а током премијерног викенда — 18,7 милиона долара): антагонист Саша Иванић, којег глуми Владимир Машков, био је толико убедљив да је постао прототип за главног јунака игре GTA IV Ника Белића. Нажалост, "Иза непријатељских линија" није једини филм у коме су Срби дехуманизовани. У овај низ спадају успешни филмови "У земљи крви и меда" у режији Анџелине Џоли (зарадио је 1,2 милиона долара, током премијере — 18,9 хиљада долара) и "Лов у Босни" у режији Ричарда Шепарда (зарадио је 7,6 милиона долара, током премијере — 39 хиљада долара).

Посебно треба споменути целу микро-индустрију фестивалске кинематографије о "геноциду". Најистакнутији представник овог смера је Јасмила Жбанић која је режирала четири филма о "српским зверствима" ("Грбавица", "На путу", "За оне који не могу да говоре", "Quo Vadis, Aida?" ("Куда идеш, Аида?"). Ови филмови нису предвиђени само за масовну публику већ

такође и за репродукцију и учвршћивање "геноцидног дискурса" односно имају изразито политички карактер (и имају одговарајуће финансирање).

Заједно са медијима и масовном културом користи се и **алат глобалних невладиних организација (НВО)**. Исто је усмерен према подршци и проширавању мита о "геноцидном народу". Овом низу припада британска НВО "Remembering Srebrenica" коју активно подржава народна посланица у британском Дому комуна Алиша Кернс, покрет "Мајке енклаве Сребреница и Жепа", НВО "Trial International". Посебно треба споменути активност меморијалног центра у Поточарима и Центра за постконфликтна истраживања који спроводе годишњу школу за младе о Сребреници где се промовишу наративи о колективној одговорности и колективном стида. Посебно су се ове организације активисали уочи гласања о резолуцији о Сребреници у Генералној Скупштини УН.

Углавном је на свим нивоима: у медијима, друштвеним организацијама, академији, масовној култури, изграђен систем за демонизацију српског народа. Његов задатак је стално преношење српских злочина и прећуткивање злочина против Срба, сливање мозаичног периода југословенских ратова у бинарни сценарио: "добри момци против злих Срба", чији је врхунац бомбардовање Београда.

Унутрашња контура

Унутрашња контура ре-визије српске историје нија тако јака. За разлику од земаља Источне Европе где су Институције националног памћења створене након "демократске транзиције" постале преносилац западних наратива, у Србији се ово није десило. Ово се објашњава чињеницом да

су последице бомбардовања и опште трауматично искуство југословенских ратова онемогућавали западним земљама инструментализацију, "припитомљавање" српског национализма. Он у својим најразличитијим облицима остаје антизападни. Због тога је одлучено да се рачуна на институције либералног карактера, најпре омладинске.

Такве организације су "Иницијатива младих за људска права", Фонд за хуманитарно право, "Жене у црном", Центар за културну деконтаминацију, Хелсиншки одбор за људска права итд. Ове организације су покренуле цео низ пројеката у области историјског памћења и међуетничког помирења. Међу њима треба

Намерно обесцењивање и селективно прећуткивање трагедије од стране ху манитарних НВО има своје последице. У савременој Србији НВО које финансира Запад има својврсни монопол на активизам: заштиту људских права, екологију, историјско памћење. Национално оријентисаних НВО ове врсте има изузетно мало

Поред прекрајања историје под изговором борбе са државним манипулисањем политиком памћења, такве акције спречавају било које стварне покушаје међуетничког дијалога

свакако споменути и корисне иницијативе. У такве спадају "Косовска књига памћења" у којој су написана имена Срба и Албанаца који су погинули током сукоба као и књига "Достојанство за нестале" објављена у јулу 2024. године.

Поред овога је Фонд за хуманитарно право на пример радио и на теми жртава бомбардовања, саставивши списак од 754 жртве (како војне тако и цивилне) што изгледа као прениски број. Мада су га Фонд и друге организације користили у оптужбама против српских власти за манипулисање политиком памћења. У истој грађи наводи се број жртава албанског цивилног становништва током бомбардовања који је девет пута већи него исти број српске стране — 6901.

Намерно обесцењивање и селективно прећуткивање трагедије од стране хуманитарних НВО има своје последице. У савременој Србији НВО које финансира Запад има својеврсни монопол на активизам: заштиту људских права, екологију, историјско памћење. Национално оријентисаних НВО ове врсте има изузетно мало. Као резултат у овој агенди потпуно доминирају структуре чије финансије долазе из иностранства (како преко државних, тако и преко парламентарних/приватних канала попут Рокфелер Фондације) што веома ограничава могућности објективног историјског истраживања.

Монополизација јавне дискусије нажалост не своди се само на питања историјског сећања. Исто тако организације које финансира Запад контролишу тематику међуетничког помирења. Најјаснији одраз овога је годишњи фестивал "Мирдита, добар дан" посвећен "културној размени". Организује га "Иницијатива младих". Ствар је у томе што косовски Албанци долазе у Београд и причају Србима о српским злочинима. У приштинском пак делу фестивала долазе представници српских либералних НВО и посипају се пепелом по глави говорећи о српским злочинима и "Другој Србији". У ствари нема никаквог помирења јер стварни српски став није представљен. Уместо тога у оквиру српског дела програма се одржао дрег шоу који не изазива ништа осим недоумице чак и код српских ЛГБТ активиста.

Колико год забавно, глупо и одвратно то звучало, такви фестивали монополизују важан део јавне агенде. Поред прекрајања историје под изговором борбе са државним манипулисањем политиком памћења, такве акције спречавају било које стварне покушаје међуетничког дијалога и, што је најгоре, одузимају и људима који живе на Космету, и већем делу становника Србије глас. Преузимајући расправу о питањима последица бомбардовања, ове организације у условима одсуства патриотских алтернатива изграђују систем производње знања о

1999. години који ради на умањивању значаја бомбардовања у српској модерној историји и, на крају, на његовом забору. Истовремено је на дневном реду тематика "српских злочина". На тај начин "објективне" НВО и оне "које се темеље на чињеницама" имплицитно пропагирају колективну одговорност српског народа за догађаје из 1999. године.

Бомбардовање и српске савремене политичке елите

Као што се више пута понавља у уџбеницима и најразличитијим аналитичким материјалима, 2003. године се земљама бивше Југославије и Албанији предлаже европска перспектива. Чињеница да ће Балкан покушавати да се стабилизује уз помоћ инструмената европских интеграција, била је јасна још крајем 1990-их година, барем после усвајања 1997. године Регионалног приступа ЕУ према земљама Југоисточне Европе. Управо зато је Запад имао задатак да трансформише односно демократизује све локалне политичке елите (укључујући и Србе, Албанце, па Хрвате који су већ до тада остварили "демократску транзицију" али инструментима радикалног национализма). Овај план је био у складу са визијом ЕУ о проширавању утицаја на континенту. Поред тога, требало је да окрене тужну страницу међународне и унутрашње беспомоћности Брисела пред југословенском кризом коју је он демонстрирао прве половине 1990-их година.

За разлику од многих земаља Источне Европе и постсовјетских држава где су елите, које су дошле на власт након "плишаних" или "обојених" револуција, фактички биле западне креатуре, у СРЈ су се протуелите формирале током читавих 1990-их година. До њихове консолидације је дошло у другој половини деценије. До "Булдожер револуције" је српско друштво дошло уз снажну и опсежну опозицију која упркос финансирању из иностранства и очигледним "страним агентима" (попут покрета "Отпор") није била вештачка творевина споља.

Формирала се као резултат постепеног разочарања различитих слојева друштва влашћу: као грудва снега, расла је прво због сиромаштва и криза из 1980-их година, па онда распада земље, исцрпљујућих санкција, медијског понижавања српског народа који је још до сасвим недавно био део великог света, реке српских избеглица — ово је све оно што није толико значајно за политичке елите него за обичне људе. У том смислу је бомбардовање Југославије накратко окупило Србе око власти, али највероватније само формално: у октобру 2000. године су заједно са младићима, који имају меке дланове и који су прочитали "западне инструкције", за Београд кретали рудари у знојним комбинезонима и препуштене судби-

ни избеглице из Српске Крајине коме је Милошевић забранио улазак у Београд. Ова чудна мешавина грађана који су потпуно различито видели нову Србију и захтевали апсолутно разне ствари, гурнула је на власт представнике националних интелек-

Ова чудна мешавина грађана који су потпуно различито видели нову Србију и захтевали апсолутно разне ствари, гурнула је на власт представнике националних интелектуалаца. Апсолвенти западних универзитета и запослени истих НВО постали су саставни али ипак неодлучујући део нових елита. Ово је значајна разлика Србије из 2000. од Грузије из 2004. и Јерменије из 2018. године

туалаца. Апсолвенти западних универзитета и запослени истих НВО постали су саставни али ипак неодлучујући део нових елита. Ово је значајна разлика Србије из 2000. од Грузије из 2004. и Јерменије из 2018. године.

Важно је да су европски пут српских нових елита подржавали сви међународни актери укључујући и Русију и Кину. На српској политичкој бини нити једна велика политичка сила није била против европских интеграција. Српска радикална странка се после Шешељеве предаје Хагу интегрисала у доминантан наратив.

На тај начин се обликовао бинарни политички избор: европске интеграције, развој, напредак против стагнације, кризе и неуласка у ЕУ. Ова лажна дихотомија у једном или другом облику до дан данас постоји у српском политичком дискурсу и јавној свести без обзира на чињеницу да, како показују примери суседне Бугарске, Румуније и Хрватске, до принципијелног скока у животном стандарду после уласка у ЕУ није дошло. Дискурзивну хегемонију о будућности региона, коју је створила Европска унија на Балкану, у Србији је парадоксално учвршћивала нестабилност у унутрашњој политици 2000-их. Користећи сталне међупартијске контроверзе и шароликост демократске коалиције, Брисел је успео да наметне Београду цео низ крајње непопуларних одлука које би могле да доведу до краја каријере било које партије или политичара: предаја Милошевића и војног и политичког вођства Републике Српске, као и понизност током референдума о независности Црне Горе. Одговорност за ове акције је подељена међу деперсонификованом српском политичком елитом, што је врло повољно за Запад јер је омогућило да се не стави на дневни ред питање о цени кретања према ЕУ.

Истовремено је једнострано проглашење независности у Приштини

17. фебруара 2008. године изазвало олују која је потукла српску политичку класу из 2000-их година.

Паљење америчке амбасаде је постало одговор српске патриотске јавности на признање самопроглашене независности Косова од стране САД. Американци су принципијелно одбили сарадњу са Демократском странком Србије, која представља дес-

ни центар, и њеним лидером Војиславом Коштуницом којег су сматрали као лично одговорног за разарење амбасаде. Такав распоред снага је отворио пут ка формирању Српске напредне странке (СНС) и савременог система земље.

СНС је, дошавши на власт 2012, успео да креира одрживу и широку политичку коалицију која се, држећи се патриотских ставова, залагала за наставак европских интеграција и преговоре по питању Косова. Током њене владавине 2010-их година се политички живот у републици значајно стабилизовао. Почео је одрживи економски развој, повећао се прилив страних улагања, побољшао се животни стандард. При томе је СНС намерно спроводио политику странке "шаторског" типа, што је, узимајући у обзир патриотске основе СНС-а, онемогућило формирање одрживих опозиционих структура са "националистичке" стране, док либерално крило српске политике исто није успело са обнављањем после 2008. и наставило је са аутомаргинализацијом.

Занимљиво је да су се слични процеси истовремено одвијали у Грузији. Рат у Грузији 2008. године је исто постао тачка без повратка за Михеила Сакашвилија и "Јединствени национални покрет": године 2012. је на парламентарним изборима победила странка "Грузијски сан" која је после спровођења низа уставних реформи преузела власт у земљи. "Грузијски сан", као што и СНС, није био "међународни пројекат". Као што је и код СНС-а, иза "Грузијског сна" је најпре био домаћи капитал који је заинтересован за политичко-економску стабилност. У оба случаја су владајуће странке задовољавале Брисел и Вашингтон све док општа геополитичка ситуација није почела да се тотално мења.

У случају Александра Вучића и СНС-а се то десило у пролеће 2017. године. Притисак на њега се периодично повећава и смањује у складу са ситуацијом на европском континенту.

Користећи сталне међупартијске контроверзе и шароликоост демократске коалиције, Брисел је успео да наметне Београду цео низ крајње непопуларних одлука које би могле да доведу до краја каријере било које партије или политичара као појединце

Истовремено су се на српској политичкој сцени одвијале неповратне политичке промене. То је значајно повезано и са доласком у јавни живот земље генерације коју је бомбардовање највише погодило; оних који су 1999. били деца и тинејџери.

Оличење ове генерације у политици је Милица Ђурђевић Стаменковски, која је претходно била политичарка из патриотске опозиције, а у тренутној влади је министарка за бригу о породици и демографију (рођена је 1990.). Уз извесни степен условљености можемо да истакнемо ову генерацију као оне који су се родили у периоду од 1983. до 1990. године. У актуелној српској влади има их око половине. Ирена Вујовић, потпредседница владе и министарка заштите животне средине (рођена је 1983.), Марко Ђурић, министар спољних послова (рођен је 1983.), Никола Селаковић, министар културе (рођен је 1983.), Томислав Момировић, министар унутрашње и спољне трговине (рођен је 1983.), Немања Стариновић, министар за рад, запошљавање, борачка и социјална питања (рођен је 1982.), Хусеин Мемич, министар туризма и омладине (рођен је 1983.). Иначе у влади Милоша Вучевића има највише људи рођених управо 1983. године, па ће се некада свакако назвати "влада осамдесет треће године". Занимљиво је да је, без обзира на политичку оријентацију, однос према трауми из 1999. године, оно што уједињује српски политички врх.

Занимљиви пример је Марко Ђурић, министар спољних послова. У студентско доба он је показивао антипатију према Милошевићевој ауторитарности и оданост патриотској парадигми, залагао се против независности Косова и Метохије и за учвршћивање руско-српских односа, а учио је и руски језик. Ђурић је члан СНС-а од дана његовог оснивања, а 2013. године је именован за директора Канцеларије (министра) за Косово и Метохију, а након тога за амбасадора Србије у САД. Потомак је фактичког ствараоца Краљевине Југославије Николе Пашића. Издвајамо његов пост на друштвеној мрежи Meta од 24. марта 2019. године уз исту симболичну песму "Волимо те, Отаџбино наша": "Вечно памтимо цивилне и војне жртве агресије НАТО на нашу земљу. Не заборављамо убијање, разарење, тровање, заузимање и распарчавање територије, протеривање, које се никада и ничим неће моћи оправдати и остати вечита срамота и беспризорни злочин свих оних који су га починили".

На природни ток историјског развоја не могу да утичу никакве смицалице земаља НАТО-а који нису заинтересоване за повратак "трауме 1999" у јавну расправу и којим, обрнуто, више одговара сценарио тихе и нејавне самовиктимизације Срба

Поред подмлађивања српског политичког водства због доласка "генерације трауме" постоји још један важан тренд — хомогенизација владајуће странке, њено претварање из класичне "странке шаторског типа" у комплексни, консолидовани механизам који складно ради. Подстицај за ове процесе је постао сукоб између Русије и Украјине који је антагонизовао прозападно крило СНС. У пролеће 2023. су искључени из странке Зорана Михајловић, министарка ру-

дарства и енергетике и потпредседница СНС, Драган Шормаз, народни посланик од СНС и шеф српске делегације у Парламентарној скупштини НАТО-а, Станислава Пак Станковић, шеф прес-службе и саветник председника као и низ других чланова странке на нижим позицијама.

Јачање редова странке и владе после овог "чишћења" изведено је уз помоћ младих и регионалних кадрова. Консолидација и подмлађивање владајуће странке је директно утицало на политички и културни живот Србије. Пример овога је повратак у јавну расправу догађаја из 1999. године.

Симптоматично је да представника генерације 25-40 година, која има најчвршћи став о бомбардовању, у редовима лидера тзв. "прозападне" опозиције скоро нема. Њено језгро су Драган Ђилас, Зоран Лутовац, Мариника Тепић, Ненад Чанак који су значајно старији. "Генерација бомбардовања" се не идентификује са Тепић и Лутовцем, док млађа генерација "после бомбардовања" односно они који сада имају 20-25 година још није "сазрела". Одређене промене у старосним групама се дешавају само код левичарске опозиције.

У леви центар спада толико перспективан политичар као што је Стефан Јовановић, генерални секретар Народне странке, основане 2017. године од стране некадашњег министра спољних послова Вука Јеремића. Јовановић је рођен 1989. године, представља исту генерацију као и Ђурђевић Стаменковски, "генерацију трауме". Подржавајући курс европских интеграција Србије и њену војну неутралност (ван блокова), по питању бомбардовања 1999. године и статуса Косова и Метохије, Јовановић се залаже за став који се мало разликује од онога Ђурђевић Стаменковски и чак радикалних патриота. Ево једног примера Јовановићевих мисли: "Све од НАТО бомбардовања Србије, без одлуке Савета безбедности Уједињених нација, преко једностраног проглашења независности Косова, па све до потенцијалног пријема такозваног Косова у Савет Европе проткано је преседанима када су се одлуке доносиле без консензуса, без одобрења већине. Ово је врло опасна, не само за Србију већ за читав свет, тенденција на коју морамо да реагујемо..."^{*}

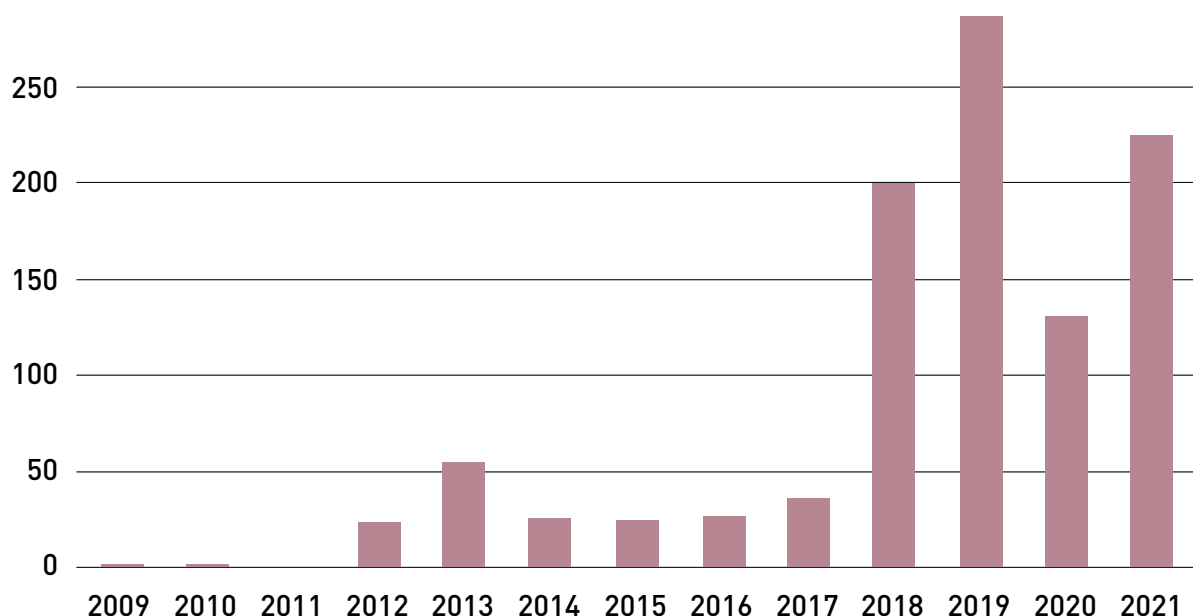
Обнављање српске политичке елите на рачун генерације за коју је бомбардовање постало догађај који је значајно утицао на поглед на свет и доживљавање света је неизбежан процес. Симптоматично је да је први суштински покушај да се расправи о последицама бомбардовања постала активност скупштинских одбора у периоду од 2018. до 2021. године.

Обнављање српске политичке елите на рачун генерације за коју је бомбардовање постало догађај који је значајно утицао на поглед на свет и доживљавање света је неизбежан процес

^{*} <https://www.narodna.org.rs/sr-latn/vesti/narodna-stranka-stefan-jovanovic-kosovo-i-metohija-savet-evrope-srbija-suspenzija-diplomatska-akcija>

Број спомињања бомбардовања у стенограмима Народне скупштине Србије, 2009-2021.

Важно је да су расправу покретали представници свих великих странака. Могу се навести и друге потврде тога да су баш 2018-2019. године постале пресудне за однос према НАТО бомбардовању 1999. године и да је покретачка снага ове револуције у јавној свести била "генерација трауме" (рођени од 1983. до 1990.). Није случајно да је управо 2018. године објављен први квалитетан научни рад посвећени овој теми — "Уметност и политике сећања: траума 1999" а његов аутор, културолог Нина Михаљинац, рођена је 1987. године.

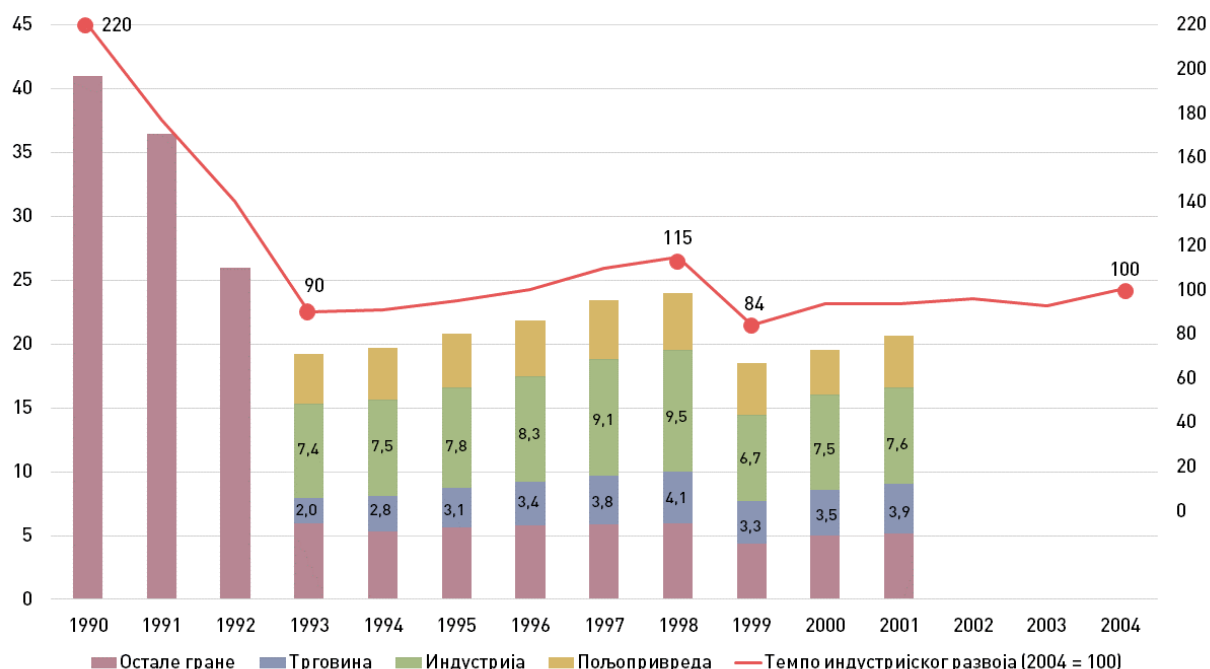
Дакле ми видимо да постоје објективни процеси предвиђени природом и историјом: смена генерација и политичких елита, потреба генерације која је највише психолошки погођена током бомбардовања 1999. године за јавним осуђивањем тих догађаја, њиховом анализом и разумевањем. На природни ток историјског развоја не могу да утичу никакве смицалице земаља НАТО-а које нису заинтересоване за повратак "трауме 1999" у јавну расправу и којим, обрнуто, више одговара сценарио тихе и нејавне самовиктимизације Срба.

ЕКОНОМИЈА

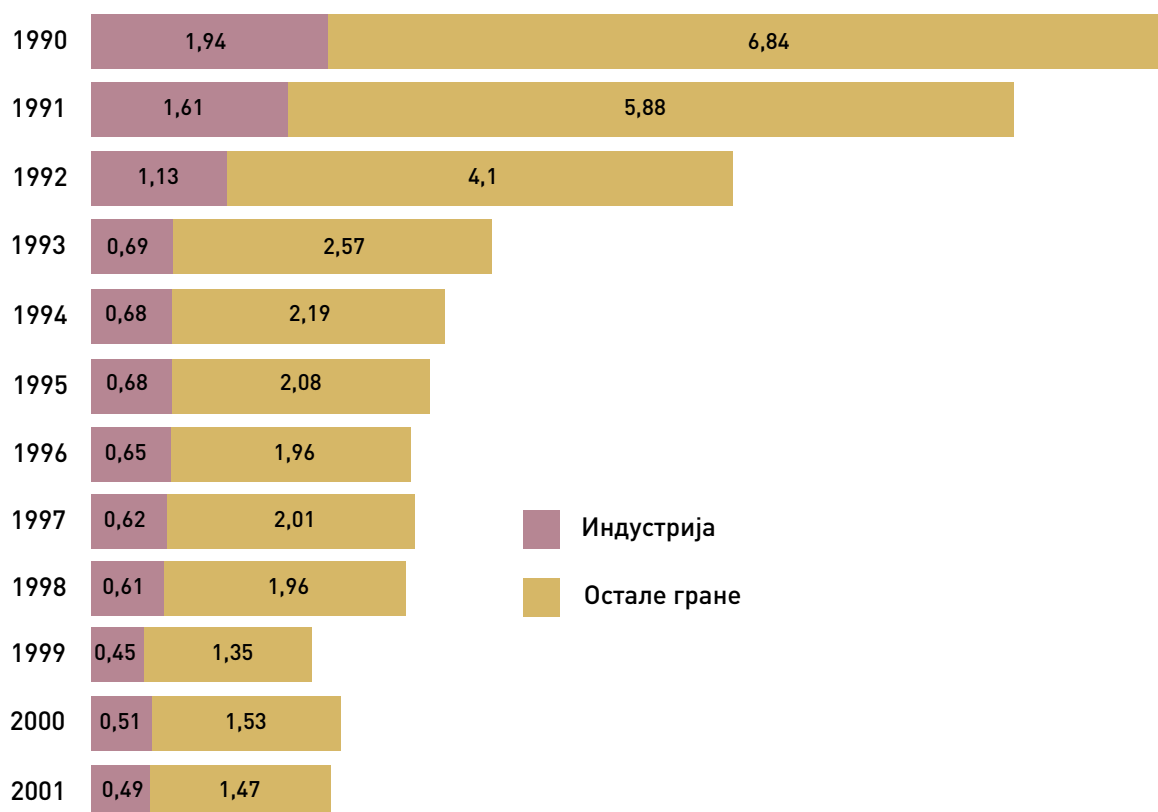
Српска привреда у условима међународних санкција (1991-1999. године)

Да би се разумело како се српска привреда развијала после 1999. године, принципијелно је важно да се истакне како је незавидан економски положај краја 1990-их обусловљен мноштвом чинилаца. Од почетка 1980-их година економија социјалистичке Југославије налазила се у сталној кризи. Активност савезних влада, које су се стално мењале, била је посвећена покушајима да се изађе из ове кризе. Фактички колапс економије је у условима санкција и хиперинфлације из прве половине 1990-их година довео до осиромашења и затварања дела фабрика. Рентабилност је била поткопана поремећајем индустријског и сервисног ланца који је претходно постојао унутар Југославије. Осиромашење је постало непосредан разлог за осећање безизлазности код грађана после почетка бомбардовања.

Догађаји из прве половине 1990-их година су крајње негативно утицали на

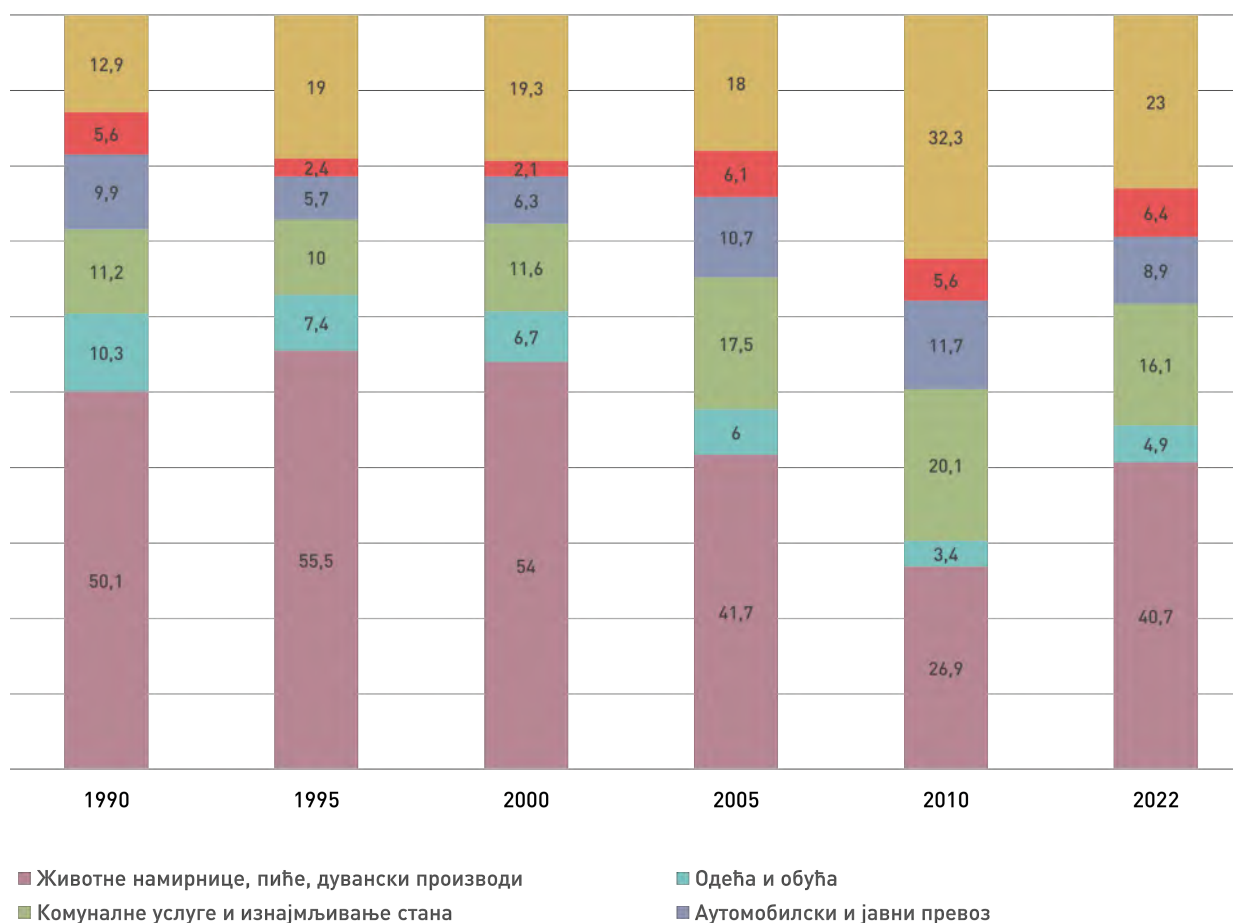
Слика 1. Динамика БДП-а и појединих економских сектора у 1990-2001. год. (у милијардама динара, у ценама из 1994. год.) и индекс индустријске производње у 1990-2004. год. (десна скала, 2004. год. = 100). Извор: саставили су аутори на основу података из Статистичког годишњака Републике Србије. Републички завод за статистику, 1991, 1992, 1993, 1994, 1995, 1996, 1997, 1998, 1999, 2000, 2001, 2002, 2003, 2004, 2005.

Слика 2. Улагања у основне фондове Србије у 1990-2001. год. (у милијардама динара, у ценама из 1994. год.)
 Извор: саставили су аутори на основу података из Статистичког годишњака Републике Србије.
 Републички завод за статистику, 1991, 1992, 1993, 1994, 1995, 1996, 1997, 1998, 1999, 2000, 2001, 2002.

животни стандард становништва и друштвено раслојавање као и на основне демографске карактеристике Југославије. Према различитим проценама, до средине 1990-их је дефицит јавног буџета био 35-45 одсто БДП-а, док су економисти већ дефицит који превазилази 10% БДП-а сматрали опасним чиниоцем макроекономске дестабилизације. Српска привреда се 1990-их карактеризовала оштрим дефицитом инвестиција. Очигледно је да је у условима "инвестиционе глади" немогућа обнова делатности капитално интензивних индустрија, које су чиниле основу индустријског потенцијала Србије крајем 1980-их година.

На основу низа показатеља, Југославија 1990-их година може да се карактерише као социјално најсиромашнија земља Европе. На пример, степен сиромаштва је достигао 30-35 одсто док је вредност потрошачке корпе била 3-4 пута већа него размер дохотка становништва. Подаци о структури трошкова такође потврђују осиромашење становништва. Земљи је запретила опасност од прехранбене кризе. За разлику од других пост-социјалистичких земаља спољна трговина није могла да постане један од ослонаца опоравка раста. Према званичним подацима, обим извоза се 1990-их смањио за најмање три пута, док се обим увоза смањио два пута.

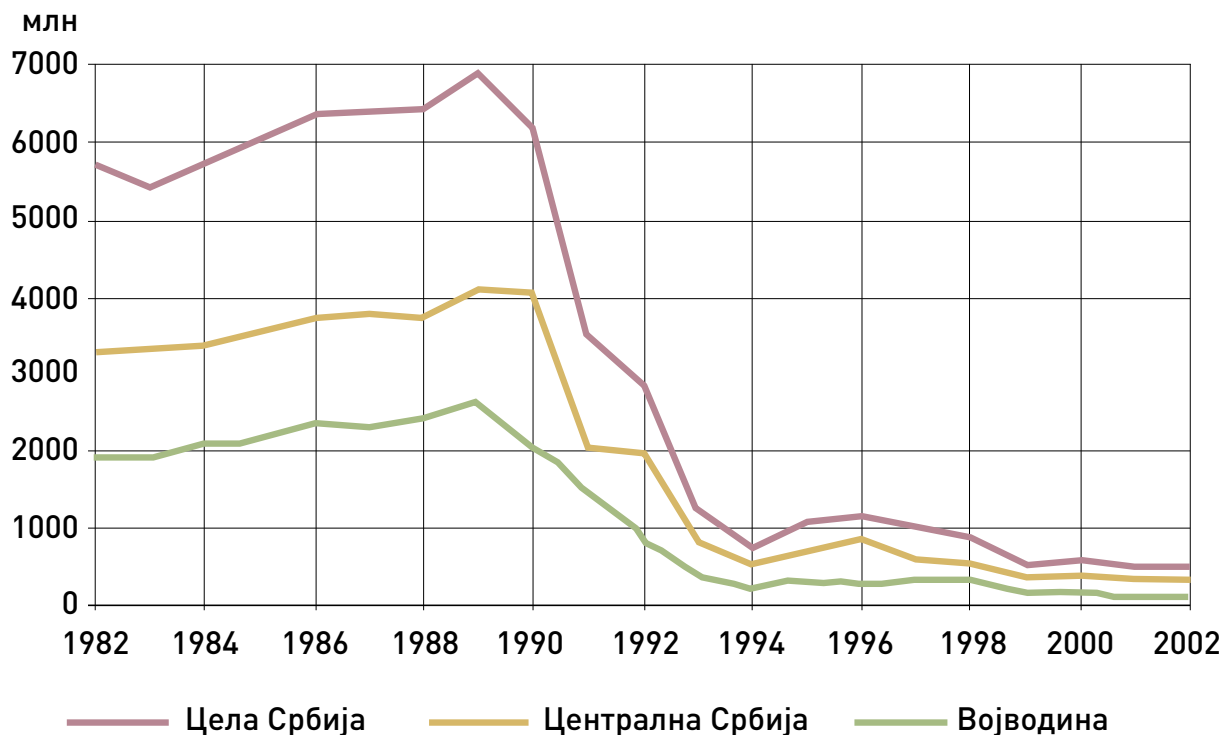

Слика 3. Структура трошкова становништва у 1990, 1995, 2000, 2005, 2010. и 2022. год. (%)

Извор: израчунали и саставили су аутори на основу података из Статистичког годишњака Републике Србије. Републички завод за статистику, 1991, 1996, 2001, 2006, 2011, 2023

Ову тврдњу добро илуструје показатељ друмског теретног саобраћаја: од 1989. до 1994. године, он се смањио за више од 7 пута (приказано на сл.). Разлог је не само смањење активности локалних привредних субјеката већ и губитак улоге Србије као важне транзитне територије.

Уколико су санкције доводиле до банкротства предузећа и осиромашења становништва, бомбардовање је уништавало инфраструктуру на терену, онемогућујући брз опоравак раста на основу домаће индустрије. При томе још до 1999. године је било јасно да ће земље Југоисточне Европе бити овако или онако укључене у европски геополитички пројекат. Дакле, Западни свет, уништавајући инфраструктуру индустријског сектора привреде, не би могао да буде несвестан да ће након тога бити трајни период индустријског опоравка који ће кочити придруживање Србије ЕУ из објективних разлога. Заузврат, ово је проширило плејаду митова у српском јавном мњењу, да се рестаурација дешава због масовног откупа банкротираних националних (државних) индустрија (предузећа) од стране Западних компанија.

Слика 4. Друмски теретни саобраћај 1982-2002. год. (у милионима тонских километара)
Извор: Статистички годишњак Републике Србије. Републички завод за статистику, 2003

Једна од сврха НАТО агресије је било уништавање кључне индустријске и саобраћајне инфраструктуре која би могла да се искористи у војне сврхе мада нису сви уништени или оштећени објекти били директно повезани са националном безбедношћу. Многи од њих су намењени за производњу цивилних производа док је њихова делатност снабдевала становништво најнеопходнијим стварима — електричном струјом, угљоводоничним горивом, лековима итд. Кварење предузећа за производњу пољопривредне опреме и минералних ђубрива могло би да изазове прехранбену кризу. Истовремено, нисмо склони да делимо широко распрострањено гледиште да је напредну привреду земље спољни агресор преко ноћи претворио у рушевине, пошто је Југославија до 1999. године била у стању да у врло малој мери надокнади губитке почетка деценије. Бомбардовање НАТО снага значајно је закомпликовало задатак економске обнове, али назвати га кључним разлогом за наставак друштвено-економског развоја Југославије на прелазу из 1990-их у 2000-те било би преувеличавање. У одређеном степену то се види из доле наведене табеле.

На табели се налази списак индустријских објеката који су били потпуно или делимично уништени током НАТО бомбардовања. Предузећа су подељена по гранама: наменска индустрија, прерада нафте, петрохемијска и хемијска индустрија, енергетика, металургија, машинство и обрада метала, остале гране.

Табела 1. Листа [одређених] бомбардованих индустријских објеката Србије

Предузеће	Насеље	Индустријска специјализација 1999. год	Датум (-и) бомбардовања	Учешће у приватизацији; место на тржишту	Трго-вински промет 2023. год, милијарди динара	Број запослених
Наменска индустрија						
Слобода	Чачак	Меци, муниција	4, 7. и 13.04	Компанија Слобода је у власништву државе (Влада и Фонд за развој РС)	11,2	1640
Милан Благојевић	Лучани	Ракетно гориво, барутна пуњења	5.04	Милан Благојевић — Наменска је у власништву државе (Влада, Фонд за развој РС, општина Лучани)	9,8	1525
Црвена застава (Застава оружје)	Крагујевац	Стрељачко наоружање	8.04	Реструктуризација холдинга Црвена застава, приватизација и банкротство низа предузећа. Застава оружје је у власништву државе (Влада, Фонд за развој РС, град Крагујевац)	4,6	2316
Крушик	Ваљево	Пројектили, мине	15, 17, 20, 21, 23.04, 9. и 17.05	Реструктуризација холдинга Крушик, приватизација и банкротство низа предузећа. Холдинг Корпорација Крушик је у власништву државе (Влада, Пензијски фонд и град Ваљево)	5,9	2393
Прва искра	Барић	Експлозиви	19.04, 10.05	Реструктуризација актива холдинга Прва искра, банкротство низа предузећа. Прва искра – Наменска производња је у власништву државе (Влада и Фонд за развој РС)	2,6	162
Утва	Панчево	Лаки цивилни и војни авиони	24.03	Утва – Авио Индустрија је у власништву државе (Југоимпорт-СДПР)	0,5	197
Прерада нафте, петрохемијска и хемијска индустрија						
Рафинерија нафте Панчево	Панчево	Нафтни деривативи	4, 12. и 18.04	Државни монопол у области вађења нафте и гаса и прераде нафте. Нафтну Индустрију Србије (НИС) је 2009. купио руски "Газпром њефт" (51% деоница за 400 милиона долара). НИС је највећа компанија у земљи по размеру нето добити и пореском доприносу буџету.	402,8 (NIS)	5101 (NIS)
Рафинерија нафте Нови Сад	Нови Сад	Нафтни деривативи	5, 6, 12, 15, 18, 21. и 25.04			
Петрохемија	Панчево	Производи органске хемије	15. и 18.04	ХИП Петрохемија је прешла под контролу концерна НИС (у оквиру «Газпром њефт») 2021. године (повећање сталног капитала компаније на 150 милиона евра)	32,4	1243
Азотара	Панчево	Азотна ђубрива	18.04	Литванска Arvi (13,1 млн евра) ју је купила 2006 године, уговор о приватизацији је раскинут 2009. године. Банкротство ХИП-Азотаре је било 2018. године	3,3	98
Здравље	Лесковац	Лекови	29.03	Приватизација је одржана 2003. (исландска Pharmaso Group / Actavis); 2016-2020. год. – у оквиру израелске Teva Pharmaceuticals, од 2021. год. – британске Frontier Pharma	3,7	341

Енергетика						
Термоелектране „Никола Тесла А“ / „Костолац В“ / „Колубара А“	Обреновац / Костолац / Велики Црљени	Електрична енергија	21. и 23.05	У власништву државе (подружница ТЕНТ у овире концерна ЕПС; највећи произвођач електричне енергије у југоисточној Европи)	513,6 (ЕПС)	19595 (ЕПС)
Хидроелектрана „Бајина Башта“	Бајина Башта	Електрична енергија	21.05	У власништву државе (подружница „Дринско-Лимске ХЕ“ у оквиру концерна ЕПС)	-	-
Топлана	Београд (Нови Београд)	Електрична енергија, топлотна енергија	04.04	У власништву државе (ЈКП „Београдске електране“)	-	-
Топлана	Крушевац	Електрична енергија, топлотна енергија	12.04	У власништву државе (ЈКП „Градска топлана Крушевац“)	1,0	181
Металургија						
РТБ Бор	Бор	Бакар и производи од бакра	15. и 16.05	2007-2008. год. је у власништву румунске Surrom (400 милиона долара), 2008-2012. год. – аустријске А-ТЕС (466 милиона долара). У 2018. год. 63% деоница нерентабилног предузећа је продано кинеској Zijin Mining (1,26 милијарди долара). Serbia Zijin Mining и Serbia Zijin Corper су два највећа извозника у земљи 2023. год.	SZM – 136,1 SZC – 129,6	SZM – 1127 SZC – 6045
Саргид 1913	Смедерево	Челик и ваљање челика	16.05	У 2003 г. је фабрику купила америчка U.S.Steel (23 милиона долара) која га је вратила у државно власништво 2011. год. Кинеска HBIS је купила Železara Smederevo 2016. год. од државе за 46 милиона евра (Hesteel Serbia). Трећи највећи у земљи извозник у 2023. год. (највећи – 2003-2011. год.)	98,3	4940
Машинство и обрада метала						
Фабрика аутомобила „Застава“	Крагујевац	Путнички аутомобили	12.04	Италијански Fiat је купио 2008. (оснивачки фонд СП је 300 милиона евра уз удео Fiat-а 67%); од 2021. год. је у оквиру концерна Stellantis. Производња аутомобила се 2007-14. год. повећала са 19 до 117 хиљада ком. (извозна квота – 97%). FAS / FCA Србија је један од највећих извозника у земљи од 2010-их. Од почетка 2020-их је у току реорганизација	3,0 (42,5 у 2021.)	671 (2072 у 2021.)
ИМК 14.Октобар	Крушевац	Трактори, пољопривредне машине	12.04	Банкротство у 2016. години; чешка Czechoslovak Group га је купила 2017. год. (пренамењивање – производња оквира пројектила и делова вагона)	2,4	325
Фабрика акумулатора	Сомбор	Акумулатори	10, 11. и 22.05	Банкротство у 2012; швајцарски Batagon ју је купио 2017; у власништву чешке CE Industries од 2021. год. (Black Horse FAS)	0,7	83
Цер	Чачак	Електричне пећи	10, 11, 15. и 17.05	Приватизација је спроведена 2009. год.; банкротство 2023.	-	-

Предузеће	Насеље	Индустријска специјализација 1999. год	Датум (-и) бомбардовања	Учешће у приватизацији; место на тржишту	Трговински промет 2023. год, милијарди динара	Број запослених
Јастребац	Ниш	Пумпе	07.04	Банкротство у 2010; купљен од стране српске компаније Bgioni Lux 2022. год. Припрема терена (14 ha) за стамбену изградњу.	0,0	4
Металац	Куршумлија	Производи од метала	26.04	Компанија је променила специјализацију после приватизације 2000-их.	0,2	11
Остале гране						
Дуванска индустрија	Ниш	Дувански производи	05.04, 17.05	Купљена од стране америчке Philip Morris у 2003. год. (518 милиона евра).	32,2	608
Шећерана "Димитрије Туцовић"	Чукаричка Падина	Шећер	25.04	Банкротство у 2007. год.	-	-
Дрвни комбинат "Копаоник"	Куршумлија	Производи од дрвета	04.04	Приватизација је спроведена 2004. год.; предан српској компанији Simpro у 2010. год. (Simpro ŠIK)	1,2	342
Фротекс	Ужице	Памучне тканине, трикотажа	29.05	Банкротство у 2006. год.; фабрика је уништена 2021. год. Припрема терена за стамбену изградњу.	-	-
Борели	Сомбор	Обућа	10, 11. и 22.05	Банкротство у 2016. год.	-	-
Нова Југославија	Врање	Штампана продукција	17, 19. и 22.05	Приватизација у 2003. год.; банкротство у 2010. год.; купљена од стране српске компаније Mopa у 2023. год. (370 хиљада евра) за организацију производње одеће и стамбену изградњу.	-	-

Извор: саставили су аутори на основу података из отворених извора. Подаци о учешћу у процесу приватизације су добијени, поред осталог, из извештаја Министарства привреде Републике Србије (<https://privatizacija.privreda.gov.rs>); подаци о промету и броју запослених су са сајта CompanyWall Business (<https://www.companywall.rs>).

Примедба: подаци о промету компанија, које су биле међу десет највећих у земљи у 2022-2023, означени су масним словима.

Непосредна штета српској привреди током бомбардовања 1999. године

Током прве фазе агресије, која је трајала три недеље, НАТО снаге су се усредсредиле на бомбардовање војне инфраструктуре, укључујући војне аеродроме, касарне и системе за везу, као и концентрација југословенских трупа (Београд, Приштина, Прокупље, Куршумлија, Ниш). У овом периоду су први пут уништени објекти саобраћајне инфраструктуре: 1. и 3. априла су у Новом Саду уништена два моста преко Дунава, а 6. априла је уништен и трећи мост. Те акције могу да се тумаче као део стратешког планирања јер је Алијанса разматрала могућност копнене инвазије из Мађарске и Хрватске, па је због тога хтела да спречи пребацивање српских војних јединица на север земље.

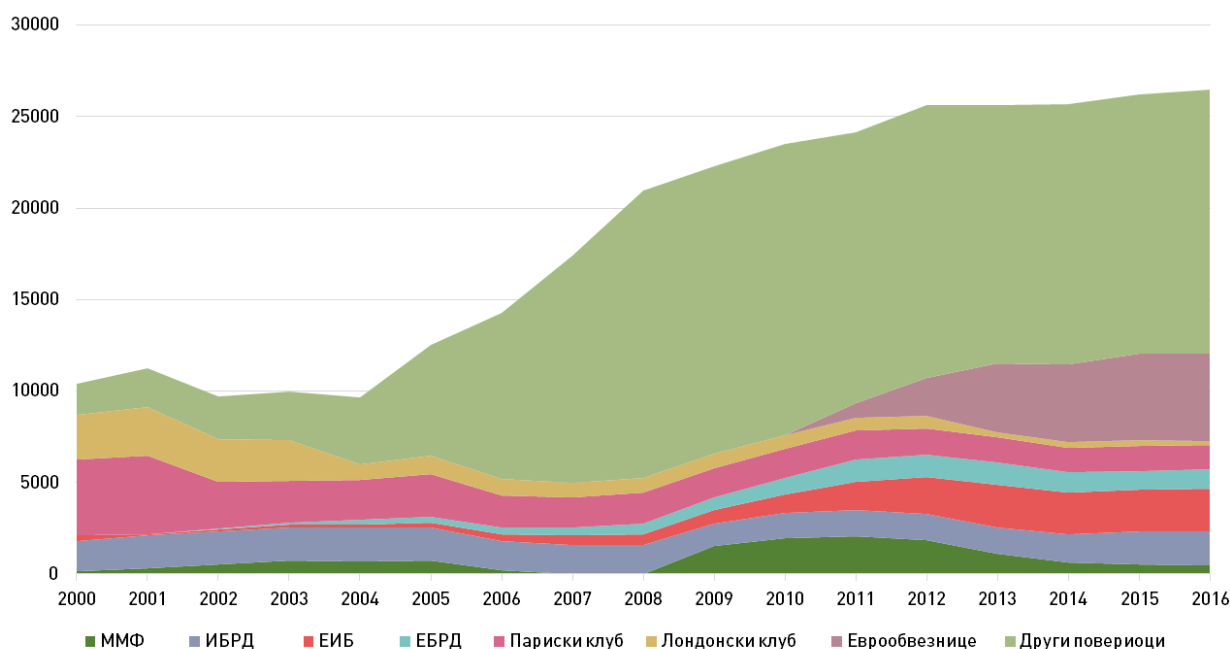
Пошто ни до брзе капитулације, нити до прихватања услова САД од стране Србије није дошло, повећао се број напада на индустријске објекте, цивилне циљеве као и на кључне државне објекте у циљу да се пренесу јасне и недвосмислене политичке поруке (бомбардовање резиденције председника СР Југославије, зграде Радио-телевизије Србије, Авалског телекомуникационог торња, зграде Министарства унутрашњих послова, Министарства одбране, Генералштаба Војске Југославије итд.). Од 12. априла је бомбардовање инфраструктурних објеката постало чешће, индустријски сектор је био изложен константним напади-ма до почетка јуна.

Процене непосредне и посредне штете после НАТО бомбардовања се разликују од 4-5 до 300 милијарди америчких долара

Процене непосредне и посредне штете после НАТО бомбардовања се значајно разликују. Године 2001. је председник СРЈ Војислав Коштуница изјавио

да укупна штета након операције "Савезничка сила" износи 300 милијарди долара, али није обелоданио детаље нити методологију процене. На пример, у априлу 1999. године, када је интензитет бомбардовања почео да расте, државне власти су говориле о економској штети од 100 милијарди долара. Стручњаци Грађевинске дирекције Републике Србије су 2006. године, на основу ревизије стања објеката, оштећених током НАТО агресије, проценили непосредну штету на 4-5 милијарди долара. Са друге стране, у истраживању америчког Като института, које се темељи на анкети експерата, наведен је закључак да су само суседне земље Југославије изгубиле најмање 4 милијарде долара због прекида саобраћајних веза током бомбардовања. Група економиста Г17 је оценила штету на 40 милијарди долара, док су је истраживачи Економског института у Београду проценили на више од 50 милијарди долара. Наведени подаци су упоредиви са резултатима експерата

Слика 5. Структура спољног дуга Србије у 2000-2016. год. (у милионима евра)

Извор: Михаил Лобанов. Проблеми развоја Србије: како задржати нови талас економског раста? Научни извештај. Москва. Институт економије Руске академије наука, 2019

Европске уније, који су израчунали да би за опоравак оштећене индустријске и саобраћајне инфраструктуре било неопходно од 30 до 50 милијарди долара.

Индустрија, коју је најчешће погађала НАТО авијација, произвела је за 29 одсто мање производа него годину дана раније. Укупно смањење индустријске производње у периоду 1990-1999. (у релативним ценама) било је 62 одсто. Поређења ради, бомбардовање је довело до смањења вредности пољопривредне производње за 9 одсто у 1999. години, а трговине на мало и велико — за 18 одсто. Индустрију, као сектор српске привреде, највише погођен санкцијама и НАТО агресијом, чекао је дуг период опоравка. Званични подаци Републичког завода за статистику сведоче да се БДП Србије 1999. године смањио за 23 одсто, достигавши апсолутни минимум за 1990-те — 18,5 милијарди динара (у ценама из 1994.). Дакле годишњи обим привредне активности у републици је у години бомбардовања износио 45 одсто у поређењу са обимом из 1990. године. Затим је почео постепени привредни раст (5-6 одсто у 2000. и 2001.).

Обим производње из 1998. је био готово достигнут 2008. али је економска криза за 2007-2009 озбиљно поколебала позиције српских предузећа: у 2009. години се обим индустријске производње поново вратио на исти из 2000-2002. Ово је довело до тога да обим производње из 1998. први пут буде досегнут тек 2017. године — скоро две деценије после бомбардовања.

Као једну од друштвено-економских последица бомбардовања и промене политичког режима 2000. године, низ стручњака сматра брз раст јавног и приватног спољног дуга. Популарна је тврдња да је колективни Запад, уништивши југословенску привреду, почетком 2000-их искористио прилику да додатно заради на пружању кредита по условима, који нису повољни за Београд. Истовремено, подаци о спољном дугу, које објављује Народна банка, сведоче да је дуг Србије у 2000-2004. години био скоро исти (али се и смањивао у одређеним периодима). Његов раст се десио у другој половини 2000-их и, по свему судећи, повезан је с добијањем кредита у оквиру билатералних споразума*.

Уништавање капацитета наменске индустрије је требало да сломи вољу за отпором југословенске војске и да се ослаби потенцијал националне одбране. Предузећа за производњу пројектила (Крушик), експлозива (Прва искра), ракетног горива (Милан Благојевић), метака (Слобода), стрељачког наоружања (Застава оружје) нападана су из ваздуха више пута. Из очигледних разлога података о наменској производњи нема у отвореним изворима, зато можемо само да дамо површне процене рокова опоравка ове гране. Многа наменска предузећа су прошла кроз поступак реструктуризације имовине и стечаја, али је у 2010-им годинама држава почела да пружа значајнију финансијску подршку, као и помоћ у тражењу перспективних тржишта за извоз. По правилу се размотрена предузећа налазе у власништву Владе, Фонда за развој Републике Србије или Пензијског фонда; у неким случајевима су мањински деоничари локалне власти. Према стању за 2023. годину је промет најуспешнијих наменских предузећа (Слобода, Милан Благојевић) достигао значајних 90-100 милиона долара, док је број запослених варирао од 1,5 до 2,5 хиљаде људи (наведено у таб.).

Укратко, наменске фабрике које су уништене 1999. године, опоравиле су се, и сада су велики послодавци (укупно је запослен десетак хиљада људи) као и велики извозници, обезбеђујући држави прилив страног новца.

Бомбардовање нафтних рафинерија у Панчеву и Новом Саду је, очигледно, имало за циљ да југословенску војску лиши горива. Упркос томе, пет година након бомбардовања, успели су да врате производњу кључних горива близу предратног периода у 1990. Ипак, финансијско стање јавне компаније НИС је било далеко од идеалног па је веома вероватно да су западне нафтне компаније непрестано држале на оку овај ресурс. Међутим, руски "Газпром њефт" ју је купио 2009. године, што је, између осталог, повезано с политичком одлуком Бео-

* У циљу да се демантује тврдња о "дужничком ропству" Србије у 2000-им треба навести да су релативни показатељи јавног дуга, на пример, у Италији или Грчкој у овом периоду били три пута већи — 100-110 одсто БДП-а.

града о јачању веза с Русијом. У оквиру споразума о приватизацији, руски власник је дао огромна улагања за модернизацију капацитета ове компаније. Према стању у првој половини 2020-их година НИС остаје највећа компанија у земљи према размеру нето добити и пореском доприносу буџету. Њен промет чини 3,8 милијарди долара док је број запослених већи од 5 хиљада људи.

Током бомбардовања штета је нанесена и још једном панчевачком предузећу — произвођачу ђубрива "Азотара" који користи руски природни гас као сировину. Углавном је због тога производња комплексних ђубрива 2000-их година била на ниском нивоу — укупно око 20-25 одсто предреформског нивоа. За неуспешном приватизацијом (2006-2009. године је Азотара била у литванском власништву) 2018. године следило је банкротство. Фабрика је више година трпела губитке, па перспективе њене продаје приватном инвеститору нису засад велике, узимајући у обзир турбуленције на светском тржишту гаса као и настале ризике за снабдевање сировинама.

Бомбардовање није погодило само цивилна предузећа хемијске индустрије Војводине, већ и фабрике у другим деловима земље. На пример, фармацеутска фабрика "Здравље" (Лесковац) је приватизована већ четири године након НАТО агресије (контролу над њом су доследно вршили исландски, израелски и британски инвеститори). Напомињемо да се фармацеутска индустрија Србије карактерише високим нивоом продора страног капитала: страни власници поседују још два водећа произвођача: Хемофарм и Галенику.

Енергетска инфраструктура земље је била једна од главних циљева НАТО авијације; уништено је 9 термоелектрана и 44 електричне подстанице. У поређењу са другим индустријама, које имају стратешки значај за становништво и економију, производња електричне енергије није се много смањила 1990-их година (у првој половини 1990-их — за 10-15 одсто док је 1998. године чак достигла нивоа производње пре кризе). Ова чињеница се објашњава особинама структуре производње електричне енергије у Србији: производња није зависила од увоза енергената, него су електричну енергију производиле хидроелектране и термоелектране које су користиле локални мрки угаљ. Предузећа за производњу енергије у Србији спадају у врсту објеката који имају стратешки и безбедносни значај, па зато се питање њихове приватизације никад озбиљно није постављало (не ради се о електранама изграђеним од стране приватних инвеститора попут "Газпром њефт"). Предузећа, изграђена још током социјалистичког доба, укључена су у састав ЕПС — једне од највећих енергетских компанија у Југоисточној Европи (2023. године је промет био 4,9 милијарди долара, док број запослених — 20 хиљада).

У мају 1999. године је бомбардовање погодило и два "главна" предузећа металургије — "РТБ Бор" и "Сартид 1913" (Железара Смедерево), намењена за

Слика 6. Динамика производње одређених индустријских производа у 1990-2005. год.

Извор: израчунали и саставили су аутори на основу података Статистичког годишњака Републике Србије. Републички завод за статистику, 1991, 1992, 1993, 1994, 1995, 1996, 1997, 1998, 1999, 2000, 2001, 2002, 2003, 2004, 2005

производњу производа од бакра и челика (види сл.6). Поремећаји у раду тих традиционално извозно оријентисаних фабрика требало је да нагло смање потенцијал послератног опоравка у секторима грађевинарства и машинства као и да лише земљу доприноса буџетном систему.

Бомбардовање два "лидерска" предузећа металургије, намењена за производњу производа од бакра и челика, требало је да нагло смањи потенцијал послератног опоравка у секторима грађевинарства и машинства

Што се тиче обима топлена челика, његово смањење може да се сматра једном од најозбиљнијих последица НАТО бомбардовања: уколико је 1997-1998. године железара у Смедереву производила 800-850 хиљада

тона челика (као што је и крајем 1980-их - почетком 1990-их), 1999. године је обим производње пао за 83 одсто на 140 хиљада тона. Случај приватизације железаре од стране америчке компаније U.S. Steel 2003. године, која ју је вратила држави 2011. године за симболичну суму од једног долара, најчешће се користи у српском друштву као потврђење профитерског односа колективног Запада према ратом разореној Србији. Године 2016. је кинеска компанија HBIS купила Железару Смедерево од државе за 46 милиона евра (Hesteel Serbia), уложивши накнадно огромне инвестиције у модернизацију предузећа у циљу побољшавања квалитета свог кључног производа — ваљаног лима.

Српска индустрија бакра се, због губитка страних тржишта и тешког стања домаћих предузећа која су користила њене производе, налазила у кризи још пре бомбардовања. За разлику од индустрије челика, опоравак ове гране се одужио. Произвођач бакра РТБ Бор је крајем 2000-их година стално мењао власнике (прво је продат румунској па затим аустријској компанији), а до предаје предузећа кинеској Zijin Mining 2018. године (за 1,26 милијарди долара) његово одржавање било је озбиљан терет за јавни буџет. Након индустријске модернизације, из ње су настале Serbia Zijin Mining и Serbia Zijin Copper, које су постале највећи извозници у земљи. Укупан промет ових компанија је 2023. године био већи од 2,5 милијарде долара док је број запослених био 7 хиљада људи. Без претеривања се може рећи да су кинеска улагања у производњу челика и бакра вратила српској металургији ту улогу коју је имала у привреди земље пре реформи.

НАТО агресија је мање погодила цивилно машинство него војно. Ипак, капацитети низа цивилних предузећа били су потпуно или делимично уништени под изговором да су производили наоружање или да су на њиховој територији били распоређени војни циљеви ("ИМК 14. октобар", "Фабрика акумулатора", "Јастребац" итд.). Многа из њих су потом приватизована, претрпела банкрот, или

су променила свој пословни профил. Обим производње путничких аутомобила у Србији је средином 2010-их година превазишао исти са краја 1980-их година (117 хиљада аутомобила у 2014. години).

Током бомбардовања је у значајном степену уништена телекомуникациона инфраструктура, што је успорило процес развоја мобилне везе у земљи. Сматра се да су европски инвеститори планирали да добију контролу над перспективним тржиштем телекомуникационих услуга после 1999. године, мада се због притиска јавног мњења то није десило. Штавише, 2003. године је држава откупила деонице од италијанског партнера. За скоро три деценије свог рада компанија није приватизована: према подацима Централног регистра депоа и клиринга хартија од вредности, 2024. године је 58 одсто деоница било у власништву државе док су остале акције у власништву истоимене компаније, запослених у њој, и других појединаца. Телеком Србија, у којем је запослено 8,5 хиљада људи, има водећу позицију на тржишту мобилних комуникација (око 45 одсто у 2023. години; под брэндом mts) и фиксне телефоније (75 одсто) као и широкопојасног Интернета (55 одсто).

Од 2003. године на тржишту услуга кабловске телевизије и Интернета послује компанија SBB. Првобитно је била под контролом америчке, а након тога британске фирме. Године 2005. почео је с радом аустријски оператер мобилне телефоније Мобџ 63, а 2007. године аустријски Mobilkom/A1 Telekom Austria Group, под именом Vip Mobile. За њима су дошли норвешки Telenor(2006-2018); Затим чешки PFF под именом Yettel.

У српском друштву је популарно мишљење да предузећа прехрамбе-

не, лаке, индустрије цемента и дрвне индустрије нису била бомбардована јер су компаније чланица НАТО-а биле заинтересоване да их купе. Веродостојних података који би потврдили или оповргли овај став, нема. Али део предузећа из ових грана јесте бивао погођен током бомбардовања (фабрика дувана у Нишу, шећерана близу Београда, фабрика трикотаже у Ужицу итд.). Међутим, осим компаније "Дуванска индустрија", коју је 2003. године купила америчка Philip Morris International, та предузећа нису привлачила велике стране инвеститоре: још 2000-их година осиромашила су и банкротирала, док су подручја, где су се налазили њихови погони, почела да се користе за стамбену изградњу.

Значајно у овом контексту је то, што прелазак предузећа лаке, прехрамбене или индустрије грађевинског материјала у власништво стратешких инвеститора, српско руководство није сматрало као крајњу потребу проузроковану спољ-

Капацитети низа цивилних предузећа цивилног машинства Србије били су потпуно уништени под изговором да су производили наоружање или да су на њиховој територији били распоређени војни циљеви

Борски комбинат бакра и нафтна рафинерија у Новом Саду после бомбардовања и данас.
Извор: Wikimedia Common

ним притисцима, већ као успех своје привредне политике, који ће јамчити модернизацију и одрживи раст у наведеним гранама**.

Очигледно је да је српско друштво могло да оцени приватизацију јавне имовине од стране компанија из западних земаља на другачији начин. У сваком случају, на прелому 2000-2010-их година су у најпривлачнијим за инвеститоре гранама почела са функционисањем како нова (greenfield investment) тако и приватизована предузећа (brownfield investment): на пример компаније из Француске, Велике Британије и Немачке улагале су у млекарску индустрију, из Немачке и Грчке — у производњу шећера, из Холандије, Данске и САД-а — у пиварство, из Велике Британије и Грчке — у производњу безалкохолних пића, из Италије и Немачке — у производњу одеће и трикотаже, из Француске, Швајцарске и Грчке — у индустрију цемента итд.

Дакле стварна слика модерне српске привреде и њене стратегије модернизације није у сагласности са мишљењем које деле одређени кругови српског друштва, прецизније про-ЕУ политичке елите, као и одређени делови Западног

** На пример, у саопштењу за јавност Министарства привреде о приватизацији фабрике "Дуванска индустрија" (2003. године) наводи се да је привлачење америчког инвеститора "најуспешнија приватизација дуванске индустрије у источној Европи ..., која показује огромно поверење које у процес приватизације имају највеће и најмоћније стране компаније", а уз њену помоћ "шаље се сигнал потенцијалним страним инвеститорима да је Србија стабилно тржиште" [<https://privatizacija.privreda.gov.rs/Ministarstvo-privrede/1168/Najuspesnija-privatizacija-duvanske-industrije-u-shtml>]. Оваква хвалисава реторика, која је коришћена због склапања успешних уговора о приватизацији само неколико година после бомбардовања, показује да се денационализација сматрала корисним процесом а не испољавањем колонијализма.

информационог простора, да је економија Србије презависна од страних инвестиција.

Тачно је да је у последњих 25 година значајни део производње у држави унапређен уз помоћ инвестиција са Запада, као и да је Европско тржиште од велике важности за српски извоз. Истовремено, у привреди постоји и домаћи капитал: његов удео је засад значајно већи него у земљама које су чланови ЕУ са упоредивом привредом.

Изузетно је тешко да се процени, шта је непосредна последица бомбардовања СРЈ из 1999. године, а шта је резултат претходног колапса југословенске државе и санкција. Сигурно може се рећи да је бомбардовање лишило земљу значајног дела неопходне физичке, индустријске и саобраћајне инфраструктуре. Ово је, међутим, успорило процес европских интеграција и минимизовало шансе Србије да се убрзано укључи у нове светске економске процесе, повезане са брзим економским растом земаља, које су се раније називале "земље у развоју". Ове околности су предодредили вишевекторску спољну политику Србије крајем 2000-их година што се тиче српске економије.

СВЕТ

Бомбардовање Југославије је постало логичан завршетак политике Запада на Балкану 1990-их година. Међутим, оно што се чинило 1999. године као тријумф, као победа над варварством и "геноцидним народом", довело је до ланчане реакције разноврсних последица — за регион, сам Запад, земље Глобалног Југа и систем међународних институција и међународног јавног права.

Западни наративи о Балкану као основ његове дугорочне политике

У западном дискурсу се Балкан као геополитички простор појавио у 19. веку када је борба балканских народа за независност од Османског царства владала умовима европских песника, писаца, публициста и филозофа. Балкански народи, прво Грци, па онда Словени, изгледали су као поносни, племенити људи, који нису изгубили везу са својим коренима. Истину говорећи, ближе упознавање с Грцима је пак Енглезима донело разочарање: уопште нису били слични оним античним херојима и нису разумевали старогрчки језик (узајамну недоумицу током сусрета дивно описује Марија Тодорова у књизи "Имагинарни Балкан"). У поређењу са Грцима, јужне Словене је Западна Европа априорно видела као "народе-борце" које није покварила цивилизација. Произвођачи овог дискурса (од лорда Бајрона до Вилијама Гледстона) позивали су Европу да помогне народима полуострва да се ослободе од турског јарма, не говорећи ништа о неопходности да се ови народи некако цивилизују.

После Берлинског конгреса је почело с претварањем Балкана из оријенталног у европски свет, отуд је и настала идеја да је "Балкан део Европе", као и различити пројекти за његову модернизацију. Из логике "златног века" Европе је изникла цивилизацијска менторска морална поучност коју видимо и данас. Појављивање саме концепције никако не изненађује: коначно, то је било прилагођавање англосаксонског "бремена белог човека" и француске "цивилизаторске мисије" балканској стварности; управо Балкан, односно "познати незнанац", "блиски туђинац", чинио се (није тачно да је био) идеалним објектом за цивилизаторски пројекат.

Почетком 20. века цивилизацијски наратив је допуњен "балканистичким" дискурсом. Настао је као реакција на Балканске ратове и Први светски рат, па

је првобитно никао у немачком говорном подручју као појам изведен из војне пропаганде попут "Срби су робови два пута": као словени (Sklave — роб) и као Срби (серв или serf исто значи "роб"). Ипак, не може се рећи да овај наратив није имао присталице у енглеском говорном подручју. Још Дизраели је у дебатама са Гледстоном у британском Дому комуна говорио о варварском карактеру балканских народа. Тај дискурс није до краја постао доминантан, али је значајно утицао на општу перцепцију Балкана у западном свету. Заједно са два претходна наративна концепта, формирао је визију Балкана: делимично романтичног, негде заосталог, негде окрутног и варварског.

Овој слици није одговарала Краљевина, а камоли социјалистичка Југославија. Без обзира на читаву сложеност југословенског искуства за балканске народе то је био период напредних технолошких и друштвених трансформација. Али за западне земље ово искуство је било релевантно само док су Југославије постојале.

Године 1999, када је почео процес распада СФРЈ, искуство модернизације је било лако одбачено. Замениле су га политиколошке догме о теорији демократије. И за западне земље се модерна историја Балкана коначно испоставила као само стара историја у новом издању, у којој се ради о народима које треба цивилизовати. Поред тога, начин на који се одвијао сам распад Југославије вратио је на простор и балканистички дискурс. Он не само да није изгубио своју актуелност, већ се и као резултат појављивања основних оптужби против Срба ујединио са оним цивилизацијским у дискурсу геноцида.

Он је преносио дешавања на простору бивше СФРЈ ван Балкана, одузимао је сужеима из рата локалност и, шире, територијалност, представљајући их као догађаје од европског или чак глобалног значаја. Истовремено је дискурс легитимисао и сваку агресију против Срба, "геноцидног народа", стављајући их у исту раван с Немцима и Јапанцима (касније и са Хутуима у Руанди). Наравно, било је разлика у тежини оптужби: у званичном политичком дискурсу се говорило о неразборитом руководству Републике Српске, мада се у ширем медијском простору оцрњивао читав српски народ.

Негативна медијска слика је резултирала бомбардовањем Републике Српске, па онда највећим од 1945. године етничким чишћењем у Српској Крајини. Упркос потписивању Дејтонског споразума, које је следило, представа о СРЈ и Србима у западном дискурсу није се променила. Када је 1998. године ескалирао, сукоб на Косову је описан на потпуно исти начин као и сукоби у Босни и Херцеговини и Хрватској: "масакр у срцу Европе", "етничко чишћење", "геноцид". Ако је у званичном наративу највеће "зло" био Милошевић, у широм политичком и медијском наративу су зликовци били управо Срби.

Ти наративи у практичној политици ЕУ-а и НАТО-а су нестали негде 2000-их година, али су остали аксиома на нивоу масовне свести. Крајем 2010-их година је Запад направио одређени покушај да нормализује односе са Србијом као с одвојеном државом, па је са њом покренуо дијалог пун поштовања. Међутим, важно је навести да истовремено долази до одвајања предмета односа Србије са Западом од српског питања у оквиру читавог региона, приликом чије процене наративи из 1990-их још увек трају. Као резултат, гледиште Београда, чак најобразложеније и најрационалније, једва може да се узме у обзир приликом реализације курса демонтаже Дејтона и решавања косовског питања.

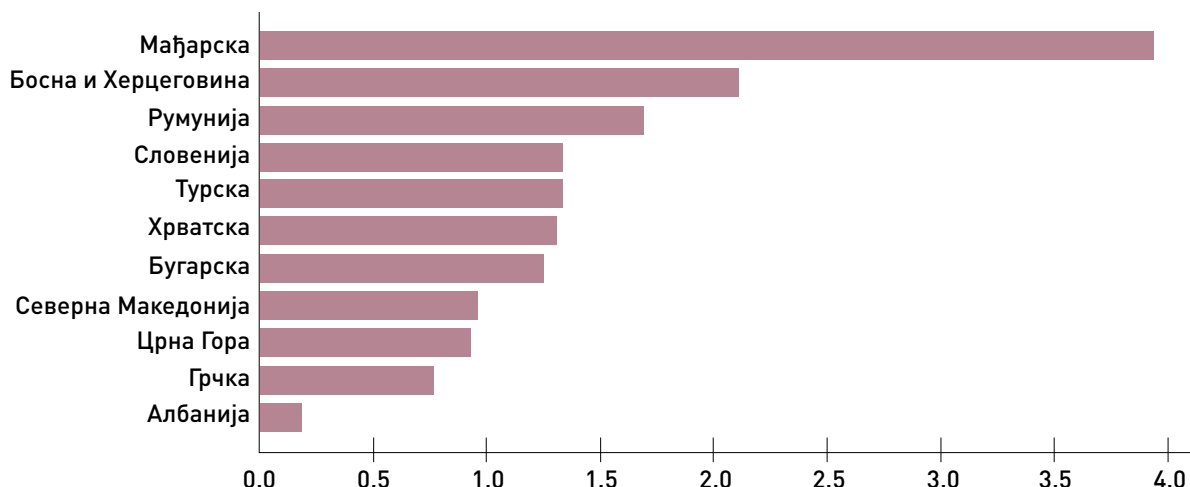
Доминација оваквих наратива у западном политичком простору искључује могућност било каквог суштински другачијег приступа ка односима с Београдом од стране Вашингтона и Брисела. Па чак и због тога што се ова комбинација налази у основу нормативног и етичког образложења саме чињенице бомбардовања 1999. године. Њено поништење није могуће јер би то изискивало преиспитивање западне активности на Балкану током читавог периода 1990-их година.

Покушаји земаља НАТО-а и ЕУ-а да накнаде лајтмотив датих дискурса и да побољшају односе са Србима кроз циљано апеловање на заједничко историјско памћење — на догађаје из Првог светског рата, операцију Ваздушни мост, не поништавају чињеницу да је за Вашингтон, Брисел, Лондон, Париз и Берлин заједничка историја са Србијом, која има значај за будућност, почела 1990-их година, док сама Србија и дан данас јесте земља с "крвавом прошлошћу".

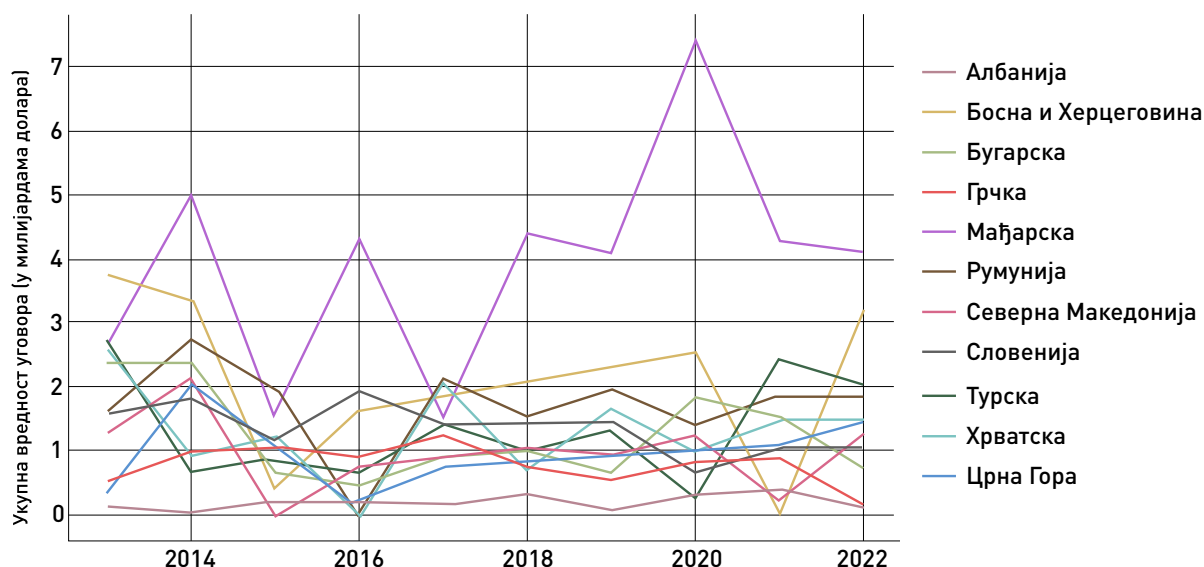
Последице бомбардовања за балкански регион

Принципијелна ствар, настала из распада Југославије, за балкански регион и посебно за Србију је укљученост регије у европски и, шире, евроатлантски геополитички пројекат. На основу ове перспективе отприлике до средине 2000-их година је формиран консензус свих политичких елита о регионалној развојној стратегији. Што је важније, нема никакве сумње да сама ЕУ сматра Балкан зоном сопственог и искључивог утицаја, док одсуство жеље да се на брз начин ове земље укључе у њен састав с обзиром на њихове размере, стратешку оријентацију и сл. није последица одсуства одговарајућих ресурса и инструмената утицаја, него, вероватно, постојећег става у Бриселу да "још време није дошло". Међутим, исто је принципијелно и то што је претходних деценија ЕУ створила институционални оквир трансформације балканских народа и њихових држава и државних творе-

Укупан трговински обим између Србије и суседних земаља (2013-2023.)

Трговинска динамика између Србије и суседних земаља (2013-2023.)

Извор: саставили су аутори на основу података Спољна трговина/ Ранг извоза и увоза/ Ранг земаља намене-порекла, према вредности извоза-увоза. Републички завод за статистику Србије, 2013, 2014, 2015, 2016, 2017, 2018, 2019, 2020, 2021, 2022, 2023.

вина. При томе сам тај оквир функционише углавном успешно, и нема значајан утицај на унутрашњу модернизацију; делимично јој је у супротности.

Бомбардовање 1999. године, како је детаљно размотрено у другом делу истраживања, физички је уништило многа предузећа југословенског индустријског комплекса. Свакако, производни ланци и пре тога су били поткопани распадом земље, економским санкцијама, ратовима у БиХ и Хрватској. Наведимо да је углавном процес раскидања претходних логистичких ланаца био природан за све пост-социјалистичке земље, али је само на Балкану добио тоталитарни карактер. Бомбардовање је скоро онемогућило реконструкцију међудржавне интеракције на основу дотадашњег привредно-индустријског комплекса и транс-

портно-логистичке инфраструктуре. Србија, Хрватска, Словенија, а камоли друге републике бивше Југославије, дуго времена нису имале ни властите транснационалне компаније за стварање дужих производних ланаца нити средства за набавку партнерских индустријских капацитета у суседним земљама. Као резултат, то је довело до тога да је свака земља бивше Југославије стекла своје, индивидуелне скупове економских партнера, слабо се интегришући међу собом.

Последице овога се виде и на нивоу дубинских интервјуа које смо спровели. Јачање економске интеракције Београда и Будимпеште, које је последних десет година очигледан процес, одражава се и на јавном расположењу: већина испитаника је одговорила да је међу суседима Мађарска најближа земља. Ово је у одређеном смислу у супротности са традиционалним ставовима да су геополитички ослонац Срба у региону Црна Гора, православне Грчка, и Румунија (док је са Бугарском тежа ситуација).

Очигледне су и војно-политичке последице. Бомбардовање је постало ударац за српско-црногорски савез. Са распадом СРЈ, која је чак крајем 1990-их још увек била значајна војна сила у региону, следила је натоизација региона: Словенија, Хрватска, Албанија, Црна Гора, и Северна Македонија су постале чланице Алијансе. Донекле то подсећа на ситуацију из 1950-их година, када је 1954. године Југославија склопила Балкански пакт с чланицама НАТО-а, Грчком и Турском, тако да је на тај начин посредно ушла у војно-политичку сферу западног блока, затворивши медитеранско крило НАТО-а уз истовремено задржавање неутралног статуса. Међутим, зна се да је Пакт врло брзо нестао због повећања контрадикција између Грчке и Турске и нормализације совјетско-југословенских односа. То је омогућило стварање најодрживијег регионалног система у војно-стратешком смислу, где су две земље биле чланице НАТО-а, две задржале неутрални статус и још две биле чланице Варшавског пакта. На тај начин су се спречавале и контрадикције унутар региона, обезбеђујући безбедносне гаранције за све.

Тај систем, иако је учвршћивао блоковску поделу, пружао је комфорне услове за спровођење вишевекторске спољне политике. У садашњој конјунктури то је компликованије. Утолико су вреднији српски спољнополитички успеси последњих година. Но утолико је и важније разумевање да ће слободну и суверену политику одбијати они који не могу да је себи приуште и који више теже према принципима блоковске лојалности.

У видљиве безбедносне проблеме спада систем замрз-

нутих сукоба, који је Запад формирао током 1990-их година. То су Косово и Метохија (Србија), Босна и Херцеговина, и Северна Македонија. Ниједан није у ствари регулисан: њихово замрзнуто стање се подржава искључиво западним војно-политичким присуством. Простор бивше Југославије је у целини постао "лабораторија" спољнополитичке укључености ЕУ-а као актера: управо на Балкану је била распоређена прва мисија у оквиру Заједничке безбедносне и одбрамбене политике (CSDP) у Македонији (EUFOR Concordia) 2003. године. Године 2004. је следило покретање мисије у БиХ – EUFOR Althea. Управо на Балкану ЕУ је почела да развија механизам, уз помоћ којег би двадесет година касније обучавала и наоружавала бригаде Оружаних снага Украјине.

Још један безбедносни изазов, изазван бомбардовањем, је појављивање "црних рупа", односно зона безакоња на карти Балкана. Ради се о појединим областима и насељима у БиХ, који су истовремено и центар за регрутовање у цихадистичке групе на Блиском Истоку, и транзитна тачка/одмаралиште за терористе. Живописан пример је некад српска општина Илиџа у Сарајеву, макар то није једина "зона безакоња" на Балкану. Сличан проблем постоји и на Косову и Метохији. Те "паралелне заједнице" постоје у оквиру затворене економије коју подстичу приватне фондове из земаља Персијског залива.

Тужна, крвава и добро позната прича је постао феномен "Наркославије" или "Гудрославије", користећи термин музичког састава "Бомбе 90-их". Црна Гора и Косово су основна места за улазак тешких дрога (кокаина и хероина) у Европу. Водећу улогу у координацији тих токова игра бивше руководство албанских "ослободилачких војски", које су западне земље финансирале и наоружавале током 1990-их година. Феномен "Наркославије" се широко одразио у култури: пуни су га савремени српски реп (треба се само сетити песме "Крвави Балкан" репера Собу или албума "Гудрославија" репера Гудрослава) и кинематографија ("Јужни ветар", "Беса" и други слични филмови и серије).

Коначно је важно да западне земље, створивши систем замрзнутих сукоба и индиректно доприневши расту транснационалног криминала, и даље, свесно или не, сеју међуетничку мржњу. Одржавање у медијској агенди теме Сребренице је само један од примера тога. У ствари, на простору бивше СФРЈ Запад у својој интеракцији с републикама остварује седам различитих прича, чији садржаји су често у супротности. Уколико на годишњицу почетка бомбардовања америчка амбасада у Београду прећуткује или објављује дискретан коментар са жаљењем (али не са извињењем), са позивима на истраживање случајева несталих лица албанске националности, амбасада у Приштини то обележава "свим снагама". Године 2024. су се одржале не само комеморативне манифестације у којим су се традиционално помињале категорије "етничко чишћење", "стравични злочини", "насиље које је хиљаде људи лишило огњишта и живота", већ је и отворен "Музеј злочина" у

Великој Круши*. У овом контексту крајње апсурдно изгледају грантови за "међуетничко помирење" које пружају Национални фонд за демократију и USAID.

Дакле, бомбардовање СРЈ 1999. године је довело до стварања *комплетног система небезбедности* на простору бивше Југославије: небезбедности како војно-политичке, тако и социјеталне. Резултат тих напора је постао војно овладан геополитички простор са земљама, чији један део нема потпуни суверенитет и државност, не тежи ка регионалној економској сарадњи и обузет је контрадикцијама из историјских и етничких разлога. Истовремено велики део региона се претворио у хранилиште за терористичке ћелије и транзитни простор за међународни криминал.

Последице по САД

Бомбардовање 1999. године, које је обликовало савремени балкански регион, углавном је предусловило даљи развој америчке спољне политике и, као резултат, америчког друштва. Позната књига Патрика Бјукенена "Република а не империја" ("A Republic, Not An Empire") објављена је у септембру 1999. године, три месеца након завршетка бомбардовања. У њој бивши директор за комуникације Беле куће јавно критички пише о политици Била Клинтона на Балкану, и посебно о његовој одлуци да започне бомбардовање Југославије, заобилазећи међународно јавно право, и не тражећи сагласност Конгреса.

После 25 година књига заиста изгледа као пророчанство. Обистинило се пророчанство о терористичким нападима у САД-у. Као што се и бојао Бјукенен, САД стварно играју улогу светског полицајца; умешане су у сукобе у Источној Европи, на Блиском Истоку, у Африци и налазе се у конфронтацији с Кином у Азијско-пацифичком региону. На глобални систем војног присуства троше се стотине милијарди долара. Билиони долара су потрошени на ратове у Авганистану и Ираку, који су коштали хиљаде живота Американаца и стотине хиљада Авганистанаца и Ирачана. У самој Америци под заставом "Глобалног рата против терора" (GWOT), усвојени су закони попут Патриотског закона (Patriot Act), створивши комплетну полицијску државу, која прати своје грађане. Због бескрајних ратова и надуваног војног буџета, од 2001. године савезни буџет никад није имао суфицит, тако да је државни дуг порастао на 35 билиона долара.

Садашње поделе америчког друштва, заборав демократске традиције преноса врховне политичке власти у земљи ради њене координисане ротације после председничких и парламентарних избора, гласање на изборима не за онога, кога подржаваш, јер нико нема твоје симпатије, већ против политичара, чији имиџ је у медијском простору обојен искључиво црном бојом — у огромној мери су об-

* <https://xk.usembassy.gov/sr/svecano-otvaranje-muzeja-zlocina-u-velikoj-krusi/>

рачун за бомбардовање Југославије, за оно морално попуштање које су себи дозволиле Сједињене Државе. Како наводе данас водећи амерички аналитичари, када су 2016. године многи у Демократској странци одбили да при-

Садашње поделе америчког друштва, заборав демократске традиције преноса врховне политичке власти у земљи ради њене координисане ротације после председничких и парламентарних избора – у огромној мери су обрачун за бомбардовање Југославије, за оно морално попуштање које су себи дозволиле Сједињене Државе

знају резултате избора и да сарађују са легално изабраним председником, покретали су импичменте, па након тога судске поступке, то се видело као квар у функционисању партијско-политичког система. Када се 2020. године десило исто али обрнуто уз промену улога између демократа и републиканаца, говорило се да се то дешава, скоро сигурно, последњи пут. Мало ко је очекивао да ће се ситуација поновити и 2024. године. Како се наводи у уредничком коментару угледног издања "Foreign Policy" од 9. септембра 2024. године, друштво у САД-у је подељено на пола, па "скоро сигурно друга половина неће признати резултате избора"**.

Рекло би се, а где је ту Југославија? Бомбардовање Југославије је то започело. Наравно, свој избор у корист интервенционизма Америка је направила још у првом председничком мандату Клинтона, пославши мировњаке у Сомалију а авијацију у Босну и Херцеговину. Међутим, то су биле легалне интервенције у оквиру мандата УН, које су се формално мало разликовале од учешћа САД-а у либанском сукобу 1980-их година.

У Југославији је све било другачије. Први пут у својој историји су САД на челу коалиције земаља напале земљу, која није претила Сједињеним Државама, у циљу уништења територијалног интегритета те земље. Такво кршење како права, тако и властитих спољнополитичких традиција, довело је до неповратних последица.

Амерички "вечни ратови", који су поткопали моћ и престиж САД-а у свету, почели су у Југославији. Доктрина непромишљене употребе војне моћи, која је довела до формирања савремене америчке војне бирографије, где Пентагон сваки пут не успева у финансијској ревизији, почела је у Југославији. Формирање неоконзервативног спољнополитичког естаблишмента, познате "једне партије" (Uniparty), односно политичара, аналитичких центара, НВО, који су убеђени у ништавност међународног права и америчку сведозвољеност, почело је од Југославије.

** Agrawal Ravi. Editor's Note. Introducing Foreign Policy's Fall 2024 Issue. The world's advice for U.S. voters—and the next White House // FP. 09.09.2024. <https://foreignpolicy.com/2024/09/09/election-dear-america-letters-white-house-harris-trump/>

За тренутну политичку поларизацију, сведозвољеност према унутрашњим политичким процесима и општу политичку кризу у САД-у је крив амерички политички естаблишмент, пре свега онај који је повезан са Демократском странком. Управо овај естаблишмент је потрошио богатство и крв америчког народа на бескрајне ратове, успут убивши стотине хиљада, осакативши, лишивши крва над главом и средстава за живот милионе људи. Управо овај естаблишмент је претпоставио ратове развоју инфраструктуре, индустрије и приступачној здравственој заштити. Полазна тачка за ову политику је било бомбардовање Југославије 1999. године.

Последице по Европску унију

Кампања НАТО-а против Југославије 1999. године је и на ЕУ имала дубок негативан утицај, макар он био и посредан.

Начин вођења војне кампање и доношења одлука, оно ко је обезбеђивао војну надмоћност, уз помоћ каквих снага и средстава — све оно је изазвало код ЕУ стални комплекс инфериорности према САД-у. Стара Европа тајно презире Американце и америчке лидере, сматрајући их каубојима. Али им истовремено искрено завиди на њиховој моћи, и самоуверености. Посебно данас: ЕУ се лишила Велике Британије, њен БДП је за трећину мањи од БДП-а САД, иако су 1999. године били исти. САД се бави реиндустријализацијом, док се ЕУ, а посебно Немачка, суочава с обрнутим процесом. Што се тиче раста продуктивности рада, током последњих десет година су показатељи ЕУ два пута нижи. Отуд је, с једне стране, стално обнављање расправа о стратешкој аутономији, које подстичу напори Емануела Макрона. Са друге је поверење без алтернативе у евроатлантску солидарност и амерички нуклеарни кишобран. Штавише, страх од тога да ће после повратка у Белу кућу Доналда Трампа Вашингтон понудити Европи да сама решава своје проблеме, које је у огромном броју сама створила око себе.

Начин вођења војне кампање и доношења одлука, оно ко је обезбеђивао војну надмоћност, уз помоћ каквих снага и средстава – све оно је изазвало код ЕУ стални комплекс инфериорности према САД-у

После 1999. године шта год се дешавало у стварности, Кина, Русија и саме Сједињене Државе сматрају ЕУ политичким патуљком. У ствари би ситуација могла да буде сасвим другачија. ЕУ би могла да буде лидер у формирању светске агенде, да на свим међународним платформама учинковито лобира за укидање фосилних горива, достизање циљева климатске неутралности и многе друге изузетно

важне одлуке. Свеједно, као што су и тада, 1999. године њене државе-чланице упропастиле мировно регулисање, о ЕУ ће се судити према њеној неспособности да достигне међуетничко помирење у ратовима на свом "меканом стомаку", да допринесе завршетку још једног рата на Блиском Истоку, да изнесе мање-више конструктивне предлоге за украјински сукоб, а да не долива уље на ватру.

Година 1999. је оставила осетљиви траг на сталним напорима ЕУ на јачању, доградњи, реконструкцији институционалног и правног оквира формирања и реализације Заједничке спољне и безбедносне политике. Створена је посебна Служба за спољне послове. Проширена су овлашћења Високог представника ЕУ за спољне послове и безбедносну политику. У оквиру Европске комисије за наредних пет година, све до 2029. године, ојачан је блок за питања интеграција војно-индустријских комплекса. Појављују се нове стратегије модернизације веза ЕУ с појединим земљама и регионима, као и опште стратегије.

Бомбардовање Југославије је више убедило ЕУ да није важна стварност већ оно како се она показује у медијском пољу и емитује се за јавно мњење. Од тада су ЕУ и САД створили огромну разгранату инфраструктуру паралелне виртуелне стварности, утицаја на јавно мњење, филтрације информација и контроле над доминантним наративима. Створена на такав начин двојност међународних процеса и могућност манипулисања чињеницама, намерама, прогнозирањем за период од 1999. године до данас, претвориле су се у самостални извор јачања међудржавних контрадикција, раста напетости, ескалација сукоба.

Последице по Русију

На најнепосреднији начин се бомбардовање Југославије одразило на односима између Москве и Вашингтона. У дугорочној перспективи је довело до преиспитивања вредности у унутрашњој и спољној политици Русије, коју је Москва почела, барем полако, да корак по корак мења, ослобађајући се од идеалистичке перцепције партнера из Г8.

Као што се сећају амерички политичари, дипломате и војна лица, Вашингтон је заједно са савезницима из НАТО-а намеравао да бомбардује Југославију без обзира да ли би Слободан Милошевић прихватио ултиматум Алијансе или не*.

Бела кућа се такође надала да ће прво председник Русије Борис Јељцин псовати, па ће се онда смирити и прихватити то као неизбежно, као што се то претходно више пута дешавало. Бил Клинтон је тек после телефонског разговора са њим схватио колико је опасно и предалеко отишла Алијанса. Он се трудио

* John Norris. Collision Course: NATO, Russia, and Kosovo (foreword by Strobe Talbott). Westport: Praeger Publishers, 2005. 333 p.

да убеди руског лидера у неопходност и оправданост операције, да искористи, како је сматрао, "сигурну" тему оптужби против Слободана Милошевића да је руководио Југославије остао бескористан реликт Хладног рата и последњи тиранин совјетског типа у Европи. После реакције Бориса Јељцина схватио је колико је он узнемирен, и да њихови односи више неће бити као раније. Посебно је запамтио да је Јељцин на крају дугог разговора почео да се обраћа Клинтону у трећем лицу**.

Апел, којим се председник Русије обратио народима света одмах након тога, треба да се наведе у потпуности***:

"Управо сам разговарао с Жаком Шираком, председником Француске, и са Клинтоном. Имао сам врло дуг разговор са председником Сједињених Држава. Радило се о томе да ће за пар сати почети бомбардовање Косова НАТО снагама. Ово је ударац за читаву међународну заједницу.

Обраћам се целом свету.

Обраћам се људима који су преживили рат.

Обраћам се онима који су доживели та бомбардовања.

Обраћам се њиховој деци.

Обраћам се свим политичким делатницима.

Хајде, док још има неколико минута, да убедимо Клинтона да не чини овај трагичан, драматичан потез.

Ово је безбедност Европе.

Ово је рат у Европи, а може бити и више.

Ово је врло озбиљан потез, који се прави чак и без Савета безбедности УН — то је више него неразумљиво.

Ја желим мировне политичке преговоре са Милошевићем.

Да, са њим је тешко да се преговара. Да, треба са њим један, два, три, пет, десет пута разговарати.

Али не треба се плашити тих десет, двадесет разговора са њим, да спасимо стотине и стотине људи који ће погинути за неколико сати...

Молим да се придружите револту читаве Русије. Револту.

Ми, наравно, са своје стране, дајемо све од себе, али нисмо у стању да предузмемо све.

Односно можемо, али савест нам не дозвољава.

Хајде ипак да зауставимо Клинтона на овом путу.

Помозимо му да не направи овај трагичан потез. Трагичан потез".

** Ibid.

*** Борис Јељцин: "Хајде да зауставимо Клинтона на овом путу" // Gazeta.ru. 24.03.1999, 21:08:58. <https://gazeta.lenta.ru/daynews/24-03-1999/02elcin.htm>

Реченица из његовог обраћања да Русија даје све од себе, али да није у стању да уради све, није случајна. Она истинито одражава стварност. У то време Русија није могла да уради много. Економија се тешко опорављала од финансијског краха 1998. године. Оружане снаге су биле деморализоване. Земља је имала много дугова: само за неколико година, тек када је председник био Владимир Путин, Москва је исплатила све дугове како своје, тако и свих република бившег СССР-а, па се ослободила спољне зависности.

Политичку неодређеност је јачала зјапећа рана сепаратизма и тероризма на Северном Кавказу, коју су, као што је Москва знала, подстицале западне и пре свега британске обавештајне службе.

Но, ово је само једна страна медаље. Друга је да је Москва стварно ценила своје односе са САД и другим западним земљама. Полазила је од чињенице да је свет јединствен. Повратка у време Хладног рата не може бити. Чак када партнери, као што су САД и ЕУ, праве грешке, треба их исправљати; не јачати контрадикције, већ их укидати, налазити барем нека обострано прихватљива решења. Зато је Русија 1999. године суспендовала односе на свим нивоима само са НАТО-ом али не с државама-чланицама, дозволивши да се нормализују у фебруару 2000. године после посете генералног секретара Алијансе Џорџа Робертсона и његових преговора са Владимиром Путином.

Русија је обезбедила једнодушно доношење избалансиране Резолуције 1244 од 10. јуна 1999. године у Савету безбедности УН о мировном регулисању у Југославији. Руски мировњаци су 11-12. јуна 1999. године извршили "усиљени марш на Приштину" и обезбедили физичко присуство Москве током регулисања проблема.

Али заустављање кретања Русије и Запада у супротним правцима, упркос свим уступкама Москве и њене суздржаности, није могло да се деси. САД, НАТО и ЕУ су фактички осујетили реализацију Резолуције 1244 СБ УН. Двоструки аршини, за које их је оптуживала Москва, постали су константа савремених међународних односа. Од 2003. године се кризе у односима Русије са САД, НАТО и ЕУ понављају изузетно често и носе све деструктивнији карактер. У 2022-2024. години су достигле свој врхунац.

Последице по Кину

Као и за Русију, и за Кину бомбардовање Југославије није чињеница из историје, већ актуелна данашњица. У публикацији, која је претходила државну посету Србији у мају 2024. године, лидер НР Кине Си Ђинпинг се још једном сетио бомбардовања Југославије и тога, што је пре 25 година погођена Амбасада Кине у Београду, где су убијена три кинеска новинара. "Ово никада не смемо заборавити", написао је генерални секретар ЦК КПК. "Кинески народ цени мир, али никада неће дозволити да се понови историјска трагедија".

Парафразирајући познату руску реченицу "нико није заборављен, ништа није заборављено", председник НР Кине је у ствари навео да је пријатељство између Кине и Србије "каљено на крви наших сународника".

У условима, када је НАТО чисто вештачки и необразложено проширио зону своје одговорности на Југоисточну Азију, укључујући Јужно кинеско море, када су се антикинеској активности НАТО придружиле његове "подружнице" — војно-политички блокови AUKUS (основан у септембру 2021. године трилатерални савез Аустралије, Велике Британије и САД у Индо-Пацифику), QUAD (квадрилатерални безбедносни дијалог у Индо-Пацифику између Аустралије, Индије, САД и Јапана) и JAROKUS (основан 18. августа 2023. године Америчко-јапанско-ко рејски трилатерални безбедносни пакт), степен идеолошког, информационог, санкционог и трговинско-економског рата САД и њихових савезника против НР Кине је све већи. У овом смислу је бомбардовање Југославије 1999. године одвојен сиже, чак и кинеско-америчких односа, али сваке године има све већи значај за кинеску стратешку културу пуну симболизма.

Последице по треће земље

Бомбардовање Југославије 1999. године је постало предзнак трагедија Авганистана, Ирака, Либије, Сирије. Сваки од ових случајева је јединствен, али сваки има и сличности са југословенским сценаријем. НАТО интервенција у Авганистану, мада је уживала међународни легитимитет, имала је сумњив легалитет са гледишта међународног

јавног права. Даља окупација Авганистана од стране САД и њихових савезника током 20 година, заузврат, била је законита, али је у ствари усмерена на реализацију геополитичких интереса САД и америчких војних извођача, а никако не на борбу против тероризма, што је постало очигледно у августу 2021. године. Занимљиво је да током 20 година америчког присуства у Авганистану проблем култивације опијумског мака није био решен. После доласка Талибана на власт, површине под маком су се смањиле за 95 одсто.

Бомбардовање Југославије 1999. године је постало предзнак трагедија Авганистана, Ирака, Либије, Сирије. Сваки од ових случајева је јединствен, али сваки има и сличности са југословенским сценаријем

Инвазија САД на Ирак 2003. године је била директан наставак интервенционизма из 1999. године. Под измишљеним изговором вашингтонски неоконзерватори су у ствари уништили ирачку државност и окупирали земљу. Прво наређење америчке окупационе управе је било отварање нафтног сектора земље за стране компаније. Америчка политика "изградње нације" завршила се крвавим међуверским сукобом у периоду 2006-2008. године, који је избио новом снагом у 2013. години уз успон Исламске државе*. Само последњих година се успоставила релативно стабилна безбедносна ситуација. Жртве сукоба су били милиони Ирачана, а хришћанска мањина Ирака се десет пута смањила: са 1,5 милиона на 150 хиљада.

Идеја "хуманитарне интервенције", компромитована у 1999. години, коначно је дискредитована 2011. године, када су Француска, САД и Велика Британија одлучиле да "заштите" Либије. Резултатом заштите је било гажење Резолуције 1973 СБ УН и уништење државности најбогатије земље Северне Африке, избијање грађанског рата, који до данас траје у Либији.

Под истим изговором је Запад од 2011. године спроводио политику за "заштиту" сиријског народа, која је коштала Сирију милионе избеглица и стотине хиљада погинулих. У оквиру "заштите" сиријског народа су Вашингтон, Париз и Лондон трошили милионе долара за обуку радикалних исламистичких мили-

* Терористичка организација забрањена у Русији

Понављање југословенског искуства нису избегле ни земље Подсахарске Африке, а посебно државе Сахелског региона. Попут Балкана их је Европа сматрала као "лабораторију за безбедносну политику"

таната "Слободне сиријске армије" који су првом приликом прелазили на страну ИСИС* и Ал Каиде*. Бранећи сиријски народ од диктатора, западне земље су увеле против међународно признате владе Сиријске Арапске Републике ужасне санкције које су осудиле милионе

Сиријаца на јадно постојање. Зарад сигурног обезбеђења заштите сиријског народа амерички војници су окупирали налазишта нафте на североистоку земље, лишивши земљу једног од главних извора прихода.

Понављање југословенског искуства нису избегле ни земље Подсахарске Африке, а посебно државе Сахелског региона. Попут Балкана их је Европа сматрала као "лабораторију за безбедносну политику". Као што је и у случају Балкана, војно-цивилне мисије послане у регион нису решавале безбедносни проблем, него су реализовале уски интерес ЕУ, обучавајући војнике региона да се не боре против тероризма, већ против транс-сахарских миграната који се труде да дођу у Европу. Међутим, за разлику од Балкана, сахелске државе су одлучиле да промене партнере у сфери безбедности на оне ефикасније.

Шта повезује све те сукобе с бомбардовањем Југославије? Убеђеност Запада у властиту сведозвољеност и моралну правилност, прекривање уског интереса хуманитарним наративима, немаран однос према међународном праву, људским животима, који су, као резултат, и довели до пада њиховог моралног угледа.

Антиправни светски поредак заснован на неједнакости

Догађаји из 1999. године су нанели тешку штету савременом међународном правном поретку, донекле су довели до опасног, трагичног препорода. Дугорочне последице и штета за међународни правни поредак су разноврсне. Има и оних очигледних, попут:

(1) Први пут у историји и својој сопственој пракси НАТО земље су спровеле војну офанзивну операцију, заобилазећи Савет безбедности УН. Приликом стварања глобалне безбедносне организације новог типа после завршетка Другог светског рата, државе победнице су обавезале углавном Савет безбедности да одржава међународни мир и безбедност па су му у члану 24 дале искључиву надлежност да доноси обавезујуће одлуке у овој области. У члану 25 обавезале су се да се повинују одлукама СБ УН и да их поштују. Дакле, искључиле су могућност

легалног и легитимног доношења одлуке о спровођењу ничим изазване војне операције од стране било кога против било којег члана Организације. У томе се и састоји читав смисао постојања глобалног система колективне безбедности.

Глобална организација, створена од стране Русије, САД и Велике Британије, којој су се у Сан Франциску 1945. године придружиле и друге државе, јамчила је свим њеним чланицама једнаку безбедност од намерног напада било којег организованог скупа држава.

Бомбардовање Југославије од стране НАТО снага је погазило те гаранције. Створило је најопаснији међународни преседан, неколико пута смањивши безбедносни степен за све земље планете. Осим тога што је бомбардовањем Југославије Алијанса трасирала руту за агресију мултинационалних снага против Ирака и Либије, то је олакшало повлачење САД-а из споразума о нуклеарном програму са Ираном. Из овог уговора, као и из сваког другог, Вашингтон је имао пуно право да се повуче, али игнорисати резолуцију СБ УН, која је потврдила Заједнички свеобухватни план деловања, – никако. Исто као што је и у случају споразума из Минска усмерених на окончање рата у Донбасу, Резолуција 2202 СБ УН дала им је принципијелно другу, највишу правну снагу. И режим у Кијеву, и све чланице УН морале су да траже њихово поштовање. Поткопавање споразума из Минска, којем су прибегле западне државе-гаранти споразума из Минска, према Повељи УН и савременом међународном јавном праву, није прихватљиво. Бомбардовањем Југославије је Алијанса лишила смисла главну врлину глобалног система колективне безбедности, који обезбеђује СБ УН и који се састоји из пружања једнаке безбедности свим државама-чланицама, ма колико слабе и беспомоћне биле у пооређењу с агресором. НАТО је поново поделио свет на државе, које су у стању да себе заштите и које ће у ове циљеве јачати своје војне, укључујући и нуклеарне, капацитете, и оне друге, које немају на шта да рачунају.

НАТО је поново поделио свет на државе, које су у стању да себе заштите и које ће у ове циљеве јачати своје војне, укључујући и нуклеарне, капацитете, и оне друге, које немају на шта да рачунају

Односно бомбардовањем Југославије НАТО је уништио међународни правни поредак, за који одговара Савет безбедности УН, и реконструисао квинтесенцију неједнакости — неједнакости у области физичке безбедности држава.

(2) Бомбардовањем Југославије је Североатлантски савез обесценио кључни принцип и циљ Уједињених Нација, наведен у члановима 1 и 2 Повеље, — за-

брана употребе силе као спољнополитичког инструмента (дословно "против територијалног интегритета или политичке независности сваке државе, или на сваки други начин несагласан с циљевима Уједињених нација"). Човечанство је више стотина година кретало према формулисању овога, и стварања неопходног механизма и безбедносне инфраструктуре за њихово спровођење, чије је оличење СБ УН.

Алијанса је вратила човечанство неколико генерација у прошлост, у време коме је претходио Први и Други светски рат, па је учинила перспективу још једног, већ Трећег светског рата много вероватнијом, што доказује чињеница о разговорима земаља НАТО јесени 2024. године о дозвољавању Украјини да гађа дубоко у руску територију прецизним оружјем.

Повеља УН дозвољава употребу силе само у два случаја. Први је у случају самоодбране по члану 51. Није се радило о било каквој самоодбрани током бомбардовања СРЈ. Други је — у сагласности са одлуком Савета безбедности УН (а Русија и Кина би блокирале резолуцију о Југославији да су је земље Алијансе предложиле). Концепција «Responsibility to Protect» (R2P — Одговорност за заштиту) није применљива у ситуацији Југославије, јер одлучивање о њеној примени исто спада у надлежност Савета безбедности.

Има и других последица, мање видљивих за просечног човека, али у суштини могу да буду озбиљније.

(3) Бомбардовање Југославије је релативизовало уставну природу правног поретка. У савременом свету Повеља има исту функцију као што имају уставни оквири националних држава. Као и они, Повеља има примат, само је обим њеног деловања, као и предмет регулисања, много већи. Национални уставни одређују да унутрашњи закони, начин спровођења закона и понашање субјеката националног права треба да им одговарају. Повеља УН тврди да треба да јој одговарају сви међународни споразуми и практична дејства држава. Ако су у супротности са Повељом, споразуми могу да буду признати неважећим и ништавним (уз признање противзаконитим свега што је урађено од дана их ступања на снагу), док дејства – илегалним, и могу да изазову међународноправну одговорност.

Концепција «Responsibility to Protect» (R2P — Одговорност за заштиту) није применљива у ситуацији Југославије, јер одлучивање о њеној примени исто спада у надлежност Савета безбедности

Тачка 2 члана 2 Повеље наређује свим чланицама УН да "савесно испуњавају обавезе које су преузеле у сагласности с овом Повељом". Као што се већ спомињало, према члану 25 одлуке Савета безбедности морају обавезно бити испуњене. Директан

примат Повеље УН је утврђен чланом 103. Тамо је написано: "У случају сукоба између обавеза чланова Уједињених нација по овој Повељи и њихових обавеза по неком другом међународном споразуму, превагу ће имати њихове обавезе по овој Повељи".

Учинивши у Југославији тежак прекршај, НАТО је довео у питање неотуђиво својство Повеље — њен примат. Створивши преседан, НАТО је тако олакшао кршење Повеље и за себе и за друге, јер суштина права је у обавезном једнаком понашању у истим ситуацијама за све његове субјекте. Легитимација кршења Повеље у пракси осуђује већину учесника међународних односа на безакоње јер уздиже силу над правом. Сила легитимише неједнакост. Дакле и ту су САД, НАТО и ЕУ бомбардовањем Југославије направили корак ка утврђењу светског поретка основаног на неједнакости.

(4) Својим дејствима САД, НАТО и ЕУ нису довели у питање само принцип неупотребе силе, већ и све остале императивне норме међународног права, односно његово језгро и најпре начело територијалног интегритета и права народа и нација на самоопредељење. Ситуација са свеобухватним кршењем начела територијалног интегритета је јасна. У ствари су одузели силом део југословенске територије (што је био случај без преседана за међународне односе). Тамо су створили свој протекторат. Кршећи горе споменуто Резолуцију 1244, довели су до самопроглашења "независности" Косова. Затим су почели са упорним промовисањем учешћа Косова у својим програмима, међународним споразумима и институцијама као "независне државе", тражећи да треће земље признају "независност" Косова.

Ситуација с начелом самоопредељења није тако очигледна. Прво, истражујући различите облике самоопредељења, Венецијанска комисија за демократију путем права је набројала тридесетак варијанти његове реализације. Друго, самоопредељење не треба да води до насилног смањења права мањинског становништва, његовог прогона итд, што су САД, НАТО и ЕУ демонстративно игнорисали. Треће, уколико се признаје право једног народа на стварање независне државе, у сличним ситуацијама треба да се исто признаје и код других народа.

(5) Бомбардовањем Југославије и својим даљим дејствима су САД, НАТО и ЕУ створили ситуацију правне неодређености, која је крајње непогодна за међународни правни поредак. У ствари, потрудили су се да за себе "резервишу" привилегију да на различит начин тумаче императивне норме међународног права, које се тичу употребе силе, немешања у унутрашње послове, суверене једнакости држава, територијалног интегритета, самоопредељења народа, и међународне сарадње.

На тај начин, на својој ванредној седници 1. септембра 2008. године је Европски савет одлучио да, упркос покушају Михеила Сакашвилија да војним средствима укључи у састав Грузије Јужну Осетију, коју је она и разорила, и дешавањима рата у Грузији 2008. године, регулисање је могуће само уз безусловно поштовање само једног од читавог низа узајамно повезаних начела Повеље УН — начела територијалног интегритета Грузије. Да преведемо са "опрезног" језика ЕУ на свима познати правни језик: Брисел би на тај начин морао да истовремено призна да треба обавезно вратити Косово Србији, Нагорно-Карабах – Азербејџану, покрајину Тајван — копненој Кини итд.

Толико флексибилно ситуативно тумачење императивних норми међународног права, с једне стране, потпуно преокреће међународни поредак. Са друге стране, испоставља САД, НАТО и ЕУ као државе и групе, које су изнад права и које присиљавају све остале да ово право поштују, увек бирајући за њих различита нормативна упутства која мешају као шпил карата. А опет, то је чисто конструисање правног поретка, који ускраћује другим народима једнакост.

(6) Поштовање према суду, судском систему даје друштву, у оквиру националних граница или на светском нивоу, најважније: могућност да се без бола савлађују сукоби и контрадикције, да се води борба против криминала и некажњености, да се бране законити интереси, да се обезбеђује правна одређеност. Због тога судови имају неоцењиву улогу у обезбеђењу политичке стабилности и прогресивног друштвено-економског развоја.

Објективна анализа делатности Међународног суда за кривично гоњење лица одговорних за тешка кршења међународног хуманитарног права на територији бивше Југославије након 1991. (МКСЈ), створеног Саветом безбедности УН 25. маја 1993. године на основу Резолуције 827 СБ УН, доводи у питање њену усклађеност са високим критеријумима за постизање правде. У другом случају, стални представник Русије при УН Виталиј Чуркин не би морао да изјави 4. јуна 2008. године: "Ситуацију у МКСЈ сматрамо незадовољавајућом. Чекамо од Трибунала детаљан извештај о мерама, предузетим након што је Карла дел Понте открила чињенице, које је Трибунал донедавно прећуткивао. Постоји осећај да се озбиљне оптужбе, попут насилног вађења људских органа, једноставно игноришу".

Током 24 година свог постојања је Трибунал прегледао 142 судска предмета и размотрио случајеве 161 особе, од којих је 90 осуђено, 56 је већ издржало казну, 20 је ослобођено од оптужбе. 92 предмета су покренута против Срба, 33 против Хрвата, 8 против Албанаца, 7 против Бошњака и 2 против Македонаца. МКСЈ је осудио лидере босанских Срба: бившег команданта војске Ратка Младића и бившег председника Републике Српске Радована Караџића. У притвору Хашког трибунала је пре завршетка судског поступка и изрицања казне умро

бивши председник Југославије Слободан Милошевић. Тамо се и наша скоро читава команда Србије док су хрватски генерали већином били ослобођени од оптужбе или превремено пуштени на слободу. Процентуално 60 одсто особа позваних

на одговорност чине Срби и Црногорци, 18 одсто — Хрвати. Караџић је осуђен на 40 година затвора. Младић је проглашен кривим по 10 од 11 тачки оптужнице, укључујући ратне злочине, заточење службеника УН и геноцид Муслимана у Сребреници, и осуђен на доживотну казну затвора.

Очигледна етничка пристрасност у делатности Хашког трибунала, оптуживање за претходне догађаје углавном српских политичара и војних команданта, коришћење захтева за сарадњу с Хашким трибуналом ради политичког притиска на странке, поједине политичаре и земље региона од стране Запада, прећуткивање чињеница, изопачено тумачење конкретних догађаја, спорност формулисаних правних ставова — све то је о активности Трибунала и написано је, између осталог, у сведочењима Карле дел Понте (“Лов. Ја и ратни злочинци”).

Мане, пронађене у делатности МКСЈ, довеле су до тога да у ствари Хашки трибунал није ништа урадио за стварање атмосфере која би доприносила како помирењу народа Југоисточне Европе, тако и јединству у оценама прошлости и садашњости од стране основних светских играча. Штавише, МКСЈ је изазвао код неких чланова међународне заједнице одрживу антипатију међународном кривичном правосуђу, коју су једнострана активност Међународног кривичног суда и манипулисање правосуђем само повећали.

(7) Најважнија последица бомбардовања Југославије и једностраног приступа правосуђу у оквиру међународних судских механизма је постало покретање у практичној светској политици горе наведених дискурса, цивилизацијског и балканистичког, понекад један за другим, понекад истовремено. Програми политичке и друштвено-економске трансформације, као резултат, су добили најрадикалније облике. Исто су постали радикалнији механизми рада са трећим земљама. Пошто за трансформацију САД, НАТО и ЕУ немају нити довољну већину, нити снаге и средства, почели су са преношењем ван својих граница властитог права, свог националног и колективног законодавства. Трговински и санкциони рат, који су организовали зарад поткопавања економије Русије, Кине и других независних држава, не заснива се на међународном праву, већ Запад ствара темеље за њега у свом домаћем праву.

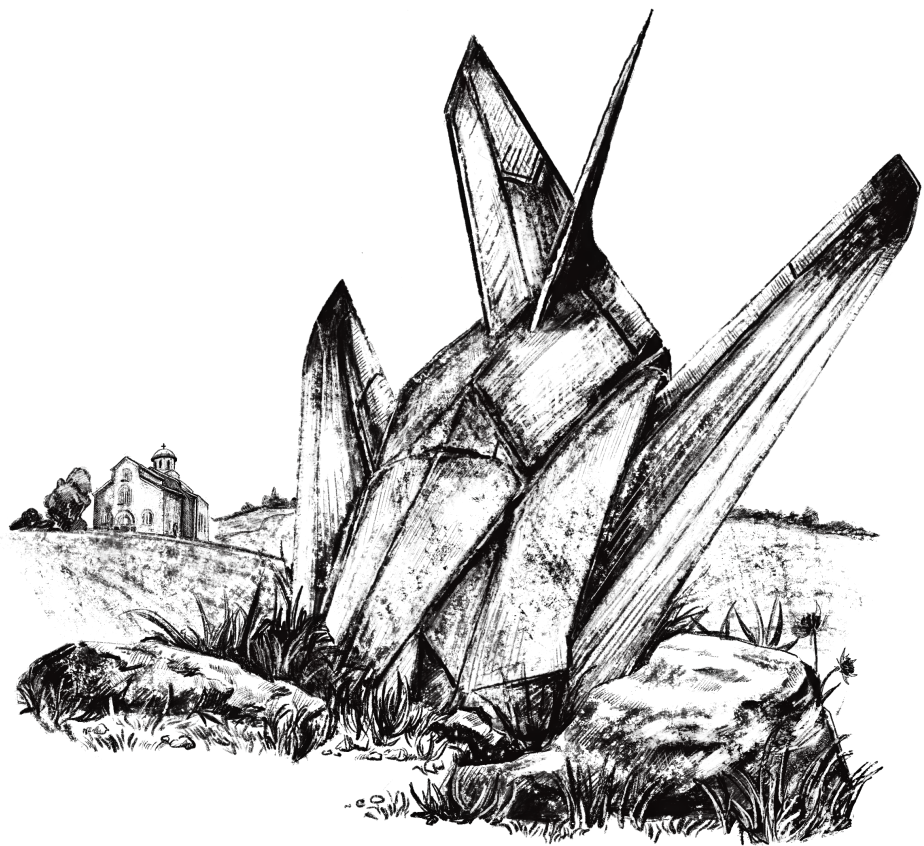
Како то ради, баш добро се види по секундарним санкцијама.

МКСЈ је изазвао код неких чланова међународне заједнице одрживу антипатију међународном кривичном правосуђу, коју су једнострана активност Међународног кривичног суда и манипулисање правосуђем само повећали

Присиљавајући треће земље и компаније из трећих земаља да поштују рестриктивне мере, који се утврђују у њиховом домаћем праву, Запад фактички уводи санкције против свих трећих земаља. Иначе, лишавају их основних права пуноправних учесника међународних односа, волонтаристички одређујући, са киме могу да послују, а са киме не, и у ком обиму.

Заједно са свим осталим претензијама, смицалицама и лукавством, којим прибегавају САД, НАТО и ЕУ, ово и јесте ширење светског поретка, изграђеног на неједнакости, неправедности и безакоњу.

Долгое эхо 1999. Научная монография

Рецензенты:

Братерский Максим, д.полит.н., профессор НИУ ВШЭ

Новосельцев Борис, к.и.н., старший научный сотрудник Института славяноведения РАН

Авторский коллектив:

Энтина Екатерина (НИУ ВШЭ), Бондарев Никита (Институт славяноведения РАН),

Пророкович Душан (Институт мировой политики и мировой экономики),

Лобанов Михаил (Институт экономики РАН), Наджаров Александр (НИУ ВШЭ),

Пивоваренко Александр (НИУ ВШЭ), Иветич Стефания (НИУ ВШЭ),

Энтин Марк (МГИМО МИД России), Павловски Николай (НИУ ВШЭ),

Степанов Неманя (НИУ ВШЭ), Артёмов Сергей (МГИМО МИД России),

Быкова Елизавета (МГИМО МИД России), Благодатских Тамара (МГИМО МИД России),

Матюшкин Сергей (МГИМО МИД России), Медведева Анна (МГИМО МИД России),

Алексеева Мария (МГИМО МИД России).

Консультанты:

Антанасиевич Ирина

Танасич Никола

Пурич Тиосав

Делич Дарко

Фролов Олег

Под общей редакцией д.полит.н., профессора НИУ ВШЭ Екатерины Энтиной

Перевод на сербский язык — Артёмов Сергей

Перевод на английский язык — Маганов Алексей

Вёрстка — Горохова Анна

Обложка — Головастова Елизавета

ISBN 978-86-7067-340-3

Нажимать: Донат Граф доо, Мике Аласа 52, Београд

Тираж: 300 экз.

Copyright © Издательский дом «Зебра Е», Москва 2024

Copyright © 2024 для сербского издания Институт мировой политики и мировой экономики

СОДЕРЖАНИЕ

СРПСКИ	3
РЕЗЮМЕ	84
ОБЩЕСТВО	85
Восприятие бомбардировок в сербском обществе 25 лет спустя	85
Тема бомбардировок Югославии в сербской культуре.....	95
Внешний и внутренний контур формирования образа Сербии и сербов	113
Бомбардировки и современные сербские политические элиты	121
ЭКОНОМИКА	127
Сербская экономика под международными санкциями (1991-1999 гг.).....	127
Перечень [некоторых] производственных объектов Сербии, подвергшихся бомбардировкам	131
Непосредственный ущерб сербской экономике в ходе бомбардировок 1999 г.	134
МИР	143
Западные нарративы о Балканах как основа его долгосрочной политики	143
Последствия бомбардировок для Балканского региона	146
Последствия для США	150
Последствия для Европейского союза	152
Последствия для России	153
Последствия для Китая	156
Последствия для третьих стран	156
Антиправовой миропорядок, основанный на неравенстве	158
ENGLISH	167

РЕЗЮМЕ

В современном представлении бомбардировки Югославии, как правило, ассоциируются с пылающими в ночи Белградом и Нови-Садом; обрушенными мостами через Саву и Дунай; разрушенными зданиями телецентра и роддома; боеприпасами с обеднённым ураном и ростом числа онкозаболеваний. Сам факт бомбардировок в какой-то степени существует вне времени и места: в России они стали частью обоснования поворота в сторону от Запада; на самом Западе — стоят в одном ряду с другими «гуманитарными интервенциями», ни суть, ни время которых современные политики уже не вспомнят; в Сербии бомбардировки — глубокая, мрачная, как руины здания Генштаба, трагедия, неприглядная с виду, вызывающая желание стереть её из повседневности. Тем не менее, слишком масштабная и системная, чтобы не напоминать о себе или позволить игнорировать.

В исследовании мы стремимся вернуть чувство принадлежности времени и месту событиям 1999 г. Мы хотим показать их последствия — как они проходят красной нитью через сербскую культуру и общественную жизнь, какую экономическую и политическую реальность они создали, как отразились в региональном и глобальном масштабе. В некотором смысле люди XX века жили в мире, созданном выстрелом Гаврилы Принципа в Сараево: без него Первая мировая война не началась бы тогда, в июле 1914 года. Без Первой мировой войны не было бы ни Русской революции, ни Второй мировой, ни последовавшей за ней холодной войны. Без бомбардировок Югославии современный мир тоже бы выглядел сильно иначе. Его международно-правовые основы и равенство всех государств вне зависимости от их мощи в части базовых гарантий были отброшены как принципы сосуществования, к которым страны шли несколько столетий, именно в 1999 г.

Это исследование наглядно показывает, что, вопреки популярному представлению о подчинённости стран региона европейской и, шире, западной экономической системе и невозможности существования вне её рамок, в случае Сербии это не так. Она обладает крепким национальным экономическим фундаментом.

Наконец, наше исследование — это дань уважения сербскому народу, который так и не смогли сломить ни бомбардировки, ни последующие 25 лет системных усилий Запада, направленных на забвение случившегося. Пережив глубокую коллективную травму, сербы сохранили и идентичность, и жизнеспособное государство. Страдания сербского народа стали предзнаменованием будущих катастроф, но одновременно сербский опыт последних 25 лет показал, как можно отстоять своё «я». Он учит нас тому, что попытки насильственного «забвения истории», в форме стирания, переписывания или умолчания, приводят к обратному эффекту и всегда работают против того, кто пытается их реализовать.

ОБЩЕСТВО

Восприятие бомбардировок в сербском обществе 25 лет спустя

Момо Капор (1937 г.р.) «Подходящий день для смерти», 1999 год

Сожжённая, разорённая и отравленная страна погрузилась в глубокий мрак. Даже звезды погасли, все, кроме одной, недвижимой, — это спутник, который на манер божества решает, жить нам или умереть, и лазерами наводит авиационные бомбы на цель. Лилит — звезда смерти. Белград во тьме, словно уснувшее живое покрывало, беспомощно лежит на своих холмах, ожидая, когда бомбы порвут его ткань... Мы не видим лиц своих врагов, к тому же они утверждают, что вовсе нам не враги. Смерть, зовущаяся «ангелом милосердия», приходит ниоткуда и без объявления.

Мужчина (1988 г.р.), глубинное интервью в рамках проекта, 2024 год

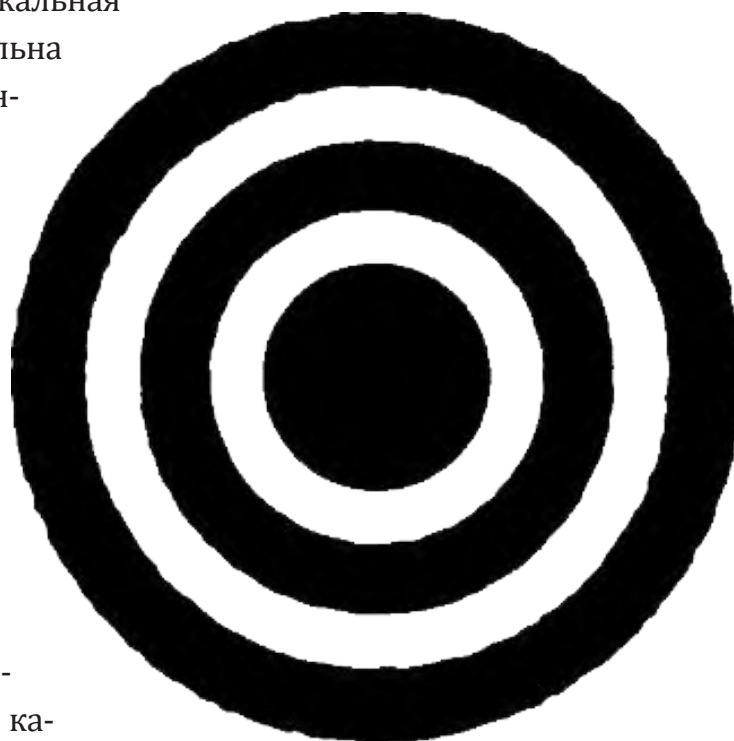
Я вспоминаю 22 марта, я сидел и рисовал что-то маркерами, выполнял какое-то домашнее задание. По телевизору шёл «Косовский бой», а родители разговаривали о том, что будет, если объявят войну. Через два дня началось... быстрое взросление, закончилось беззаботное детство. Дети на Западе никогда не поймут нас.

Эти воспоминания разделяют двадцать пять лет. В 1999 году Момо Капору было 62, нашему респонденту — 11. Он знает, что в 99-м закончилось детство. Капор — что союзники предали его дважды. Первый раз, когда в 1944-м неожиданно начали ковровую бомбардировку Белграда, лишив того немногого, что оставалось у семилетнего мальчика посреди войны, — друга. Второй — в 1999-м, когда ракета, рухнувшая на Чубуру, навсегда вычеркнула из его жизни Нью-Йорк (в более широком контексте — Запад), который он так любил. Не страх смерти и не воспоминания о ней стали определяющими для этих двух людей, как и многих других. Значительная часть сербов и в бомбоубежища-то не спускалась. Это было *предательство*. Надругательство над общей историей, над мечтами о прекрасном, благоухающем чистотой и уважении к личности Западе, много лет снившемся югославской молодёжи. Вероломство мира, историю, культуру и даже отдельные здания и улицы которого белградская интеллигенция, сидя на прокуренных кухнях, слушая пластинки Боба Дилана,

изданные в Югославии по лицензии, знала, может быть, лучше, чем он сам. Дикий поступок.

Культурная травма, вписывающая ключевые исторические события в совокупность образов, значимых для коллективной идентичности определённого сообщества, — не столь изученное в социальных науках явление. Самому концепту не более 20 лет. Почему же он подходит для описания сербского общества? — Наверное, потому что не мог не подходить. Невозможно, изучая сербский народ, ограничиться только количественной и качественной социологией. Страна, подарившая миру произведения Милоша Црнянского, фильм «Красивые деревни красиво горят» и рок-группу «Екатарина Велика» не могла не ответить на национальное потрясение через культуру. Зачастую через фильм, литературу и музыку можно понять больше о коллективном восприятии событий, чем через анкеты и интервью. Они являются высшим уровнем социологии и, одновременно, ее наиболее достоверной частью. Главная причина заключается в том, что художественная литература, разные пласты музыки и кинематограф каждый день проходят проверку на честность и справедливость даваемых оценок и создаваемых образов. Их популярность и неприятие напрямую зависят от того, насколько точно и сокровенно они отразили внутреннее состояние общества.

Важно, что сербская культура — и письменная, и визуальная, и музыкальная — всегда была глубоко социальна и политична. Общемировая тенденция к превращению диалога с обществом в поедание бургера, т.е. в индустрию массовых развлечений катализировала разрастание феномена «культуры забвения», стремление не поднимать болезненные темы, думать и чувствовать односложно. Однако в обществах, подобных сербскому, в силу постоянно переживаемых социально-политических катаклизмов попытки «забыть» либо проваливаются, либо превращаются в фарс, либо укореняют болезненный опыт в обществе ещё сильнее.

TARGET

Поэтому естественная часть нашего исследования — путешествие сквозь сербскую культуру, массовую и нишевую, поскольку само по себе это неотъемлемый элемент ответа на вопрос «Как бомбардировки повлияли на Сербию и сербов?». Вместе с проведённым социологическим исследованием и взятыми глубинными интервью, изучение отражения бомбардировок в сербской культуре позволяет нам перевести визуальные, аудио и письменные образы в академический текст.

Методологически это исследование опирается на адаптированные к Балканам постколониальные подходы, прежде всего работы Марии Тодоровой, Весны Голсуорси, Божидача Езерника. Это позволяет концептуализировать бомбардировки не просто как акт агрессии, а как практику освоения и реформирования Западом геополитического и социокультурного пространства Другого. Важно отметить, что инаковость Югославии по-разному осмыслялась в случае западных стран. Для ЕС, как отмечали Тодорова и Голсуорси, СРЮ и сербы не были полноценным Другим: они были, скорее, неполноценной версией Себя (т.е., европейцев), нуждавшимися в развитии и вступлении в «европейскую» семью. В свою очередь для американцев сербы представляли абсолютного Другого, не-Запад, который Вашингтон видел в одном ряду с другими странами-изгоями: Ираном, КНДР, Ираком, Кубой, Ливией. Последующие попытки американцев поставить Сербию на западный путь развития фундаментально не отличаются от таких же подходов США в Афганистане и Ираке.

Стоит подчеркнуть, что СРЮ и в дальнейшем Сербия воспринимается Западом как актер, лишенный возможности репрезентации, не имеющий «права голоса». Как отмечает Вячеслав Морозов, ситуация, в которой национальное государство, каким является Сербия, лишается возможности репрезентации в международном сообществе, немыслима. Политические и культурные инициативы западных стран после бомбардировок были направлены не на изоляцию Сербии как таковую. По сути, политика западных стран была нацелена на изменение идентичности Сербии и сербов, на трансформацию национальной идеи и государствообразующих дискурсов. Именно поэтому одной из ключевых задач этого исследования является предоставление голоса самим сербам.

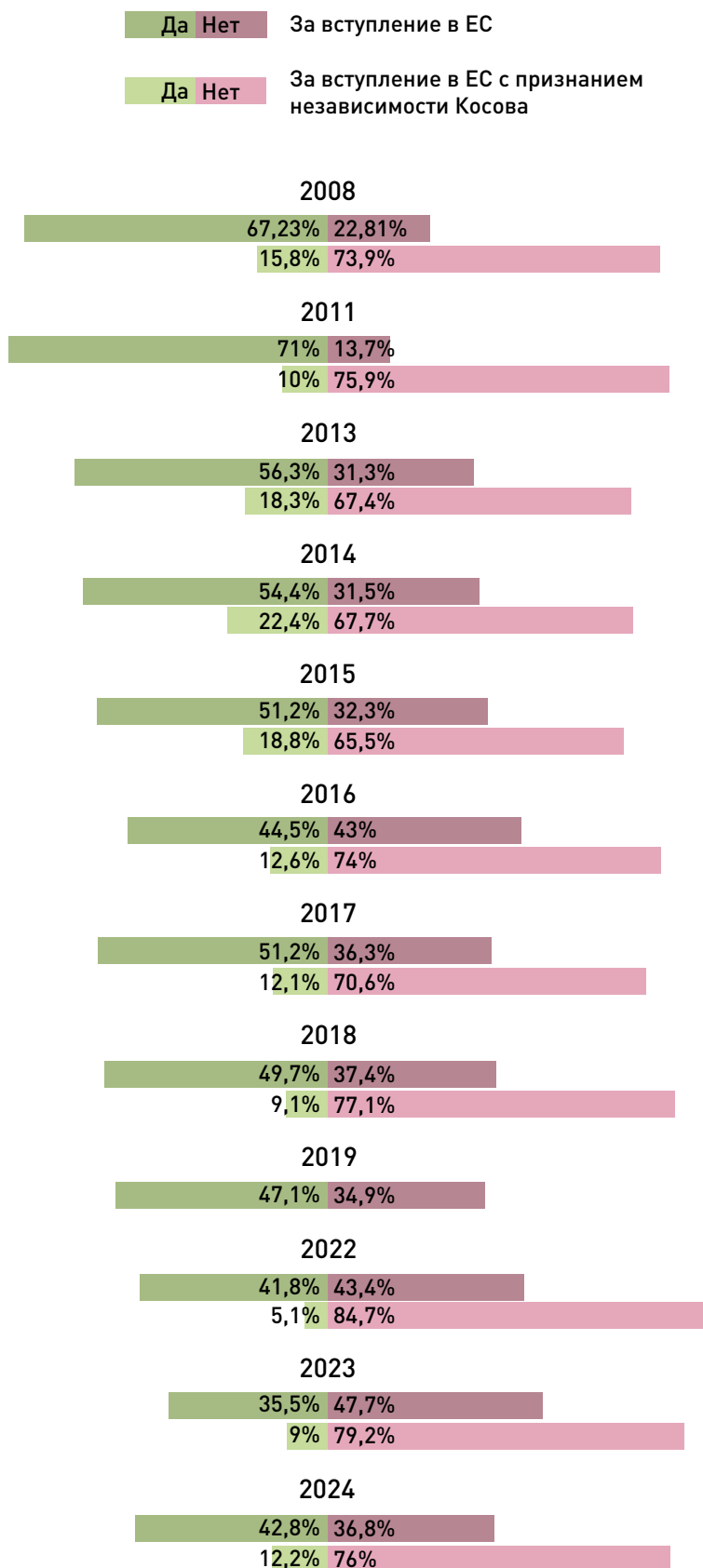
Наконец, важным элементом нашего исследования стала концепция культурной травмы. Бомбардировки Сербии представляют собой яркий пример её пример, нашедший своё отражение в различных сферах искусства и общественной жизни. Особое внимание в исследовании уделяется механизму дискурсивного воспроизводства культурной травмы: практикам западных стран по закреплению «коллективной вины» Сербии и сербов в общественно-политическом пространстве. Можно сказать, что наше исследование подтверждает на сербском материале матрицу, предложенную Алейдой Ассман. Немецкая ис-

следовательница считает, что забвение может быть разным, от «терапевтического» до «карающего», но насильственное забвение исторической травмы, лишение народа права проанализировать и осмыслить эту травму, как и переписывание истории, ничем хорошим для популяризаторов подобного дискурса закончиться не может.

Чаще всего социологические исследования, целью которых было выявление глобальных предпочтений сербских граждан, в последние 25 лет поднимали вопросы об отношении к крупным международным акторам и вступлению в Европейский союз.

Несложно понять, почему вопрос о вступлении в Европейский союз увязывается с косовским. Однако мы не встретили ни одного комплексного исследования, которое бы ставило своей задачей понять, как травматичный опыт бомбардировок влияет на восприятие сербскими гражданами окружающей действительности, отношение к ведущим державам, экономический курс страны, её модели

Опросы общественного мнения Сербии о вступлении в ЕС 2008–2024 гг.

Источник: Нова српска политичка мисао

развития вообще. Вместе с тем часть ответа на вопрос как, куда и почему движется сербское общество, кроется именно в событиях 1999 г.

«Так закончилось одно столетие, а в начале другого нам предложили чистый лист бумаги, чтобы на нём мы написали историю Сербии с самого начала».*

Нами было проведено социологическое исследование в формате онлайн. Выборка составила 1150 респондентов, она релевантна по объёму и корректно отображает половозрастную структуру сербского общества. Респондентам было предложено ответить на 30 вопросов о личном опыте бомбардировок, об их отношении к культурным артефактам, связанным с бомбардировками, а также об их мнении по ряду политических и исторических вопросов. Кроме того, было проведено 26 глубинных интервью с очевидцами событий 1999 г. для более чёткого понимания существующих в обществе нарративов о бомбардировках. Также исследовательская группа воспользовалась результатами просветительского проекта издательского дома «Прометей», реализованного к 20-й годовщине бомбардировок Югославии в 2019 году. Ниже представлены результаты исследований.

Получили ли бомбардировки достаточное освещение в школьной программе?

Сербское общество хорошо помнит опыт бомбардировок. Для большинства людей личный опыт является и основным источником знаний об этих событиях.

«Я не могу забыть, если бы и хотел, то не мог, но и не хочу забывать»

*«„Ты была так мала, но помнишь?“ — часто спрашивают меня. Помню»***

73% людей не согласны с утверждением, что события 1999 г. не повлияли на их поколение. И одновременно с этим — подавляющее большинство респондентов считают, что события 1999 г. не получили достаточного освещения в литературе, а также в школьных программах по истории. По мнению респондентов, о бомбардировках Югославии принято умалчивать. Умолча-

* https://www.prometej.rs/education_post_type/otimanje-kosmeta-uzimanje-duse

** Корпа са играчкама, https://www.prometej.rs/education_post_type/korpa-sa-igrackama/

ние, согласно одной из ключевых исследовательниц культурной памяти А. Ассман, является техникой практического забвения, не стирающей из памяти травматичное событие, но лишь устраняющей его из коммуникации.

«История не обновляется, другие страны пишут учебники»

«Есть смысл создавать вещи, которые будут сдерживать от дальнейших нападений... объяснить, дать конструктивный совет на будущее»

На вопрос «кто виноват?» мнения несколько расходятся. Подавляющее большинство (около 70%) склонны винить в произошедшем Европу и США; при этом винят и югославских политиков (53%).

«Нет оправдания для тех, кто принял решение»

«Не были правы и не было никакой необходимости в бомбардировках»

Стоит отметить, что это не значит, что в Сербии сложился положительный консенсус относительно фигуры Слободана Милошевича. Однако несмотря на то, что многие сербы негативно оценивают его деятельность, лишь меньшинство винит лидера последней Югославии в трагедии 1999 г.

«Он определённо не был хорошим лидером, как и провидцем. Хороший банкир, но нехороший торговец»

«Сначала было негативное мнение, сформированное медиа, — мнение других людей, но в процессе самостоятельного изучения стало мягче, но это не значит, что я его поддерживаю»

Данные также показывают, что дальнейшая политика США и ЕС не привела к потеплению отношений: свыше 75% считают, что Вашингтон и Брюссель не искупили свою вину перед сербами.

Существует и консенсус насчёт мотивации западных стран. Как отмечали респонденты, агрессия была инструментом политического и экономического за-

Если бы Милошевич раньше потерял власть, бомбардировки бы не случились

Европа искупила свою вину за бомбардировку через помощь в развитии Сербии

США искупили свою вину за бомбардировку через помощь в развитии Сербии

крепления США на Балканах: «главная цель — взять Косово как колонию, но не называть колонией».

«Показатель превосходства США, Америка — не единственный светский полицейский, чтобы иметь право решать, в каких институциях и какую идеологию необходимо установить в государстве»

«Политические игры, которые не сводятся к тому, что мы мерзкие сербы, а к тому, что у нас есть ресурсы»

«Не знаю, стоит ли чего-то какая-то резолюция ООН, лишь проформа, которую приняли, однако, ни в одном пункте не исполняется. Маска для того, чтобы американцы фактически колонизировали Косово и Метохию»

Эта хорошо известная и наиболее распространённая в сербской общественной и политической среде трактовка, накладываясь на принципиальную позицию США и ЕС о разделении вопросов о прошлом (бомбардировках НАТО и их причинах) и будущем (статусе Косово и Метохии и европейском пути Белграда), создает замкнутый круг как в диалоге западного мира с сербским обществом, так и с политическими элитами.

Несмотря на то что сербское общество признаёт, что бомбардировки и в целом косовский конфликт негативно повлияли на развитие Сербии — этого мнения придерживаются 78% респондентов, — забывать данный опыт большинство сербского общества не желает: 52% против 32%. Сохранение исторической памяти не вредит Сербии: так считают 66% опрошенных, а 51% респондентов вообще считают, что 1999 г. — самое важное событие в истории Сербии.

«Это сделало нас сильнее как индивидуально, так и коллективно»

konstantan nemir sramota za cijelo čovječanstvo **ratni zločin** ta tema ne treba da se spominje gorjele zgrade **velika nepravda i nepoštovanje našeg naroda** podvrgnuti uništavanju ne smijemo da zaboravimo opet moramo truditi da neke rane prenesemo da liječimo nasilje i nepoštovanje Sramotno i potpuno nepotrebno. **veliki stres** konstantan strah da će se zaratiti **strah** ponos prkos Pako i terrorism pravedan svijet u kojem je kojem smo težili **Strahuje** bombardiranje je ostavilo utjecaj na čitavu državu Nepravda i zločin **Žrtvu našeg naroda** Nezakonito i katastrofalno **divljački postupak** nonsens u istoriji ratovanje **Surovo. Nepotrebno.** bijes, nepravda, tuga, razočarenje Humanitarna katastrofa stravični zločin jer su stradali civili **totalno nelegitimni** svi nosimo traumu iz tog perioda kao neki divlji narod Bliskog istoka **Žestoko i bezobzirno.** Veliki broj civilnih žrtava koje su oni nazvali kolateralna šteta.

«Не забудем, потому что мы христиане, дети Патриарха Павла, мы никого не ненавидим, они нас ненавидят настолько, насколько мы можем их любить»

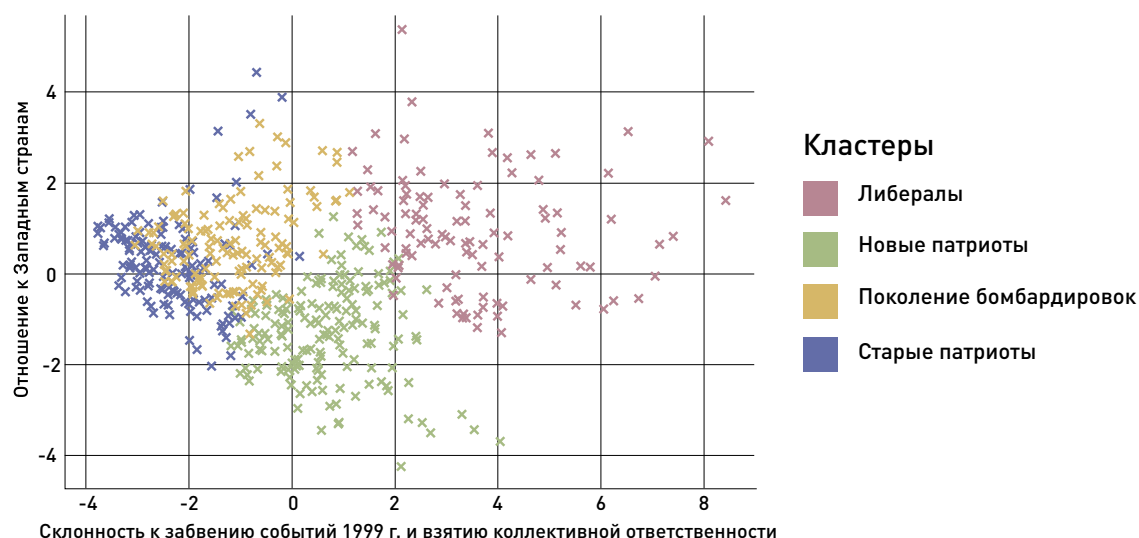
*«Эти 78 дней научили нас, что мы передадим своим детям. Не говорю об истории, которую пишут в учебниках на потребу времени. Говорю о храбрости, борьбе отдельного человека, бесстрашии матери, героях, которые под бомбами спасали новорождённых... о гордости быть сербом, любви к своей атакованной земле, любви к монастырям и вере, о том, чтобы не предать сербство и Христа и под дулом пистолета...»****

Однако для того чтобы в полной мере залечить раны и перевернуть страницу истории, память о травматических событиях должна быть представлена перед судом общественности, свидетелям необходимо высказаться и быть услышанными. А. Ассман называет это «терапевтическим забвением», стратегия которого состоит в том, чтобы оставить бремя прошлого позади, сохранив воспоминание о событиях.

«Нельзя забывать, но нужно продолжать трудиться, а также залечивать раны»

*** https://www.prometej.rs/education_post_type/jedno-secanje/

Визуализация кластеров граждан Сербии по их отношению к событиям 1999 г. и политическим взглядам

При этом несмотря на кажущуюся монолитность сербского общественного мнения, в реальности респондентов можно разбить на четыре «кластера», по большому счёту, вполне корректно отражающих и современное распределение политических предпочтений сербов. К первому кластеру относится условное поколение 1970–1980-х, на чью молодость пришёлся распад Югославии и бомбардировки. Они винят в произошедшем Запад и неоднозначно оценивают роль Милошевича и югославских политиков. В другом кластере — поколение 1990-х. Это люди, чьё детство пришлось на бомбардировки; в определённом смысле это наиболее травмированное поколение сербов. Они не склонны винить югославских политиков в бомбардировках, крайне негативно относятся к США и ЕС, поддерживают необходимость ежегодной коммеморации 24 марта 1999 года.

«Словно феникс из пепла, послать сильный сигнал — можете разрушать сколько угодно, но мы всегда сможем восстановиться»

В третьем кластере сконцентрирована условно либеральная часть сербского населения. Эти люди склонны чувствовать определённую долю коллективной ответственности за бомбардировки, считают, что ЕС и США частично искупили свою вину, а в бомбардировках виновато югославское руководство.

«Прежде всего виноваты мы, принимали неправильные решения»

Наконец, в четвёртом кластере находятся респонденты, рождённые в 1950–1960-х гг. Их можно назвать относительно «непримиримыми»: они не чувствуют ответственности за бомбардировки, не винят Милошевича и остальных

югославских политиков, не считают, что США и ЕС искупили свою вину перед Сербией. Занимательно, что различие между второй и четвёртой группой заключается в отношении к России: более старшее поколение не считает, что без помощи России в 1999 г. ситуация могла быть хуже, в то время как более молодое поколение склонно более позитивно оценивать роль Москвы.

«Россия была в 1999 году в тяжёлой ситуации, многие люди осуждают, но наша вина в том, что мы сами не справились, не может же Россия всегда помогать, когда у них были свои проблемы, никто не смог помочь»

«Сербский народ хорошо знает историю, поэтому не держит зла на тогдашнюю власть, Россия тогда сама себе не могла помочь из-за Перестройки и распада Советского Союза, мы не злимся, потому что люди тогда были с нами, а тогдашняя власть как-то помогла, были случаи, когда они участвовали в переговорах, пытались как-то защитить нас»

Проведённое онлайн-исследование и взятые глубинные интервью показывают, что в сербском обществе существует консенсус о бомбардировках. Большинство и в 2024 г., спустя двадцать пять лет, они воспринимаются как неоправданная агрессия и кровоточащая рана.

У сербов есть запрос на формирование консенсусной модели дальнейшего развития общества и страны, учитывающей этот опыт как определяющее событие сразу для нескольких поколений, в том числе и для тех, кто их не застал, но пережил как культурную травму. Эта травма не обсуждается и освещается достаточно для того, чтобы произошедшее стало частью истории, а не недавнего прошлого. Более того, как будет показано далее, западные страны, скорее, делают всё, чтобы травма бомбардировок продолжала ранить сербское общество. Отказ брать какую-либо ответственность за страдания гражданского населения, избирательное отношение к общей истории Сербии и Запада, а также подчёркнутая деперсонафикация бомбардировок привели к формированию определённого прочтения этих событий в сербской культуре. Бомбардировки понимаются через трагедию «маленького человека» на фоне разворачивающейся великой трагедии.

Таким образом, распространённый в сербском информационном пространстве хештег #простили, но не забыли не совсем точно отражает действительность: #не простили и не забыли.

Тема бомбардировок Югославии в сербской культуре

Кинематограф

С момента появления кинематограф был неразрывно связан с вопросами пропаганды, власти и идентичности. Не является исключением и Сербия. По определению сербского культуролога Александра Янковича, «история сербского кино — это история политики и идеологии. Начиная с того момента, как серб впервые взял в руки камеру («Жизнь и дела бессмертного вождя Карагеоргия», реж. Илия Станоевич, 1911), глубинной мотивацией любой кинопродукции была, с одной стороны, глорификация актуальной в этот момент государственной идеологии, и, с другой, возможность как-то приплести к своему фильму большую Историю... Все главные фигуры сербского кино, снимая фильмы о рождении нации или о частных проблемах конкретных людей, на самом деле прямо или косвенно снимали фильмы о власти/ для власти». Несмотря на то что Александр Янкович несколько сгущает краски, говоря об интерпретации натовских бомбардировок 1999 г., невозможно хотя бы отчасти с ним не согласиться.

Обобщая, можно констатировать, что до последнего времени существовали два нарратива в отношении событий в Югославии 1999 г. В одном бомбардировки — фон в картине общего кризиса

сербского общества и государства, «измученного диктатурой Милошевича». Они лишь обостряют жизнь, уже превратившуюся в трагедию, представляя в некотором смысле её апофеоз. В другом бомбардировки — это трагедия сама по себе, агрессия в отношении обычных людей, которые в свою очередь пытаются выжить. Принципиальным моментом является то, что на протяжении почти двадцати лет отражение этих нарративов в кино демонстрировало и борьбу объяснительных моделей событий, приведших к агрессии НАТО: условно «прозападную» трактовку, нередко создававшуюся на деньги европейских и американских фондов, призванную оправдать как действия НАТО и стран ЕС, так и последующую консолидированную антисербскую позицию по «сербскому вопросу» на Балканах; и вторую, национальную, которая была вынуждена долгое время или подстраиваться под условия коммерческого проката и политическую реальность Сербии 2000-х гг., или пролезать «в форточку» через европейские конкурсы жанрового кино.

На наших глазах в сербском кинематографе формируется «героический» нарратив, в котором бомбардировки перестают быть деперсонифицированным «громом с неба»

На наших глазах, буквально в этот конкретный момент, в сербском национальном кинематографе формируется «героический» нарратив, в котором бомбардировки перестают быть деперсонифицированным «громом с неба». Его возникновение связано с тем, что процесс расширения ЕС на Балканы очевидно буксует, а западный культурный мир вовсе не заинтересован в реализации задач регионального примирения (один за другим при поддержке различных фондов снимаются фильмы, показывающие зверства сербов в Боснии и Герцеговине, Хорватии, над косовскими албанцами).

В этот же период (с конца 2010-х гг. по сегодняшний день), во многом как ответ на стагнацию процесса евроинтеграции, окончательно складывается современная политическая система Сербии, опирающаяся на два столпа: балансирующую между зарубежными акторами внешнюю политику и внутреннюю, ориентированную на широкий рационально мыслящий (в духе «искусство возможного») национальный сегмент. Первым проявлением этих изменений в кинематографе стала картина «Балканский рубеж» (2019 г.) российско-сербского производства, начинающаяся с воссоздающей реальные события масштабной сцены бомбёжки белградского роддома и доступно объединяющая тему трагедии «маленького человека» и его героического сопротивления.

Хронология сербского кино о бомбардировках

Первый фильм — «Раненая земля» — вышел в самом 1999 г. и имел все характерные особенности пропаганды времён Милошевича, в силу чего был предан забвению после его ухода. На следующий год в Сербии было снято всего семь полнометражных художественных кинофильмов, из них четыре напрямую связаны с бомбардировками. Это «Война в прямом эфире» (реж. Дарко Байич), «Небесный крюк» (реж. Любиша Самарджич), «Земля истины, любви и свободы» (реж. Милутин Петрович) и «Дорчол-Манхэттен» (реж. Исидора Биелица). Из этих фильмов к нарративу «бомбардировки как фон» относятся «Война в прямом эфире» (главное зло в фильме — политруки от мира кино, приставленные к главным героям режимом Милошевича, вообще фильм умело балансирует между шпильками в адрес Милошевича и показом разрушительных последствий бомбардировок, отнюдь не «точечных»), «Земля истины, любви и свободы», «Дорчол-Манхэттен».

Нарратив «бомбардировки как трагедия» показан в «Небесном крюке», ставшим культовым сербским фильмом. Бомбы падают на баскетбольную площадку, убивая главного героя — простого парня (Небойша Глоговац), который не думает о политике, никому не хочет зла, а наиболее естественной формой протеста против бомбардировок для него становится восстановление разрушенной баскетбольной площадки.

«Балканский рубеж» (серб. Балканска међа), реж. Андрей Волгин, 2019 г.

На наш взгляд, важно и то, что эта аллегория сознательно или случайно показывает, что без разбора уничтожается всё — в том числе национальный спорт, любовь к которому ещё вчера объединяла американцев и сербов на международных соревнованиях.

Для многих сербских режиссёров, чьи фильмы по касательной затрагивали тему бомбардировок, было важно «попасть в формат». Это и привело к созданию фильмов, где большим злом представляется Милошевич и его режим. Помимо упомянутых фильмов, к числу стоит причислить такие картины, как «Кордон» (2002) и «Профессионал» (2003).

В середине 2000-х гг. в прокат выходят фильмы, где бомбардировки, будучи «фоном», на деле формировали очевидный политический посыл.

Таковыми картинами являются «Падение в рай» (2004) и «Пробуждение из мёртвых» (2005). На первой стоит остановиться подробнее. Кинокритик Джордже Байич справедливо замечает, что этот фильм «оставляет впечатление сербского фильма, снятого в строгом соответствии с иностранными представлениями о том, как сербский фильм должен выглядеть»; т.е., по сути, представляет собой пример «аутобалканизации», «аутошовинизма». Американский герой (сбитый лётчик) показан исключительно с положительной стороны, в

то время как сербы с сарказмом говорят о себе: «если бы американцы лучше нас знали, они бы поняли, что бомбить нас не надо — мы гораздо успешнее сами себя взорвём». Момент сбития американского самолёта пьяным сербом из ПЗРК очевидно обесценивает военный успех батареи ПВО полковника Золтана Дани. Кинолента «Падение в рай» была напрямую профинансирована несколькими западными компаниями — Neue Impuls Film (Германия), Mact Productions (Франция), Rocketta Film и Rotterdam Films (Голландия), а также государственным немецким телеканалом ARD-1.

В период с конца 2000-х — до середины 2010-х гг. тема бомбардировок, вопреки отсутствию национальных широкопрокатных картин, никуда не уходит. На исходе десятилетия появляется фильм Горана Радовановича «Скорая помощь», а также нишевое кино (ужасы/эксплуатация), такие как «Жизнь и смерть порно-банды» (2009) и «Зона мёртвых» (2008), где с юмором обыгрываются последствия бомбардировок обеднённым ураном для сербской экологии.

Важно, что в этот период и через эти картины в сербский национальный кинематографический дискурс была введена тема экологических последствий бомбардировок, пусть и в гротескной форме.

В следующем десятилетии тема бомбардировок появляется в 2013 г. («Маменькин сынок», Момчило Мрдакович) вместе с выходом фильма о страдани-

«Груз» (серб. Teret), реж. Огнен Главонич, 2018 г.

ях сербов в Косово («Анклав» Горана Радовановича, 2015), продолжается совместной сербско-голландской картиной «Небо над нами» (реж. Маринус Грутхоф), которая через призму трёх людей, работающих в здании РТС, показывает страх и ужас войны.

В период с конца 2000-х — до середины 2010-х гг. тема бомбардировок, вопреки отсутствию национальных широкопрокатных картин, никуда не уходит

Печально известной в сербском обществе стала картина Огнена Главонича «Груз» (2018). Её принципиальное отличие от других фильмов, показывавших, что при Милошевиче было хуже и не акцентировавших внимание на трагедии бомбёжек сербских городов и сёл, заключается в прямом обвинении сербского народа в бомбардировках. Предтечей к картине послужил документальный фильм Главонича «Глубина два», посвящённый сокрытию расстрелов сербской полицией албанцев в косовской деревне Сува Река. В «Грузе» вина прямо возлагается на молчаливых работяг «из народа», перевозивших трупы из Косово на полигон под Белградом. В этом отношении «творчество» Главонича становится в один ряд с плеядой западных фильмов о югославских войнах, где сербы показаны безжалостными убийцами (назовем лишь «В тылу врага» (2001) и «Страна крови и мёда» (2011), более сложный случай «Спаситель» (1997), в котором достаётся всем вовлечённым в конфликт сторонам, но больше всего — сербам). Спонсорами фильма «Груз» стали Европейский фонд поддержки кино («Евримаж»), Институт Франсез, голландский Фонд Хуберта Балса, американский Национальный фонд поддержки демократии (National Endowment for Democracy), который вообще очень редко напрямую спонсирует фильмы, но здесь, видимо, был особый случай.

Объединяющим нарративом для этих фильмов было утверждение «раньше было хуже». Картины показывали, что, в конечном счёте, бомбардировки — не худшее, что случилось с сербами; как говорят герои одного из фильмов, сербы справлялись с собственным уничтожением не хуже бомбардировок.

Важно подчеркнуть, бомбардировки в спонсируемых Западом (ЕС и режисе США) фильмах — всегда фон; это составная часть «милошевического ада» тогдашней Сербии. Фактически, фильмы имплицитно перекладывают ответственность за бомбардировки на сербское политическое руководство, выставляя его в качестве жестокой, некомпетентной, доведшей страну до коллапса шайки. Однако кульминация этого подхода видна именно в фильме «Груз»: речь уже идёт не только о вороватых политиках СРЮ, а о народе как таковом.

Нарратив «Груза» — логичный финал «аутобалканизации», которым, к сожалению, страдают не только снятые на западные спонсорские деньги и ориентированные на международные фестивали режиссёры. Весёлое самоуничтожение и расчеловечивание под ракию, роштили и пальбу в воздух в том же «Падении в рай» было ориентировано в большей степени на локальную сербскую аудиторию — фильм ждал эпический провал в прокате, а режиссёр Милош Радович был подвергнут обструкции. В какой-то момент, как в случае фильма Главонича, аутобалканизация перестает быть весёлой, хотя главный герой картины и выглядит как типичный «накачанный ракией серб» (ирония в том, что играет его болгарин Леон Лучев — в Сербии желающих не нашлось).

В конечном счёте все эти фильмы навязывают один дискурс: сербское государство и общество было неправильным, сломанным, больным.

Посреди этой дисфункциональности отдельные люди могут сохранять личное достоинство, но общество — не может. В «Грузе» сербы лишаются и права на личное достоинство.

Ни в одном из «спонсорских» фильмов смерть в результате бомбёжек не находится на первом плане. Это и есть посыл, который имплицитно или эксплицитно доносят до сербского общества западные фонды. «Вы провалились как общество и государство, и бомбардировки — логичный, если не справедливый итог этого провала».

На деле же сербское общество находило в себе силы не терять волю к жизни посреди разверзнувшегося ада, и попытка увести в тень или вытеснить это обстоятельство из сербского национального восприятия по существу провалилась.

Прокат снятых на западные деньги картин показал это со всей очевидностью: Груз (2018) собрал лишь 28 тысяч долл.

Именно такая, по-своему убогая и не замечающая действительности и чувств сербов разных поколений трактовка событий 1999 г. привела к возникновению потребности переосмыслить 1999 г. в национально-героическом ключе. Она же стала важной причиной копящегося недовольства взаимоотношениями с Западом в целом.

Именно в 2018–2019 гг. появляются два антагонистичных фильма, две абсолютно противоположных перцепции натовских бомбардировок — «спонсорский» «Груз» и российско-сербский «Балканский рубеж». Каждый из этих фильмов символизирует возможное направление для будущего развития сербского

«Чудище / Лесной царь» (серб. Ваук), реж. Горан Радованович, 2024 г.

кино: продолжение аутошовинистического самобичевания, в духе «мало нас бомбили, надо ещё» (ставшая мемом фраза из блога актёра Сергея Трифуновича) или показ причинённого блоком НАТО ущерба как отправная точка для любой истории, временем действия которой является 1999 г. Уже сейчас понятно, что новое сербское кино выбрало второй путь.

Тематика трагедии «маленького человека» в разгар бомбардировок показана в сербском фильме «78 дней» (реж. Эмилия Гашич, 2024), снятым в формате видеодневника, запечатлевшего жизнь трёх сестёр во время бомбардировок. Крайне интересным представляется фильм «Кошары» (реж. Балша Джого, в производстве), который впервые за историю сербского кинематографа покажет героизм сербских защитников Косово и Метохии в ходе наиболее ожесточённых боёв за Кошары.

Это представляется существенной дестигматизацией темы: если про трагедию мирных граждан под бомбардировками снимать было сложно, но можно, то прямое антивоенное высказывание, показывающее истинный масштаб и реальные жертвы агрессии НАТО, до недавнего времени в Сербии было табуировано.

Нельзя не упомянуть и пока не вышедший в широкий прокат фильм Горана Радовановича «Чудище / Лесной царь», где показаны попытки молодых ро-

дителей защитить своего ребёнка от ужасов натовских бомбардировок, пусть даже и ценой обмана. Продюсером фильма выступил сербско-российский актёр Милош Бикович, оператором Владислав Опельянц, фильм впервые был показан на ММКФ и будет прокатываться в России в кинотеатрах. Это важно, потому что именно участие в сербском кинопроизводстве России смогло наконец порвать порочный круг зависимости сербского кино от западных спонсоров и западных фестивалей.

Музыка

В отличие от сербского кинематографа, в сербской музыке и шире — музыкальной культуре демонстрируются несколько иные нарративы о бомбардировках. Если говорить о сербской музыке времён самих бомбардировок, стоит выделить несколько тем. Для начала — это классический патриотический дискурс, наиболее ярко выраженный в песнях группы «Рибља Чорба» «Само слога србина спашава» («Только единство сербов спасает») и песне «Земля» (исполнители Александр Эракович, Деян Пейович и др.). В текстах этих композиций видны традиционные образы сербского ината, важности народного объединения перед лицом врага. Обе эти песни были частью государственной пропаганды СРЮ в то время, наравне с песней «Волимо те, Отаџбино наша» («Мы любим тебя, наша Родина»), ставшей неформальным гимном страны во время бомбардировок.

Привлекательным музыкальным артефактом той эпохи является песня «Земля», исполненная рядом сербских рэперов («Gru», «357», «Who's The Best», Ана Станич, Ивана Павлович, «Асте»). В ней артикулируется ряд нарративов, и сейчас разделяемых сербским обществом: отказ прощать Запад за бомбардировки («можда ће Бог вам опростити...ја сигурно нећу» («может Бог вас простит, а я точно нет»); историчность и историческая преемственность бомбардировок («Svaki dan, dokle više? Istorija piše. Treći put u istom veku, ovde se otežano diše» («Каждый день, сколько еще? История пишется. В третий раз за век здесь трудно дышится»). При этом в песне неоднократно подчёркивается моральная правота сербов: я вам слова — вы мне ракеты с неба; вы в меня камнем, а я опять в вас хлебом. («Ја вам

Рок-музыка оказалась одним из главных символов сопротивления бомбардировкам. Рок-концерты на площадях стали обычным явлением в ходе бомбёжек, а Бранков мост получил статус «моста рок-н-ролла»

šaljem reči, vi rakete mojim nebom, vi mene kamenom, ja vas opet hlebom»). Эти строки — довольно распространённый рефрен, используемый и группой «Рибља Чорба» в «СССС»: «Знам да постоји договор с' небом, ко тебе каменом, ти њега хлебом» («Я знаю, что есть договорённость с небом: кто в тебя камнем, ты в

него — хлебом»). Он отсылает к традиционному, национально-строительному дискурсу сербов о «небесном народе», особой роли и миссии сербов в мире.

Примечательно, что рок-музыка, носившая в 1990-е гг. «антирежимный статус» и ассоциировавшаяся с радио «В-92», оказалась одним из главных символов сопротивления бомбардировкам. Рок-концерты на площадях стали обычным явлением в ходе бомбёжек, а Бранков мост и вовсе получил статус «моста рок-н-ролла». В концертах принимали участие группы, которых тяжело заподозрить в промилошевической позиции: «Рибља Чорба», «Электрични Оргазам», «Баяга и инструктори» и др. Компиляция «антивоенного рока» вышла на альбоме 1999 г. «Песня нас сберегла» с обложкой в виде знаменитого «Таргета» (символа бомбардировок). Интересно, что песня Боры Джорджевича из этого сборника «Детей вам не прощу» изначально вышла на откровенно антимилошевическом альбоме 1996 г. «Их дни».

Другая часть музыкальных произведений — о трагедии отдельного человека. Это композиция группы «Grupa Models» «Noć je vedra nad Srbijom» («Над Сербией ясная ночь»). В выдержанной в стиле сербской поп-музыки 1990-х гг. песне главным мотивом является одиночество: «I kao da smo sami mi na celom svetu ostali» («Как будто мы одни остались во всем мире»). Ясная или же светлая ночь над Сербией является аллюзией на бомбёжки. Тема одиночества сербов и Сербии прослеживается и в уже упомянутых песнях, в частности в «СССС» («Знам да су сви против Србије/ Нема горе трагедије него бити из Србије. Данас цео свет навија да се разбије Југославија» («Я знаю, что все против Сербии/ Нет ничего хуже, чем быть из Сербии. Сегодня весь мир болеет за то, чтобы развалилась Югославия»). В этой же стилистике написана «Пока горит небо над Нови-Садом» Джордже Балашевича, вышедшая на его политически ангажированном альбоме «Девяностые», в которой бомбардировки сравниваются со свечами дьявола.

Яркий музыкальный символ той эпохи — песня «Плави слон» («Синий слон»). В песне отражена тема бессилия и желания уйти от реальности: «I neću da se probudim, jer mogu da poludim, kad vidim ko sam, kad vidim gde sam» («И не хочу просыпаться, потому что я могу сойти с ума, когда вижу кто я, когда вижу где

я»). Лирическому герою же снятся американские культурные символы: Мадонна, сербский игрок NBA Владе Дивац и Билл Клинтон, «играющий песню мира на саксофоне». Противопоставление абсурдных куплетов-сновидений с припевом-реальностью вкупе с минорным звучанием самой песни создает ощущение тоски и бессилия.

Стоит отметить, что в сербской рок-музыке, несмотря на важную роль рок-сцены в самом 1999 г., бомбардировки существенного освещения не получили. Исключение составляет альбом «Опен де Дор» комедийной группы «The Kuguars», в котором на коротком треке «Я помню» («Sećam Se») высмеивается забвение бомбардировок сербским обществом практически сразу после их окончания.

Отдельным жанром стали пародийные песни, посвященные высмеиванию западных политиков и государственных деятелей, а также всей военной машины. Это, в первую очередь, композиции «Ja sam ja» («Я — это я»), «Mi smo mi» («Мы — это мы»), «El Kondor pada» («Падает кондор») группы «Indexovo Pozorište».

Однако после 1999 г. тема бомбардировок практически исчезла из сербской музыки, став уделом андеграунда.

Бомбардировки — достаточно частый мотив в сербской метал-сцене: так, трэш-метал группа «Space Eater» выпустила в 2007 г. альбом «Merciful Angel», где две песни имеют достаточно очевидные аллюзии к 1999 г., а заглавная инструментальная песня и вовсе называется «1999». В том же году вышел альбом трэш/блэк-метал группы «Wolf's Hunger» «Освета у крви» («Кровавая месть»), на котором также присутствовала песня «Merciful Angel» («Милосердный ангел»), посвященная бомбардировкам. Интересно, что интро к песне представлено выступлением Клинтона с объявлением о начале бомбёжек СРЮ. В 2015 г. была основана трэш-метал группа в Белграде с названием «Merciful Angel». В 2023 г. на альбоме группы «Kobold» «Chaos herald» («Вестник хаоса») вышла песня «Merciful Angel», где напрямую говорится об опыте бомбардировок:

*Playing ball in backyard with
my five-year-old friend
Sirens wail once again, our game has
come to an end
Parents call their children home, it's
time to say goodbye
We never thought, never believed,
that this night we might die
Merciful Angel takes his flight*

*С другом мы играем в мяч.
Ему пять.
Снова вой сирены. Пора игру
завершать.
Родители зовут детей домой,
пора «Пока» сказать.
Мы никогда не думали, не верили,
что этой ночью можем умереть.*

*Merciful Angel spreads the blight
Merciful Angel burns the skies
Merciful Angel brings demise*

*Lights out to hide from the angel,
as he sets out to his flight
Mother tapes the window's glass,
for it might break this night
Noble Anvil burns the skies, every
night someone innocent dies
No one cares for our mother's
cries, no one cares for our demise*

*Милосердный ангел взлетает,
Милосердный ангел сеет беду,
Милосердный ангел небеса сжигает,
Милосердный ангел смерть несет.*

*Гасим свет, прячемся от ангела,
когда он взлетает.
Мать заклеивает окна, чтобы
ночью они не разбились.
Благородная наковальня сжигает
небеса, каждую ночь невинные умирают.
Всем наплевать на крики наших матерей,
никому нет дела до наших смертей.*

Эти песни, написанные в традиционной для трэша мрачной стилистике, делают акцент на бесчеловечности, лицемерии бомбардировок. Это в очередной раз подчёркивает чувства сербского общества о «забвении и прощении»; демонстрирует образ «Сербия против мира» и показывает травматичность событий 1999 г.

Примечательно, что своё отражение бомбардировки нашли и в российской тяжелой музыке, в частности, песне «Союзная сила» исполнителя «Radio Tarok», известной сербскому слушателю. В классической для хэви-метала стилистике, песня повествует о человеческой трагедии бомбардировок Белграда:

*Когда орёл вновь сжимает хват цепких когтей
Когда отцы со слезами хоронят детей
Когда тела вдоль подъездов уложены в ряд
Осколком в каменном сердце пылает Белград*

Для сербов же знаковой песней, символом российского восприятия событий 1999 года, стала записанная Еленой Катиной («Тату») песня «Югославия»: для сербского слушателя она являлась своего рода извинением России перед сербами за невмешательство:

*Черноглазой девчонкой растерянной
Ты стоишь на другом берегу.
Но добратсья до этого берега
Не могу,
Не могу,
Не могу.*

...

*За ночь под свинцовым градом,
За то, что меня нет рядом,
Ты прости, сестра моя,
Югославия!*

Однако из мейнстрима тема бомбардировок пропала, став уделом андеграунда. Возврат к ней произошел уже в 2010-е гг. на сербской рэп-сцене с выходом достаточно популярных песен «Bombardovanje 1999» (BLP ft Zookey PL), «Nemilosrdni Anđeo» (Nesta), «1999» (Goša sa Raskršća). Нарративы в двух совершенно разных жанрах (хип-хоп и метал) удивительно схожи. Ни о каком забвении, прощении речи не идет, как поётся в припеве песни «Bombardovanje 1999»:

*da li si zapamtio sirene?
ja jesam! da li kad se setiš te
i dalje hvata jeza?
da li si još uvek brate besan,
ja ne znam
ali neću da zaboravim to zlo i bol!
da li si zapamtio sirene?
ja jesam!
da li kad se setiš te i dalje hvata jeza?
da li si još uvek brate besan,
ja ne znam
ali neću da im oprostim to zlo i bol!*

*Ты запомнил сирены?
Да! Вспоминая их, бегут ли у тебя
по коже мурашки?
**Не знаю, злишься ли ты всё ещё,
Но я не забуду
эти боль и зло!
Ты запомнил сирены?**
Да! Вспоминая их, бегут ли у тебя
по коже мурашки?
Не знаю, злишься ли ты всё ещё,
Но я не прощу
им эти боль и зло!*

Наконец, стоит упомянуть важный культурный феномен — эстетизацию опыта бомбардировок на сербской хип-хопсцене. Ярким представителем этого является музыкальный коллектив «Bombe Devedesitih» («Бомбы девяностых»), в чьих песнях неоднократно звучат отсылки к опыту бомбардировок. В треках членов коллективов, в частности одной из наиболее известных сербских рэперш «Mimi Mercedes» бомбардировки преподносятся как событие, сформировавшее поколение:

*Džaba mi kerovi reže
Ja sam uz vukove rasla
Smešim se kada mi prete
Plešem uz zvukove rata*

...

*Пусть хоть псы меня разрывают,
Росла я с волками.
Я улыбаюсь, когда мне угрожают,
Танцую под звуки войны.*

...

*Ja se ne bojim za sebe
Samo za druge
Srbi ne mogu da umru od puške
Samo od tuge*

*Не за себя я боюсь,
Но за других.
Сербы не умирают от пули,
Только от печали.*

Примечательно, что данная страта сербского хип-хопа подчеркивает, пускай и в постироничной призме, свою близость к патриотической народной музыке периода 1990-х гг. — турбо-фолку — чему и посвящена песня «Turbofolk me je naterao» («Меня заставил турбо-фолк»). В широком смысле песня представляет собой утверждение сербской современной самобытности. Наконец, стоит отметить ещё одну песню Мими Мерседес — «Мира Маркович», в которой как культурный герой преподносится жена Слободана Милошевича Мирьяна Маркович. Переосмысление, хоть и в крайне специфичном ключе, периода Милошевича, возвращение к его образам в музыке говорит о росте ресентимента среди части молодого поколения сербов.

Нарративы в песнях, посвящённых бомбардировкам, коррелируют с полученными в ходе социологических исследований. Это чувство одиночества и моральной правоты, нежелание забывать и прощать, ощущения ината и страдания как судьбы сербов — небесного народа.

В этом отношении музыка вскрывает значительно более глубокие пласты коллективного бессознательного, чем кинематограф, — она показывает чистое эмоциональное восприятие в моменте бомбёжек и сквозь года.

Западные попытки повлиять на сербское общество через спонсирование музыкальных проектов были крайне ограниченными. Наиболее ярким примером таких действий стала запись песни «Авальская башня» (Avalski toranj), посвящённая восстановлению телевышки, которая, как поётся в песне, «защищает сербов от мирового одиночества» («brani nas od svetske samoće»). Однако, пусть и неплохая с мелодической точки зрения, эта песня значительной популярности не получила, оставшись в народной памяти в качестве примера «спонсированной западными фондами несуразицы».

Художественная литература

Художественная литература, в первую очередь проза, стала ещё одним медиумом, через который сербский народ переживает травму бомбардировок 1999 г. Важно, что именно он оказался наиболее созвучным и целостным выражением всех тех ощущений, что высказывали респонденты в глубинных интервью.

Потрясения, вызванные ударами по сербской столице, привели к появлению таких книг, как «Подходящий день для смерти» (1999) Момы Капора, «Нигдина» (2000) Светланы Велмар-Янкович, «Аукцион ветра» (2001) Весны Алексич, «Под тенью дракона» (2001) Джордже Писарева. Разные по стилю и содержанию произведения объединяют общие нарративы и образы.

Это неожиданный, ошеломительный характер бомбардировок — буквально гром среди ясного неба.

Эти ракетные обстрелы, Велько, когда на них смотришь с Калемегдана, с балконов или с экрана, кажутся почти безобидными и, что самое главное, какими-то отдалёнными, словно детские видеоигры. И есть нечто чудовищное в этой кажущейся безобидности и этой, опять же, кажущейся отдалённости, потому что нам позволено наблюдать за тем, как нас уничтожают, а мы воспринимаем это собственное уничтожение как что-то отдалённое, будто смотрим на собственную реальность, словно на реальность виртуальную...

Светлана Велмар-Янкович, «Нигдина»

Это чувство предательства, потеря общности с Западом, казавшимся таким близким и понятным, а оказавшимся чужим, холодным, варварским.

Раньше на этом же месте я оставляла кусочки шоколада для Питера Пэна, если он вдруг появится... Какая глупость! Этот вечнозелёный костюм Питера Пэна рисовали какие-то упитанные мастера в своих кожаных креслах и офисах с кондиционерами, в облаках дыма... Рисовали с душой для нас, детей... Какой об-

Светлана Велмар-Янкович (фото: royalfamily.org)

ман! Какой жуткий обман!

Я закрыла окно, и стекла снова зазвенели. Опять где-то далеко грохнуло. Ни Маленький принц, ни Винету, ни Сароян, ни Лаки Люк, ни Уитни Хьюстон, ни Сэлинджер, ни «101 далматинец», да даже Круэлла де Виль не имели к этому никакого отношения.

Весна Алексич, «Аукцион ветра»

Это образ повседневности, обыденности трагедии: пьяниц, осоловело наблюдающих за «фейерверком» над Белградом; уличных торговцев отсыревшими книгами; опустевших кафан на Скадарлии. Но одновременно перед лицом смерти, одинаково грозящей всем, — и момент глубокой личной свободы и принятия Другого. Не важно, кто ты, ты волен жить, как чувствуешь. — квинтэссенция сербского человека.

Паникёры отдаются панике.

Пенсионеры пишут сердитые письма президенту Соединённых Штатов Америки.

Верующие молятся Богу, чтобы он избавил их от Лукавого.

Тайные пьяницы наконец-то получили повод пьянствовать открыто.

Ветераны прошлой войны хвалятся своими подвигами, а состарившиеся артиллеристы клянутся, что они бы сбивали самолеты куда лучше нынешних зенитчиков.

Момо Капор, «Подходящий день для смерти»

Для Капора бомбардировки и вовсе становятся своеобразным «концом истории»: противопоставляя бессердечную реальность 1999 г. ностальгической югославской американофилии своего покойного брата, проводя параллели между 41, 44, 95 и 99 годами, автор ищет ростки новой жизни и нового мира в дымящихся развалинах старого. В этом отношении сербская литература в предельно откровенной, подчас натуралистичной манере описывает трагедию маленького человека посреди развернувшейся великой трагедии. Все авторы — и Капор, и Алексич, и Велмар-Янкович — обращаются к рефрену сербской истории XX века — трём бомбардировкам: «упорно повторяются трагические события в сербской истории – бомбардировки в один и тот же месяц, на один и тот же праздник (*Пасха — прим.авт.*). Уже даже приелось» (Светлана Велмар-Янкович, «Нигдина»).

Несколько отличаются книги, написанные позже, когда физические и эмоциональные рубцы бомбардировок сербского народа затянулись. К таким произведениям относится дополненная версия «Биографии Белграда» (2005) Милорада Павича (9 и 10 части), «Мрак» (2010) Александра Вулина, «Культурный

мир» (2016) Милана Пецы Николича, «Остатки мира» (2020) Игоря Мароевича. Они написаны более контекстуально: в них трагедия 1999 г. — лишь часть потрясений, выпавших на долю сербского народа в конце XX века. Для Павича бомбардировки — финальный аккорд 1990-х гг., в которых «Белград потерял то, за что его можно было любить»: не конкретные городские объекты, конечно, а свой особый дух. Для Вулина 1999 г. — лишь часть вселенского предательства, крушения идеалов и одиночества, вместе с нищетой, потерей нравственных ориентиров общества, утратой исторически сербских территорий.

Как-то однажды чужие — американские — итальяшки перешли границу, потерялись без спутниковых помочей и костылей где-то в тех наших камнях, которые и для нас, и для албанцев так много значили, и оказались в нашем тылу.

Ух, как мы их били, маму их лягушачью, как мы их били, а они сопли пускали как пацаны малолетние, совсем не похожие на героев тех фильмов, в которых они себя показывали такими сильными, такими мощными. И мы верили в фильмы эти, пока не ощутили своими кулаками, прикладами, подошвами, что они слабые и мягкие.

Жаль, что не мог я привести хоть одного из них к себе в наш двор и показать его соседям. Мы бы выставили ему печёного поросенка, совсем молочного, который еще пятачок в помои ни разу не опустил, развязал бы я ему его лягушачьи руки и посадил за стол и сказал ему: ешь! Ешь, лягушатник ты, маму твою лягушачью! Ешь и пей ракию из слив-марабелек, вот из этих, которые в нашем дворе растут. Наша ракия, моей выгонки! Ешь и пей, и смотри, против кого ты воевать пошёл, дурачок.

Александр Вулин, «Мрак»

Для Мароевича осмысление бомбардировок происходит через диалог с психотерапевтом, общаясь с которым герой пытается понять, насколько истерзанным оказалось сербское общество в результате всего происходившего с ним в 1990-е гг. С этим же врачом он оказывается в бомбоубежище, среди голых стен, плачущих детей и давящей телевизионной говорильни.

Теперь работало уже два или три канала, не только государственный, и на них повторялись эпитеты, которыми государственные дикторы защищались от нападавших и их хозяев. Трусливые подлецы, неравные противники (я считал ошибкой воспринимать это как оскорбление, но, видимо, это было так: то, что НАТО, очевидно, сильнее в небе, чем СР Югославия на земле, считалось бесчестным и подлым), безумные империалисты, неонацисты, нацистские прислужники, мелкие злодеи, ничтожные преступники, галльские пидарасы, испанские фашисты, наркоторговцы, трусливые маньяки.

Игор Мароевич, «Остатки мира»

Момо Капор (фото: Igor Pavićević)

А герой романа Джордже Писарева «В тени дракона» — солдат-срочник — по большому счёту просто аккумулирует чувства всего своего поколения:

НАТОвские армии атакуют нашего Вождя. Нам лгут, рассказывая «правду», которая годится лишь для наивных. Мы все давно знаем об этом, а они своими лживыми фразами, коверкая сербский язык, посылают нам то бомбы, то свои сообщения. Парень, ты хочешь меня убить, а потом просишь сотрудничать? Мой Вождь — моя проблема. Для солдата, сидящего в смертоносном металлическом монстре, — это знак выплеснуть всю свою ненависть и презрение к Вождю, который годами ведёт нас от одной проигранной войны к другой. Мы все согласны с этим, но... Тот же солдат, проводя ночи в душном металлическом гробу или под проливным дождем, грозит железным драконам, бороздящим наше небо. Ведь мы должны прочувствовать эту войну на собственной шкуре: ты стреляешь в меня, клянусь Богом, я сделаю всё, чтобы сломать тебе крылья!

Джордже Писарев, «В тени дракона»

Несмотря на драму, боль, трагизм, явственно видимых в приведенных отрывках, сербская литература о бомбардировках вовсе не проникнута ощущением окончательности трагедии и безысходности. Книга Капора заканчивается обещанием нового начала: растущей молодой ветвью из старого дуба (Сербии). Героиня Весны Алексич восклицает: «Я из этого должна проснуться!» Фатали-

стичный «Мрак» Вулина в своем брутальном натурализме утверждает сербскость наперекор всему, без притворства и сожалений.

Один из основных нарративов литературы о бомбардировках — принятие себя через разрушение иллюзий о «культурном мире», уничтожившем радиовышки, чтобы транслировать топорную пропаганду на ломаном сербском и разбрасывать с самолётов безграмотные и бессмысленные листовки.

Можно лишь поймать радиостанцию НАТО, однако, кроме пропаганды, у них настолько бездарные дикторы с ужасным акцентом и совершенно невыносимая музыка, что моё ухо, привыкшее к некогда качественным радиостанциям, воспринимает это как физическую боль.

Милан Пеца Николич, «Культурный свет»

Внешний и внутренний контур формирования образа Сербии и сербов

Внешний контур и переписывание истории бомбардировок

Попытки переписать историю балканских войн 1990-х гг. и роли в них сербов как народа и таким образом обосновать неизбежность и справедливость бомбардировок 1999 г. были инициированы одновременно с началом вооруженного противостояния на пространстве бывшей Югославии. Их постоянное воспроизводство и самовоспроизводство обусловлены разнообразием инструментов и каналов воздействия на общественное сознание. Это не только сам факт наличия тысяч сербофобских публикаций в ведущих западных СМИ периода 1990-х гг., но и то, что большинство из них имеет цифровой след, размещено в Интернете и легко обнаруживается по поисковым запросам.

Представление о сербах как «геноцидальном народе», популяризация пресловутого «великосербского гегемонизма» как единственного обстоятельства, которое могло оправдать несанкционированные бомбардировки с морально-этических позиций, ведётся через массовую культуру, просветительские инструменты, деятельность НКО. Из задача — укоренение и обоснование обвинений, выдвигаемых в отношении сербов в международных организациях, включая ООН. Фундаментом этой недобросовестной практики являются **академические и научно-популярные работы**, прежде всего, англоязычные.

Вопрос о том, в какой именно момент в англоязычных изданиях господствующим становится тезис об априорной виновности сербов во всех проблемах на территории бывшей Югославии, не имеет однозначного ответа. Определённо большую роль в этом сыграл Роберт Сетон-Уотсон (1879-1951), с одной стороны, академический учёный-славист с хорошей репутацией, с другой — служащий государственных учреждений, ответственных за пропаганду — Департамента пропаганды в годы Первой мировой

войны, пресс-службы МИД в годы Второй мировой. Сетон-Уотсон благоволил чехам и словакам, к сербам всегда был настроен несколько насторожённо, что сначала объяснялось их связью с Россией, а после революции 1917 г. — отсылками к геополитической теории. Вот пример рассуждений Сетон-Уотсона на сербскую тему: «От будущей судьбы сербохорватской расы, а это судьба западной половины Балканского полуострова от залива Триест до болгарской границы, от равнин Южной Венгрии к горам Албании, зависит баланс сил в Адриатике со всеми его следствиями для международной ситуации. <...> Возвышение сербов означало бы настоящее несчастье для европейской культуры, ибо явилось бы победой восточной культуры над западной. Нет сомнений, что это станет ударом по прогрессу и современному развитию на всех Балканах».

Ему же принадлежит крылатая фраза, часто (и неправильно) приписываемая Уинстону Черчиллю, — «Балканы производят больше истории, чем могут потреблять» («The Balkans produce more history than they can consume / manage» — точнее было бы перевести как «производят столько истории, что сами не могут с ней справиться»).

Наиболее успешен из англоязычных авторов в деле виктимизации сербов сэр Ноэль Малькольм (удостоен рыцарского звания в 2014 г.). Будучи историком по образованию, Малькольм сделал имя в политической журналистике как автор *The Spectator*, *Daily Telegraph* и других изданий. Появление в 1994 г. его книги «Босния: краткая история» для академического сообщества стало сюрпризом. Эта работа написана с опорой на сочинения историков из окружения Алии Изетбеговича, прежде всего Мухаммеда Филиповича. Ни одно исследование сербского историка в работе не используется. Общая мысль книги — боснийцы более древний и более культурный, чем сербы, народ, который «великосербские гегемонисты», как минимум со времен царя Стефана-Душана, пытались колонизировать и ассимилировать. Книга подверглась заслуженной критике, в том числе и со стороны добросовестных академических учёных в Великобритании и США. Многие сербские авторы, например, академик Славенко Терзич, считают, что ни эту книгу, ни последовавшее за ней сочинение о Косово, Малькольм вообще не писал, а в лучшем случае отредактировал. Констатируем, что у него как минимум должны были быть соавторы, поскольку ни сербского (боснийского), ни тем более албанского языков Малькольм не знает, а все его источники и использованная литература — на языках балканского региона. Его же книга о Косово, без особой фантазии названная «Косово: краткая история», появилась в 1998 году. Малькольм (и/или его соавторы) верен себе: албанцы — балканские автохтоны, от которых сербские варвары, появившиеся на Балканах только в VIII–IX вв., переняли культуру и христианскую веру, а затем начали уничтожать, сгонять с плодородных равнин в горы. Албанцам ни-

когда не был свойственен национализм и религиозный фундаментализм, а жестокость и озлобленность, которую иногда демонстрируют косовские албанцы, связана с тем, что они вынуждены существовать бок о бок с сербами — с волками жить, по волчьи выть. Примечательно, что именно с подачи Малькольма в западных СМИ «косоварами» стали называть косовских албанцев, а сербов с Космета только и исключительно «косовскими сербами», хотя на самом деле «косовары» — это *сербский* этноним, касающийся *всех* жителей края.

Ноэль Малькольм возглавил Боснийский Институт в Лондоне и Англо-албанскую ассоциацию, опубликовал ещё несколько книг по истории региона (не менее тенденциозных), в 2014 г. был произведён в рыцари с формулировкой «за заслуги перед европейской историей».

Среди учеников и популяризаторов подхода Малькольма нужно назвать прежде всего Тима Джуду, многолетнего обозревателя The Economist. Джуда сделал себе имя, описывая падение режима Чаушеску в Румынии, затем — как корреспондент различных английских изданий во время войн в Югославии в 1992–1995 гг. Его книги «Сербы: история, миф и уничтожение Югославии» (2000) и Косово: война и месть» (2002) буквально повторяют подход Ноэля Малькольма.

Есть и другой научно-популярный бестселлер известного американского публициста и члена Совета по оборонной политике США Роберта Каплана «Балканские признаки» (2005). В цепочке путешествий по Балканам сквозь XX век и рассуждений — иногда очень точных — о специфике региона, автор незаметно сводит суть конфликтов 1990-х гг. снова — к геноциду и терроризму как политическим инструментам, использовавшимся сербами. Книга переведена на множество языков, включая русский, и издана многотысячными тиражами.

Безусловно, академических изданий и научно-популярных работ, оперирующих априорной виновностью сербов как «геноцидального народа», много больше. Робертом Капланом этот список отнюдь не заканчивается. Не будет преувеличением сказать, что этот подход создает определённый интеллектуальный заслон, сквозь который не всем и не всегда удастся прорваться. Хороший пример этого — книга Ноама Хомского «Югославия: мир, война и распад» (2018), в которой автор предпринял честную, но неудачную попытку разобраться в причинах «югославской трагедии». Даже собственное Хомскому иконоборчество не спасает его от предсказуемого вывода — виновны все, но сербы больше всех. При этом, именно Ноэль Малькольм является абсолютным воплощением триумфа идеи о «великосербском гегемонизме» как причине всех балканских войн и кризисов. Пытавшийся оппонировать Малькольму на страницах британских академических изданий сербско-английский историк Алекса Джилас был под-

вергнут обструкции английским научным сообществом, потерял возможность публиковаться, был уволен с профессорской должности и, в итоге, с загубленной репутацией вернулся в Сербию. А Ноэль Малькольм был произведён в рыцари, что делает его закрытым для добросовестной критики, во всяком случае в Великобритании, причём с оскорбительной для сербов формулировкой — «за заслуги пред европейской историей». Сложно не воспринять это событие как своего рода сигнал для всех сомневающихся в том, кто виноват в конфликтах на Балканах.

Медийный внешний контур был оперативно обеспечен хорватским, а вслед за ним и боснийским руководством через наём лоббистов и пиар-агентств в Вашингтоне, Лондоне, Брюсселе, других западных столицах. Наиболее известным агентством такого рода является американская компания Ruder Finn. Эта фирма активно продвигала боснийские и хорватские нарративы о «сербских зверствах», что частично послужило причиной изменения общественного мнения США против сербов. Позднее компания работала и с руководством косовских албанцев, также продвигая нарративы о сербских преступлениях в крае. Задачей деятельности этой и ей подобных структур было формирование «геноцидального дискурса» в качестве доминирующего нарратива о югославских войнах в мировом информационном пространстве. Это лишало югославский конфликт его территориального и этнического измерения и переводило строго в нормативно-этическую плоскость.

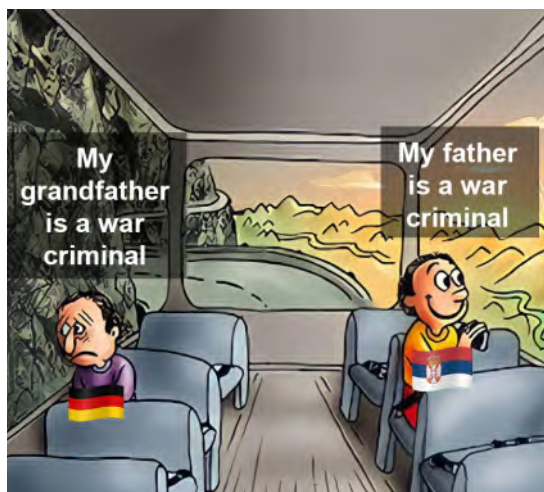

На всех уровнях: медиа, общественных организаций, академии, массовой культуры — была выстроена система по демонизации сербского народа. Её задача — в постоянном выпячивании сербских преступлений и замалчивании преступлений против сербов

При этом нельзя воспринимать Ruder Finn как некую всемогущую организацию, единоличную повернувшую общественное мнение против сербов. Таких фирм были десятки. Безусловно, Ruder Finn относились к числу наиболее влиятельных. Однако, помимо них, были и Washington World Group, Global Enterprises

Group, Jefferson Waterman International, Burson-Marsteller. В 2023 г. «Радио Свобода» опубликовало список лоббистов приштинских властей в Вашингтоне, состоящий из 14 компаний.

Правительство Югославии во время 1990-х гг. пыталось проводить аналогичную политику, однако эти усилия были тщетны, во многом — из-за санкций ООН против СРЮ, отчасти из-за непродуманного выбора лоббистов (например, Клары Мандич, председателя Общества сербско-еврейской дружбы, с которой в Израиле не хотели иметь дела). Кроме того, когда к югославским войнам на-

Never ask a
woman
Her Age

A man,
His Salary

An "anti-imperialist,"
What Serbia was doing
in Kosovo before NATO
started bombing them.

чали проявлять интерес не только лоббисты и пиар-агентства, но и частные военные компании, по типу MPRI, разрабатывавшей совместно с хорватским генштабом операцию «Буря», окно возможностей для Белграда окончательно закрылось. Итогом стало соотношение негативного освещения сербов в СМИ к позитивному с коэффициентом 40 к 1.

Важно отметить, что медианарративы имеют свойство «залипать»: они усваиваются и воспроизводятся медиаинститутами даже без внешней подпитки. Переломить этот негативный фон, сформированную «систему знания» крайне нелегко. Именно поэтому, спустя двадцать пять лет после завершения югославских войн в мировом массовом сознании, в особенности в онлайн-пространстве, Сербия и сербы прочно ассоциируются с «военными преступлениями». Вокруг этого создано множество шуток и мемов, нередко — самими сербами. Примечательно, что это буквально подаётся как национальный стереотип, наряду с ракией и чевапчицами!

Однако у этого есть и обратная сторона: для среднестатистического европейца или американца, особенно молодого поколения, бомбардировки Сербии 1999 г. связаны с войной в Боснии и являются, своего рода, «возмездием» сербам за их преступления. Такое переписывание истории в массовом сознании — следствие продолжающейся лоббистской и пиар-работы на Западе.

Её важным компонентом стали **художественные фильмы по мотивам реальных событий**. И в них был кристаллизован образ злодея-сербя: геноцидального маньяка, повернутого на уничтожении мирного населения. Наиболее карикатурно это было сделано в фильме «В тылу врага» (общие сборы в мире

составили 91,8 млн долл., сборы за премьерный уик-энд — 18,7 млн долл.): антагонист Саша Иванич, которого сыграл Владимир Машков, получился настолько убедительным, что стал прообразом для главного героя игры GTA IV Нико Белича. К сожалению, «В тылу врага» — не единственный фильм, в котором сербы расчеловечены. В этом же ряду стоят кассовые фильмы «В краю крови и мёда» Анджелины Джоли (общие сборы — 1,2 млн долл., премьера — 18,9 тыс. долл.), и «Охота Ханта» Ричарда Шепарда (общие сборы — 7,6 млн долл., премьера — 39 тыс. долл.).

Отдельно можно упомянуть целую микроиндустрию фестивального кино о «геноциде». Наиболее ярким представителем такого направления является Ясмينا Жбанич, снявшая четыре фильма о «сербских зверствах» («Грбавица», «На пути», «Для тех, кто не может говорить», «Куда идёшь, Аида?»). Эти фильмы рассчитаны не столько на массового зрителя, сколько также на воспроизводство и закрепление «геноцидального дискурса», т.е. носят откровенно политический характер (и имеют соответствующее финансирование).

В связке с медиа и массовой культурой используется и **инструмент глобальных НКО**. Он нацелен на поддержание и раскрутку мифа о «геноцидальном народе». К таковым относятся британская НКО «Remembering Srebrenica», активно поддерживаемая членом британской Палаты общин Алисией Кёрнс, «Движение матерей анклавов Жепы и Сребреницы», НКО «Trial International». Отдельно стоит отметить деятельность мемориального центра в Поточари и Центра постконфликтных исследований, организующего ежегодную школу по Сребренице, где продвигаются нарративы коллективной ответственности и коллективного стыда. Особенно активизировались эти организации в преддверии выноса на голосование в Генеральной Ассамблее ООН резолюции по Сребренице.

В целом же на всех уровнях: медиа, общественных организаций, академии, массовой культуры — была выстроена система по демонизации сербского народа. Её задача — в постоянном выпячивании сербских преступлений и замалчивании преступлений против сербов; в слиянии мозаичного периода югославских войн в бинарный сценарий «хорошие парни против плохих сербов», кульминацией которого выступают бомбардировки Белграда.

Внутренний контур

Внутренний контур переписывания сербской истории не столь мощен. В отличие от стран Восточной Европы, где созданные после «демократического перехода» Институты национальной памяти стали проводниками западных нарративов, в Сербии такого не произошло. Это объясняется тем, что последствия бомбардировок и общий травматичный опыт югославских войн препятство-

Сознательное обесценивание и селективное замалчивание трагедии бомбардировок гуманитарными НКО имеет свои последствия. В современной Сербии у финансируемых Западом НКО существует своего рода монополия на активизм: защиту прав человека, экологию, историческую память. Национально-ориентированных НКО такого рода крайне мало.

вали западным странам в инструментализации, «приручении» сербского национализма. Он, в своих самых разных формах остаётся антизападным. Из-за этого было принято решение делать ставку на организации либерального толка, в первую очередь молодёжные.

Таковыми организациями стали «Молодёжная инициатива по правам человека», Фонд гуманитарного права, «Женщины в чёрном», Центр обеззараживания культуры, Хельсинский комитет по правам человека и другие. Ими был запущен целый ряд проектов в области исторической памяти и межэтнического примирения. Среди них стоит отметить и, безусловно, полезные инициативы. К таковым относятся «Косовская книга памяти», в которой перечислены имена погибших во время конфликта сербов и албанцев, а также вышедшая в июле 2024 г. книга «Dostojanstvo za nestale» (Достоинство пропавшим без вести).

Наряду с этим, Фонд гуманитарного права, например, разрабатывал и тему жертв бомбардировок, составив список из 754 жертв (и военных, и гражданских), что представляется заниженным значением. Однако оно было использовано Фондом и другими организациями для обвинения сербских властей в манипуляции политикой памяти. В этом же материале приводится число жертв гражданского албанского населения в период бомбардировок, в девять раз превышающее число жертв с сербской стороны — 6901.

Сознательное обесценивание и селективное замалчивание трагедии бомбардировок гуманитарными НКО имеет свои последствия. В современной Сербии у финансируемых Западом НКО существует своего рода монополия на активизм: защиту прав человека, экологию, историческую память. Национально-ориентированных НКО такого рода крайне мало. В результате в этой повестке полностью доминируют структуры, чьё финансирование идёт из-за рубежа (как по государственным, так и по около-государственным/частным каналам, типа Фонда Рокфеллера), что сильно ограничивает возможности непредвзятого исторического исследования.

Монополизация общественной дискуссии, к сожалению, не ограничивается только вопросами исторической памяти. Абсолютно также подмята под себя финансируемыми Западом организациями тематика межэтнического примирения. Наиболее явно это выражается в ежегодном фестивале «Мирдита-Добар

Под видом борьбы с государственными манипуляциями политикой памяти, такие действия препятствуют каким-либо реальным попыткам межнационального диалога

дан», посвящённом «культурному обмену». Его организует НКО «Молодёжная инициатива». Суть заключается в том, что косовские албанцы приезжают в Белград и рассказывают сербам о сербских преступлениях. В приштинской

же части фестиваля приезжают представители сербских либеральных НКО и посыпают голову пеплом, говоря о сербских преступлениях и «Другой Сербии». Фактически же, никакого примирения не происходит, потому что реальная сербская позиция не представлена. Вместо этого развёрнуто дрэркуин-шоу в рамках сербской части программы, которое не вызывает ничего, кроме недоумения даже у сербских ЛГБТ-активистов.

Как бы смешно, глупо и отвратительно это ни звучало, подобные фестивали монополизируют важную часть общественной повестки. Наряду с переписыванием истории под видом борьбы с государственными манипуляциями политикой памяти, такие действия препятствуют каким-либо реальным попыткам межнационального диалога и, что хуже, лишают голоса косовцев и большую часть населения Сербии. Перехватывая дискуссию о вопросах последствий бомбардировок, эти организации в условиях отсутствия патриотических альтернатив выстраивают систему производства знаний о 1999 г., которая действует на принижение их значения в сербской современной истории и, в конечной перспективе, на их забвение. Одновременно с этим тематика «сербских преступлений» держится в повестке. Тем самым, «непредвзятые» и «основанные на фактах» НКО имплицитно пропагандируют коллективную ответственность сербского народа за события 1999 г.

Бомбардировки и современные сербские политические элиты

В 2003 году, как многократно повторяется в учебниках и самых разных аналитических материалах, странам бывшей Югославии и Албании была предложена европейская перспектива. То, что Балканы будут пытаться стабилизировать через инструменты европейской интеграции, было ясно еще в конце 1990-х гг., как минимум после принятия в 1997 г. Регионального подхода ЕС к Юго-Восточной Европе. Именно поэтому Запад ставил перед собой задачу трансформации, т.н. *демократизации* всех местных политических элит (включая и сербов, и албанцев, и хорватов, которые к тому моменту осуществили «демократический транзит», но инструментами крайнего национализма). Этот план гармонировал с представлениями ЕС о расширении влияния на континенте. Кроме того, был призван перевернуть печальную страницу международной и внутренней беспомощности Брюсселя перед лицом югославского кризиса, которую он продемонстрировал в первой половине 1990-х гг.

В отличие от многих стран Восточной Европы и постсоветского пространства, где пришедшие к власти в результате «бархатных» или «цветных» революций элиты были, фактически, западными креатурами, в СРЮ контрэлиты формировались в течение всех 1990-х гг. Их консолидация произошла ко второй половине десятилетия. К «бульдозерной революции» сербское общество подошло с сильной и разветвлённой оппозицией, которая, несмотря на финансирование из-за рубежа и наличие в ней откровенных «иностранных агентов» (по типу движения «Отпор»), не была искусственным насаждением извне.

Она сформировалась в результате постепенного разочарования самых разных слоёв общества во власти: как снежный ком, оппозиция прирастала сначала за счёт бедности и кризисов 1980-х гг., затем на это наложились распад страны, изнурительные санкции, медийное уничтожение ещё совсем недавно бывшего частью большого мира сербского народа, потоки сербских беженцев — всё то, что имеет значение не столько для политических элит, сколько для обычных людей. В этом смысле бомбардировки Югославии нена-

Странная смесь граждан, совершенно по-разному представлявших новую Сербию и нуждавшихся в абсолютно разном, вытолкнула во власть представителей национальной интеллигенции. Выпускники западных университетов и сотрудники тех же НКО стали составной, но не определяющей частью новых элит. Это существенное отличие Сербии-2000 г. от Грузии-2004 г. и Армении-2018 г.

долго сплотили сербов вокруг власти, но, скорее, формально: в октябре 2000 г. с юнцами, обладателями мягких пушистых ладошек, прочитавших «западные методички», вместе на Белград двигались шахтёры в пропотевших комбинезонах и брошенные на произвол судьбы беженцы из Сербской Краины, которых Милошевич запретил пускать в Белград. Эта странная смесь граждан, совершенно по-разному представлявших новую Сербию и нуждавшихся в абсолютно разном, вытолкнула во власть представителей национальной интеллигенции. Выпускники западных университетов и сотрудники тех же НКО стали составной, но не определяющей частью новых элит. Это существенное отличие Сербии–2000 г. от Грузии–2004 г. и Армении–2018 г.

Важно, что европейский путь новых сербских элит поддерживали все международные акторы, включая Россию и Китай. На сербской политической сцене ни одна сколь-либо крупная политическая сила не выступала против евроинтеграции. Сербская радикальная партия с выдачей В. Шешеля в Гаагу также встроилась в доминирующий нарратив.

Пользуясь перманентными межпартийными противоречиями и разношерстностью демократической коалиции, Брюссель смог навязать Белграду целый ряд крайне непопулярных решений, которые могли бы стать концом карьеры для любой партии или политика поодиночке

Таким образом, формировался бинарный политический выбор: евроинтеграция, развитие, прогресс против стагнации, кризиса и невступления в ЕС. Эта ложная дихотомия в том или ином виде до сих существует в сербском политическом дискурсе и общественном сознании, несмотря на то, что, как показывает пример соседних Болгарии, Румынии и Хорватии, принципиального скачка в уровне жизни в результате вступления в ЕС не наблюдается.

Созданную Европейским союзом на Балканах дискурсивную гегемонию о будущем региона в самой Сербии, как ни парадоксально, подкрепляла внутриполитическая нестабильность 2000-х гг. Пользуясь перманентными межпартийными противоречиями и разношерстностью демократической коалиции, Брюссель смог навязать Белграду целый ряд крайне непопулярных решений, которые могли бы стать концом карьеры для любой партии или политика поодиночке: выдачу Милошевича и военно-политического руководства Республики Сербской, смирение с проведением референдума о независимости Черногории. Ответственность за эти действия была распределена между деперсонифицированным сербским политиком, что было выгодно Западу, поскольку позволило в таких условиях не поставить на повестку дня вопрос о цене движения к ЕС.

Вместе с тем одностороннее провозглашение независимости Приштиной 17 февраля 2008 г. спровоцировало бурю, смявшую сербский политический класс 2000-х гг.

Поджог американского посольства стал ответом сербской патриотической общественности на признание США самопровозглашенной независимости Косово. Американцы принципиально отказались работать с правоцентристской Демократической партией Сербии и её лидером Воиславом Коштуницей, которого считали лично ответственным за разорение посольства. Этот расклад сил открыл путь к формированию Сербской прогрессивной партии (СПП) и современной политической системы страны.

СПП, придя к власти в 2012 г., сумела сформировать устойчивую и широкую политическую коалицию, которая, стоя на патриотических позициях, выступала за продолжение евроинтеграции и переговоры по косовскому вопросу. В период её правления в 2010-е гг. политическая жизнь в республике существенно стабилизировалась. Началось устойчивое экономическое развитие, увеличился приток иностранных инвестиций, вырос уровень жизни. При этом СПП сознательно проводила политику партии «шатрового» типа, что с учетом патриотических основ СПП не дало сформироваться устойчивым оппозиционным структурам на «националистическом» фланге, в то время как либеральный флаг сербской политики также не смог обновиться после 2008 г. и продолжал ауто-маргинализироваться.

Примечательно, что схожие процессы в это же время шли в Грузии. Пятидневная война 2008 г. также стала точкой невозврата для М. Саакашвили и «Единого национального движения»: в 2012 г. на парламентских выборах победила «Грузинская мечта», которая после проведения ряда конституционных реформ взяла в руки власть в стране. Грузинская мечта, как и СПП, не была «международным проектом». Как и в случае с СПП, за Грузинской мечтой стоял, в первую очередь, национальный капитал, заинтересованный в политико-экономической стабильности. В обоих случаях правящие партии устраивали Брюссель и Вашингтон, пока общая геополитическая обстановка не начала кардинально меняться.

В отношении Александра Вучича и СПП это произошло весной 2017 г. Давление на него периодически нарастает и ослабевает в соответствии с обстановкой на европейском континенте.

В то же время на самой сербской политической сцене происходили необратимые политические изменения. Не в последнюю очередь это связано и с приходом в общественную жизнь страны поколения, сильнее всего травмированного бомбардировками — тех, кто в 1999 г. были детьми и подростками.

Лицом этого поколения в политике является Милица Джурджевич-Стаменковски, в прошлом оппозиционный политик патриотического толка, в нынешнем кабинете — министр по делам семьи и демографии (1990 г.р.). С некоторой долей условности можно обозначить это поколение как родившиеся в период с 1983 по 1990 гг. В действующем сербском кабинете их около половины. Ирена Вуйович, вице-премьер и министр защиты окружающей среды (1983 г.р.), Марко Джурич, министр иностранных дел (1983 г.р.), Никола Селакович, министр культуры (1983 г.р.), Томислав Момирович, министр внешней и внутренней торговли (1983 г.р.), Неманя Старович, министр труда и социальных вопросов (1982 г.р.), Хусейн Мемич, министр туризма и молодежной политики (1983 г.р.). Вообще, в правительстве Милоша Вучевича больше всего людей именно 1983 года рождения, и когда-нибудь оно наверняка будет названо «правительством восемьдесят третьего года». Примечательно, что вне зависимости от политической ориентации, отношение к травме 1999 года — это то, что объединяет сербский политический верх.

На закономерный ход исторического развития не могут повлиять никакие ухищрения стран НАТО, не заинтересованных в возвращении «травмы 1999» в пространство публичной дискуссии, а предпочитающих, наоборот, сценарий непубличной самовиктимизации сербов

Интересный пример — Марко Джурич, министр иностранных дел. В студенческие годы он демонстрировал одновременно неприятие авторитаризма Милошевича и приверженность сербской патриотической парадигме, выступал против отделения Косово и Метохии и за укрепление русско-сербских отношений, учил русский язык. Джурич — член Прогрессивной партии с момента основания, в 2013 г. назначен директором Канцелярии (министром) по Косово и Метохии, затем послом Сербии в США. Потомок фактического создателя Королевства Югославия Николы Пашича. Вот его пост в социальной сети Meta от 24 марта 2019 года; сопровождается все той же, знаковой, песней «Любим тебя, Родина наша»: «Мы будем всегда помнить о гражданских и военных жертвах агрессии НАТО на нашу страну. Не забудем убийство, разорение, отравление, оккупацию и раздираание территории, изгнание — то, что никогда и ничем не может быть оправдано и останется самым стыдным и неоправданным преступлением всех тех, кто его совершил».

Помимо омоложения сербской правящей верхушки за счёт «поколения травмы», есть и другой важный тренд — гомогенизация правящей партии, её превращение из классической «партии зонтичного типа» («палаточного типа» по-сербски) в консолидированный, слаженно работающий механизм. Катализатором этих процессов стал российско-украинский конфликт, антагонизи-

ровавший прозападное крыло СНС. Весной 2023 г. из партии были исключены Зорана Михайлович, министр энергетики и вице-председатель СПП, Драган Шормаз, депутат от СПП, шеф сербской делегации в парламентской ассамблее НАТО, Станислава Пак, начальник пресс-службы и советник Президента, а также ряд менее статусных партийцев. Укрепление рядов партии и правительства после этой «чистки» было произведено за счёт молодых и региональных кадров. Консолидация и омоложение правящей партии явственно сказалась на политической и культурной жизни в Сербии, пример тому — возвращение в поле общественной дискуссии событий 1999 г.

Симптоматично, что представителей наиболее жёстко ориентированного в отношении бомбардировок поколения 25–40 летних, в рядах лидеров т.н. «прозападной» оппозиции практически нет. Её ядро — Драган Джилас, Зоран Лутовац, Мариника Тепич, Ненад Чанак — существенно старше. «Поколение бомбардировок» не идентифицируется с Тепич и Лутовцем, более молодое, пост-бомбардировочное поколение, то есть те, кому сейчас 20–25 лет, ещё не «оперилось». Определённые подвижки возрастных групп происходят только на левом фланге оппозиции.

К левым центристам можно отнести такого многообещающего деятеля, как Стефан Йованович, генеральный секретарь Народной партии, основанной в 2017 г. бывшим министром иностранных дел Вуком Еремичем. Йованович 1989 года рождения, он представитель

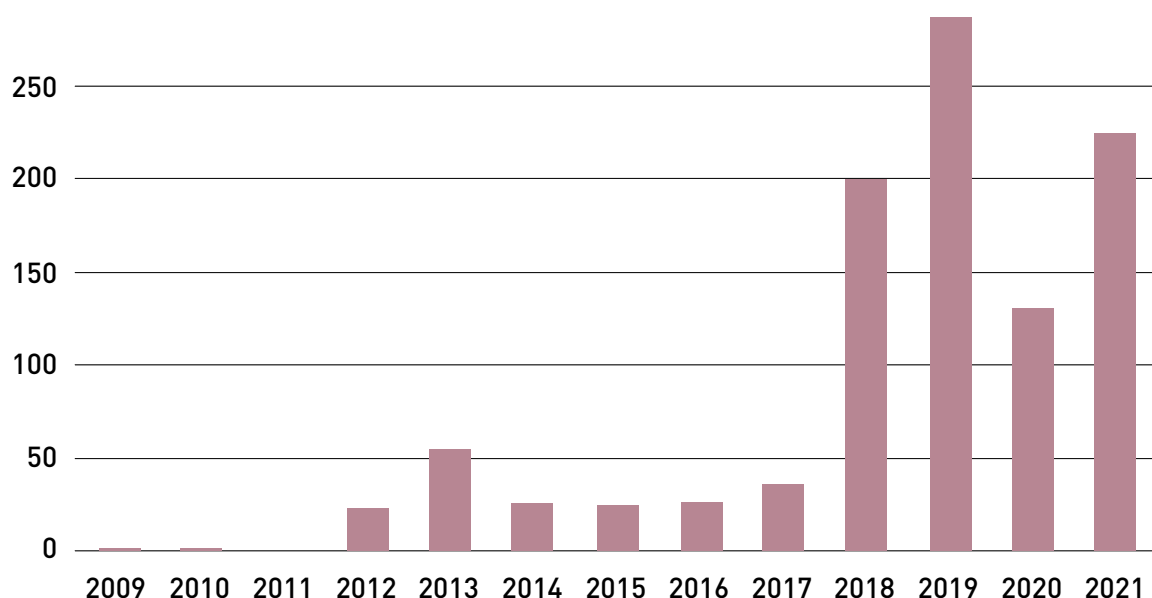
того же поколения, что Милица Стаменковски — «поколения травмы». Поддерживая курс на европейскую интеграцию Сербии и её военную нейтральность (внеблоковость), по вопросу бомбардировок 1999 г. и статуса Косово и Метохии, Йованович выступает с позиции, мало чем отличающейся от Милицы Стаменковски и даже радикальных патриотов. Вот пример рассуждений Йовановича: «Начиная с натовских бомбардировок Сербии, происходивших без одобрения Совбеза ООН, через одностороннее провозглашение независимости Косово, вплоть до попыток протаскивания Косово в Совет Европы мы наблюдаем попытки подмены права закона прецедентным правом, когда решения принимаются без консенсуса, без одобрения большинства. Это очень опасная не только для Сербии, а для всего мира тенденция, на которую мы должны реагировать...»^{*}.

Обновление сербской политической элиты за счёт поколения, для которого бомбардировки стали событием, существенно повлиявшим на мировоззрение и мироощущение, — процесс неизбежный

^{*} <https://www.narodna.org.rs/sr-latn/vesti/narodna-stranka-stefan-jovanovic-kosovo-i-metohija-savet-evrope-srbija-suspenzija-diplomatska-akcija>

Количество упоминаний бомбардировок в стенограммах Сербской Скупщины, 2009–2021 гг.

Обновление сербской политической элиты за счёт поколения, для которого бомбардировки стали событием, существенно повлиявшим на мировоззрение и мироощущение, — процесс неизбежный. Симптоматично, что и первой существенной попыткой обсудить последствия бомбардировок стала деятельность парламентских комиссий в 2018-2021 гг.

Важно, что это обсуждение запускалось представителями всех крупных партий. Можно привести и другие подтверждения того, что именно 2018–19 гг. стали переломными в отношении к натовским бомбардировкам 1999 г., и что основной движущей силой этого переворота в общественном сознании оказалось «поколение травмы» (родившиеся в период 1983-90 гг.). Не случайно, что именно в 2018 г. выходит первая полноценная научная работа, посвящённая этой теме, — «Искусство и политика памяти: травма 1999», а автор её, культуролог Нина Михальинац, родилась в 1987 г.

Таким образом, мы видим, что есть предопределённые природой и историей объективные процессы: смена поколений и политических элит, потребность наиболее психологически пострадавшего от бомбардировок 1999 г. поколения в публичном обсуждении этих событий, их анализе и осмыслении. На закономерный ход исторического развития не могут повлиять никакие ухищрения стран НАТО, не заинтересованных в возвращении «травмы 1999» в пространство публичной дискуссии, а предпочитающих, наоборот, сценарий тихой и непубличной самовиктимизации сербов.

ЭКОНОМИКА

Сербская экономика под международными санкциями (1991-1999 гг.)

Принципиально важным моментом для понимания того, как развивалась сербская экономика после 1999 г., является то, что незавидное экономическое положение к концу 1990-х гг. было обусловлено множеством факторов. С начала 1980-х гг. экономика социалистической Югославии находилась в постоянном кризисе, попыткам выйти из которого была посвящена деятельность сменявших одно за другим федеральных правительств. Фактический её коллапс в условиях санкций и вызванной ими гиперинфляции первой половины 1990-х гг. привёл к обнищанию населения и закрытию части производств. Промышленный потенциал был подорван исчезновением звеньев производственных цепочек, прежде существовавших внутри Югославии.

События первой половины 1990-х гг. крайне отрицательно повлияли на уровень жизни населения и степень социального расслоения, а также основные

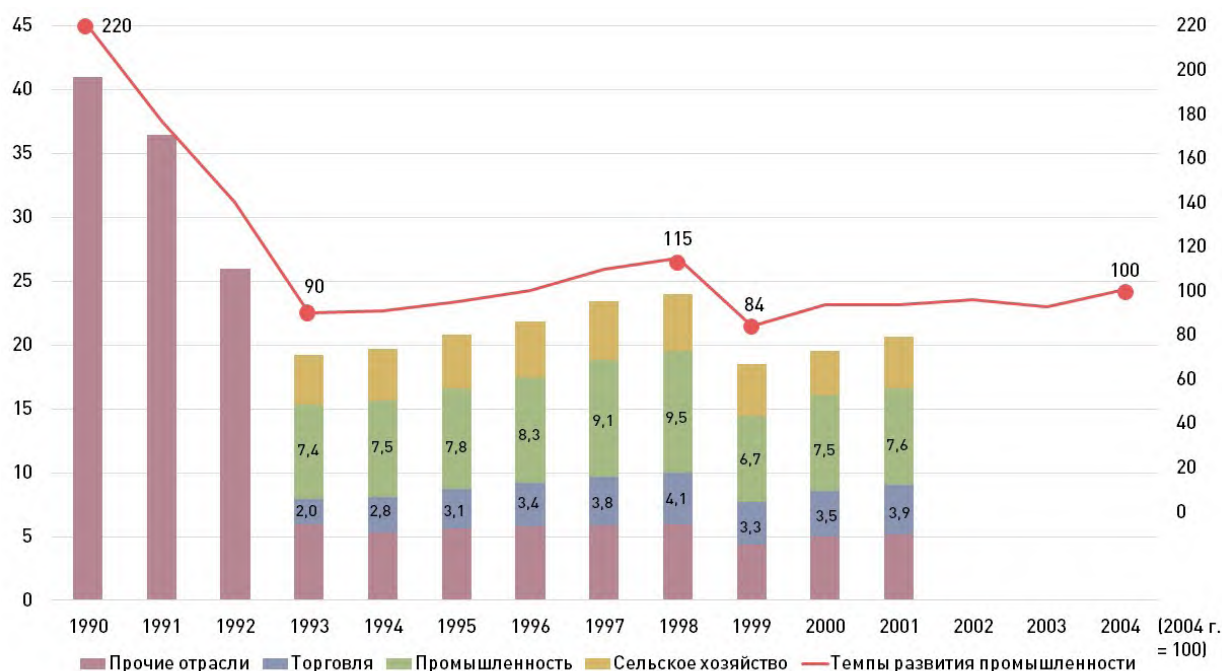

Рис.1. Динамика ВВП и отдельных секторов экономики в 1990-2001 гг. (млрд дин., в ценах 1994 г.) и индекс промышленного производства в 1990-2004 гг. (правая шкала, 2004 г. = 100).

Источник: составлено авторами на основе данных Статистички годишњак Републике Србије. Републички завод за статистику, 1991, 1992, 1993, 1994, 1995, 1996, 1997, 1998, 1999, 2000, 2001, 2002, 2003, 2004, 2005.

Рис.2. Инвестиции в основные фонды в Сербии в 1990-2001 гг. (млрд динаров, в ценах 1994 г.)

Источник: составлено авторами на основе данных Статистички годишњак Републике Србије.

Републички завод за статистику, 1991, 1992, 1993, 1994, 1995, 1996, 1997, 1998, 1999, 2000, 2001, 2002

демографические характеристики Югославии. По разным оценкам, дефицит государственного бюджета в середине 1990-х гг. достигал 35–45% к ВВП (тогда как даже выход за пределы однозначных значений этого показателя трактуется экономистами как опасный фактор макроэкономической дестабилизации). Экономика Сербии в 1990-е гг. характеризовалась острым недостатком инвестиций. Очевидно, что в условиях «инвестиционного голода» восстановление деятельности капиталоемких производств, которые формировали основу индустриального потенциала Сербии в конце 1980-х гг., было невозможным.

Основываясь на ряде показателей, Югославию в 1990-е гг. можно охарактеризовать как самую социально неблагополучную страну Европы. К примеру, уровень бедности достигал 30–35%, а стоимость потребительской корзины в 3–4 раза превышала размер доходов населения. Данные по структуре расходов также свидетельствуют об обнищании населения. Перед страной нависла реальная угроза продовольственного кризиса. В отличие от других постсоциалистических стран внешняя торговля не могла стать одной из опор восстановительного роста. Согласно официальным данным, объем экспорта в 1990-е гг. сократился более чем втрое, а импорта — вдвое.

Этот тезис хорошо иллюстрирует показатель грузооборота автотранспорта: в 1989-94 гг. он снизился более чем в 7 раз (см. рис.4). Причина кроется не толь-

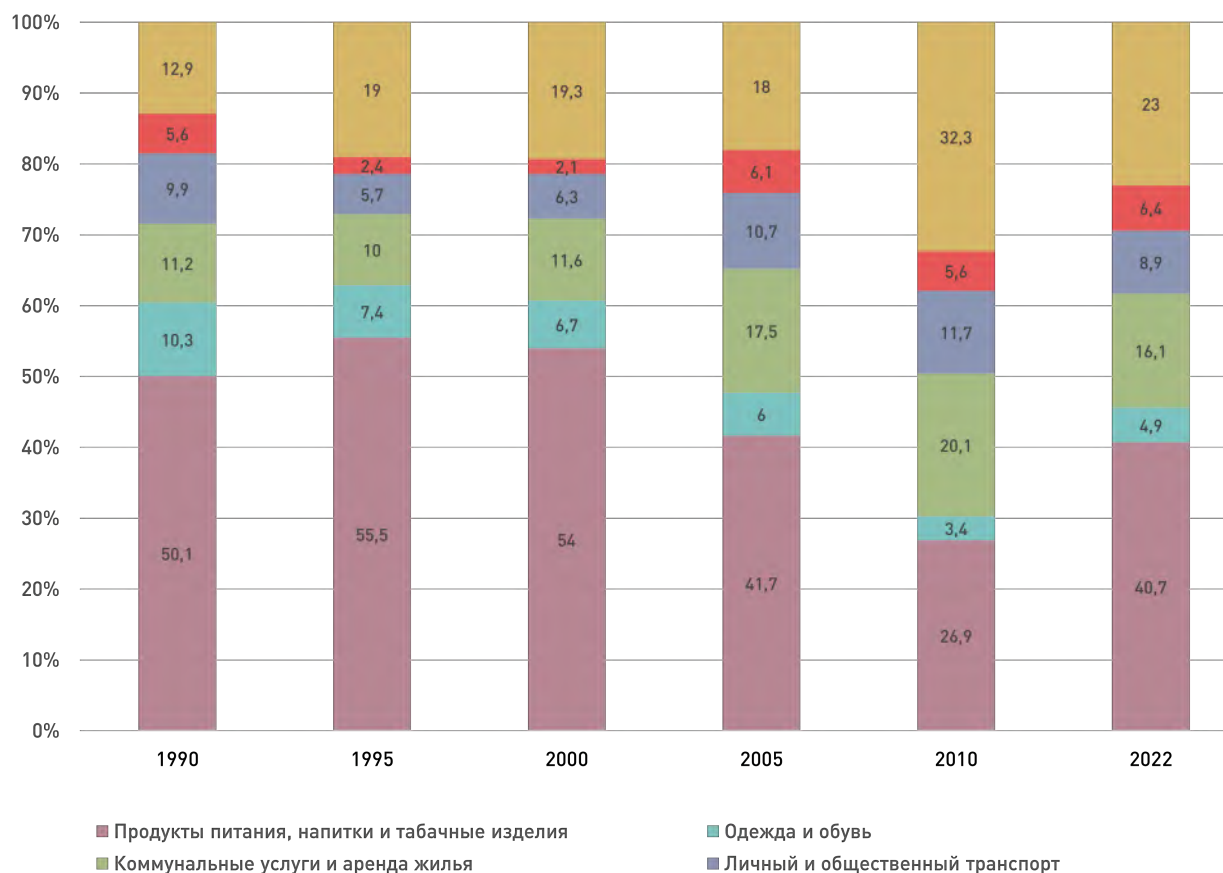

Рис.3. Структура потребительских расходов населения в 1990, 1995, 2000, 2005, 2010 и 2022 гг. (%)
 Источник: рассчитано и составлено авторами на основе данных Статистички годишњак Републике Србије. Републички завод за статистику, 1991, 1996, 2001, 2006, 2011, 2023.

ко в снижении активности локальных хозяйствующих субъектов, но и во временной утрате Сербией роли важной транзитной территории.

Если санкции приводили к банкротству предприятий и обнищанию населения, то бомбардировки уничтожали физическую инфраструктуру, делая невозможным быстрый восстановительный рост на национальной производственной базе. При этом к 1999 г. желательность включения СРЮ в европейский геополитический проект уже была обозначена Брюсселем. Таким образом, западный мир, уничтожая инфраструктуру реального сектора экономики, не мог не осознавать, что за этим последует длительный период его возрождения, который будет тормозить включение Сербии в ЕС по объективным основаниям. В свою очередь, это породило плеяду мифов в сербской общественной среде, что восстановление происходит за счет массового выкупа западными компаниями обанкротившихся национальных производств.

Одной из целей агрессии НАТО было уничтожение критически важной производственной и транспортной инфраструктуры, которая могла бы использоваться в военных целях, однако далеко не все разрушенные или пострадавшие объекты были напрямую связаны с обеспечением национальной безопасно-

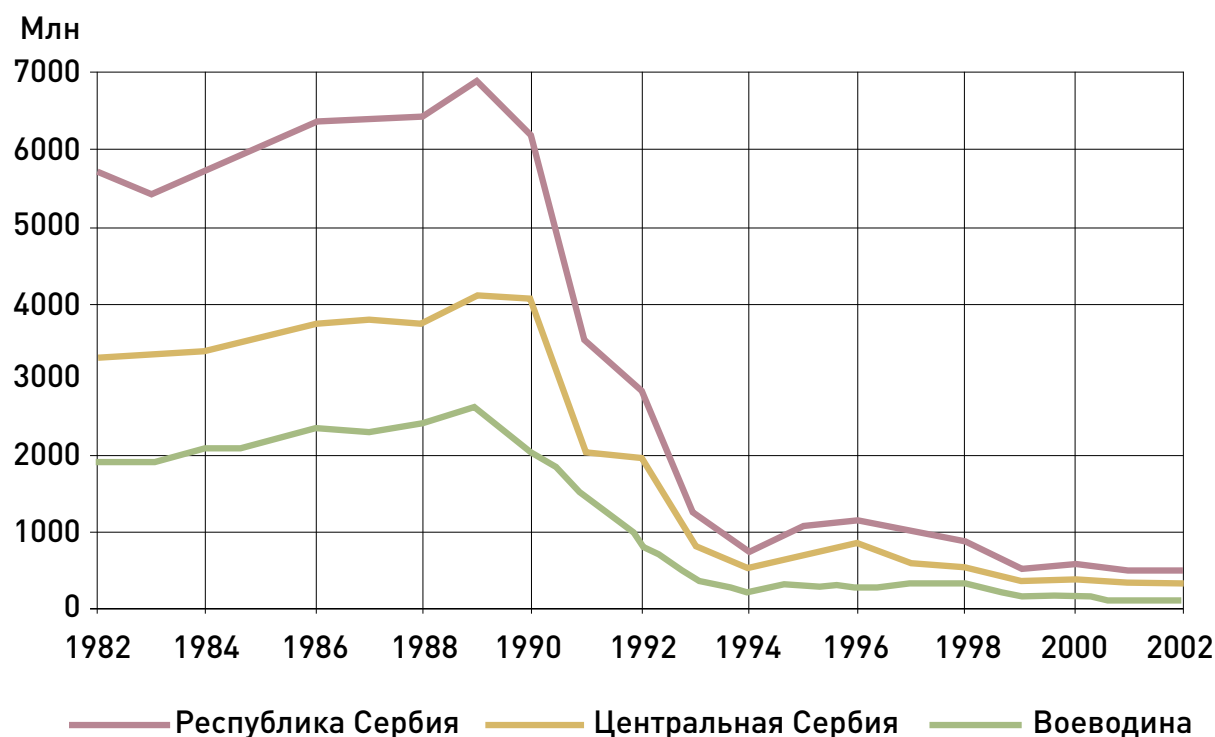

Рис.4. Грузооборот автомобильного транспорта в 1982-2002 гг. (млн т-км)

Источник: Статистички годишњак Републике Србије. Републички завод за статистику, 2003

сти. Многие из них специализировались на выпуске гражданской продукции, а их деятельность обеспечивала население товарами первой необходимости — электроэнергией, углеводородным топливом, медикаментами и т.д. Остановка мощностей по производству стального и медного проката на длительный период блокировала деятельность целого ряда технологически связанных отраслей — от строительства до машиностроения, а вывод из строя предприятий по выпуску сельскохозяйственного оборудования и минеральных удобрений мог спровоцировать продовольственный кризис.

Вместе с тем, мы не склонны разделять распространённую точку зрения, что цветущая экономика страны была в одночасье превращена в руины внешним агрессором, поскольку к 1999 г. Югославия лишь в очень незначительной мере смогла компенсировать потери начала десятилетия. Бомбардировки силами НАТО существенным образом усложнили задачу хозяйственного восстановления, но называть их ключевой причиной отставания Югославии в социально-экономическом развитии на рубеже 1990-х – 2000-х гг. было бы преувеличением. В определённой степени это видно из таблицы далее. В ней приведён перечень отдельных производственных объектов, которые были полностью или частично разрушены в ходе бомбардировок НАТО. Предприятия дифференцированы по отраслевому принципу — военно-промышленный комплекс, нефтепереработка, нефтехимическая и химическая промышленность, энергетика, металлургия, машиностроение и металлообработка, прочие отрасли.

Таблица 1. Перечень [некоторых] производственных объектов Сербии, подвергшихся бомбардировкам

Название предприятия	Населённый пункт	Производственная специализация в 1999 г.	Дата (-ы) бомбардировки	Участие в приватизационном процессе; положение на рынке	Оборот в 2023 г., млрд дин.	Число занятых
Военно-промышленный комплекс						
Sloboda	Чачак	Патроны, боеприпасы	4, 7 и 13.04	Компанија Sloboda – в гос. собственности (Правительство и Фонд развития РС)	11,2	1640
Milan Blagojević	Лучани	Ракетное топливо, пороховые заряды	5.04	Milan Blagojević – Namenska – в гос. собственности (Правительство, Фонд развития РС и община Лучани)	9,8	1525
Crvena zastava (Zastava oružje)	Крагуевац	Стрелковое оружие	8.04	Реструктуризация активов холдинга Crvena zastava, приватизация и банкротство ряда предприятий. Zastava oružje – в гос. собственности (Правительство, Фонд развития РС и г. Крагуевац).	4,6	2316
Krušik	Валево	Снаряды, мины	15, 17, 20, 21, 23.04, 9 и 17.05	Реструктуризация активов холдинга Krušik, приватизация и банкротство ряда предприятий. Holding Koprugosija Krušik – в гос. собственности (Правительство, Пенсионный фонд и г. Валево)	5,9	2393
Prva iskra	Барич	Взрывчатые вещества	19.04, 10.05	Реструктуризация активов холдинга Prva iskra, банкротство ряда предприятий. Prva iskra – Namenska proizvodnja в гос. собственности (Правительство и Фонд развития РС)	2,6	162
Utva	Панчево	Легкие гражд. и военные самолеты	24.03	Utva – Avio Industrija; в гос. собственности (Угоимпорт-СДПР)	0,5	197
Нефтепереработка, нефтехимическая и химическая промышленность						
Rafinerija nafte Pančevo	Панчево	Нефтепродукты	4, 12 и 18.04	Гос. монополия в сфере добычи углеводородов и нефтепереработки Naftna Industrija Srbije (NIS) в 2009 г. была приобретена российской «Газпром нефть» (51% акций за 400 млн долл.).	402,8 (NIS)	5101 (NIS)
Rafinerija nafte Novi Sad	Нови-Сад	Нефтепродукты	5, 6, 12, 15, 18, 21 и 25.04	NIS – крупнейшая компания в стране по размеру чистой прибыли и налоговым отчислениям в бюджет		
Petrohemija	Панчево	Продукты органической химии	15 и 18.04	НПР Petrohemija перешла под контроль концерна NIS (в составе «Газпром нефти») в 2021 г. (увеличение основного капитала компании на 150 млн евро)	32,4	1243
Azotara	Панчево	Азотные удобрения	18.04	Покупка литовской Agvi (13,1 млн евро) в 2006 г., приватизационный договор расторгнут в 2009 г. Банкротство НПР-Azotara в 2018 г.	3,3	98
Zdravlje	Лесковац	Лекарства	29.03	Приватизирована в 2003 г. (исландская Pharmaco Group / Actavis); в 2016-20 гг. – в составе израильской Teva Pharmaceuticals, с 2021 г. – британской Frontier Pharma	3,7	341

Название предприятия	Населённый пункт	Производственная специализация в 1999 г.	Дата (-ы) бомбардировки	Участие в приватизационном процессе; положение на рынке	Оборот в 2023 г., млрд дин.	Число занятых
Энергетика						
Termoelektrane „Nikola Tesla A“ / „Kostolac B“ / „Kolubara A“	Обреновац / Костолац / Велики-Црлени	Электроэнергия	21 и 23.05	В гос.собственности (подразделение TENT в составе концерна ЕПС; крупнейший производитель электроэнергии в Юго-Восточной Европе)	513,6 (ЕПС)	19595 (ЕПС)
Hidroelektrana „Bajina Bašta“	Байина-Башта	Электроэнергия	21.05	В гос.собственности (подразделение „Дринско-Лимске ХЕ“ в составе концерна ЕПС)		
Toplana	Белград (Нови-Београд)	Электроэнергия, тепловая энергия	04.04	В гос.собственности (JKP „Beogradske elektrane“)	-	-
Toplana	Крушевац	Электроэнергия, тепло	12.04	В гос.собственности (JKP „Gradska toplana Krusevac“)	1,0	181
Металлургия						
RTV Bor	Бор	Медь и продукция из меди	15 и 16.05	В 2007-08 гг. принадлежала рум. Surpom (400 млн долл.), в 2008-12 гг. – австр. А-ТЕС (466 млн долл.). В 2018 г. 63% акций убыточного предприятия продано китайской Zijin Mining (1,26 млрд. долл.). Serbia Zijin Mining и Serbia Zijin Copper – две крупнейшие компании-экспортеры в стране в 2023 г.	SZM – 136,1 SZC – 129,6	SZM – 1127 SZC – 6045
Sartid 1913	Смедерево	Сталь и стальной прокат	16.05	В 2003 г. комбинат приобретен амер. U.S.Steel (23 млн долл.), которая вернула его в гос.собственность в 2011 г. Китайская HBIS выкупила Železara Smederevo в 2016 г. у гос-ва за 46 млн евро (Hesteel Serbia). Третья по величине компания-экспортер в стране в 2023 г. (крупнейшая – в 2003-11 гг.)	98,3	4940
Машиностроение и металлообработка						
Fabrika automobila „Zastava“	Крагуевац	Легковые автомобили	12.04	Покупка итал. Fiat в 2008 (уставный фонд СП – 300 млн евро с долей Fiat 67%); с 2021 г. в составе концерна Stellantis. Выпуск автомобилей в 2007-14 гг. вырос с 19 до 117 тыс. штук (экспортная квота – 97%). FAS / FCA Srbija – одна из крупнейших компаний-экспортеров в стране в 2010-х гг. В процессе реорганизации с начала 2020-х гг.	3,0 (42,5 в 2021)	671 (2072 в 2021)
IMK 14.Oktobar	Крушевац	Тракторы, с.х. машины	12.04	Банкротство в 2016 г.; покупка чешской Czechoslovak Group в 2017 г. (перепрофилирование – пр-во корпусов снарядов и деталей вагонов)	2,4	325

Fabrika akumulatora	Сомбор	Аккумуляторы	10, 11 и 22.05	Банкротство в 2012 г.; покупка швейц. Batagon в 2017 г.; в собственности чешской CE Industries с 2021 г. (Black Horse FAS)	0,7	83
Cer	Чачак	Электрические печи	10, 11, 15 и 17.05	Приватизация в 2009 г.; банкротство в 2023 г.	-	-
Jastrebac	Ниш	Насосы	07.04	Банкротство в 2010 г.; покупка сербской компанией Brioni Lux в 2022 г. Подготовка территории (14 га) под жилищное строительство.	0,0	4
Metalac	Куршумля	Металлоизделия	26.04	Компания сменила специализацию после приватизации в 2000-х гг.	0,2	11
Прочие отрасли						
Duvanska industrija	Ниш	Табачные изделия	05.04, 17.05	Приобретена амер. Philip Morris в 2003 г. (518 млн евро).	32,2	608
Secerana "Dimitrije Tucovic"	Чукаричка-Падина	Сахар	25.04	Банкротство в 2007 г.	-	-
Drveni kombinat "Kopaonik"	Куршумля	Продукция деревообработки	04.04	Приватизация в 2004 г.; передан сербской компании Simpro в 2010 г. (Simpro ŠIK)	1,2	342
Froteks	Ужице	X/б ткани, трикотаж	29.05	Банкротство в 2006 г.; фабрика разрушена в 2021 г. Подготовка территории под жилищное строительство.	-	-
Boreli	Сомбор	Обувь	10, 11 и 22.05	Банкротство в 2016 г.	-	-
Nova Jugoslavija	Вранье	Типографская продукция	17, 19 и 22.05	Приватизация в 2003 г.; банкротство в 2010 г.; покупка сербской компанией Mona в 2023 г. (370 тыс. евро) для организации пр-ва одежды или жилищного строительства	-	-

Источник: составлено авторами по данным из открытых источников. Сведения об участии в приватизационном процессе получены, в т.ч., из отчетов Министерства экономики Республики Сербии (<https://privatizacija.privreda.gov.rs>); данные по обороту и числу занятых – с сайта CompanyWall Business (<https://www.companywall.rs>).

Примечание: полужирным шрифтом выделены данные по обороту компаний, входивших в десятку наиболее крупных в стране в 2022-23 гг.

Непосредственный ущерб сербской экономике в ходе бомбардировок 1999 г.

Во время первого этапа агрессии, длившегося три недели, силы НАТО концентрировались на бомбардировках военной инфраструктуры, включая военные аэродромы, казармы и средства связи, а также на точках концентрации югославских войск (Белград, Приштина, Прокупле, Куршумлия, Ниш). В этот период впервые были разрушены объекты транспортной инфраструктуры: 1 и 3 апреля в Нови-Саде были уничтожены два моста через Дунай, а 6 апреля разрушен и третий мост. Эти действия могут интерпретироваться как часть стратегического планирования, поскольку Альянс рассматривал возможность наземного вторжения со стороны Венгрии и Хорватии и, исходя из этого, хотел предотвратить переброску сербских военных единиц на север страны.

Поскольку не произошло ни быстрой капитуляции, ни принятия Сербией условий США, увеличилось количество ударов по промышленным объектам, гражданским целям, а также по ключевым государственным объектам с целью трансляции ясных и недвусмысленных политических сообщений (бомбардировки резиденции Президента СР Югославии, здания Радиотелевидения Сербии, телекоммуникационной башни на Авале, здания Министерства внутренних дел, Министерства обороны и Генерального штаба Югославии и др.). С 12 апреля бомбардировки инфраструктурных объектов участились, промышленный сектор подвергался постоянным атакам, фактически до начала июня.

Оценки прямого и косвенного ущерба от бомбардировок НАТО разнятся от 4–5 до 300 млрд долл.

Оценки прямого и косвенного ущерба от бомбардировок НАТО существенным образом разнятся. В 2001 г. Президент СРЮ В. Коштуница сделал заявление, что общий ущерб от операции «Союзная сила» составил 300 млрд долл., но не раскрыл детали методики подсчётов. Характерно, что в апреле 1999 г., когда интенсивность бомбардировок только нарастала, власти страны заявляли об экономических потерях в размере 100 млрд долл. В 2006 г. специалисты Департамента строительства Республики Сербии на основании ревизии состояния пострадавших при агрессии НАТО объектов оценили прямой ущерб в 4–5 млрд долл. С другой стороны, в исследовании американского Института Катона, основанном на опросе экспертов, сделан вывод о том, что только страны-соседи Югославии потеряли от разрыва транспортных связей в период бомбардировок не менее 4 млрд долл. Объединение экономистов G17 оценило ущерб в 40 млрд долл., а сотрудники белградского Экономического института — в более чем

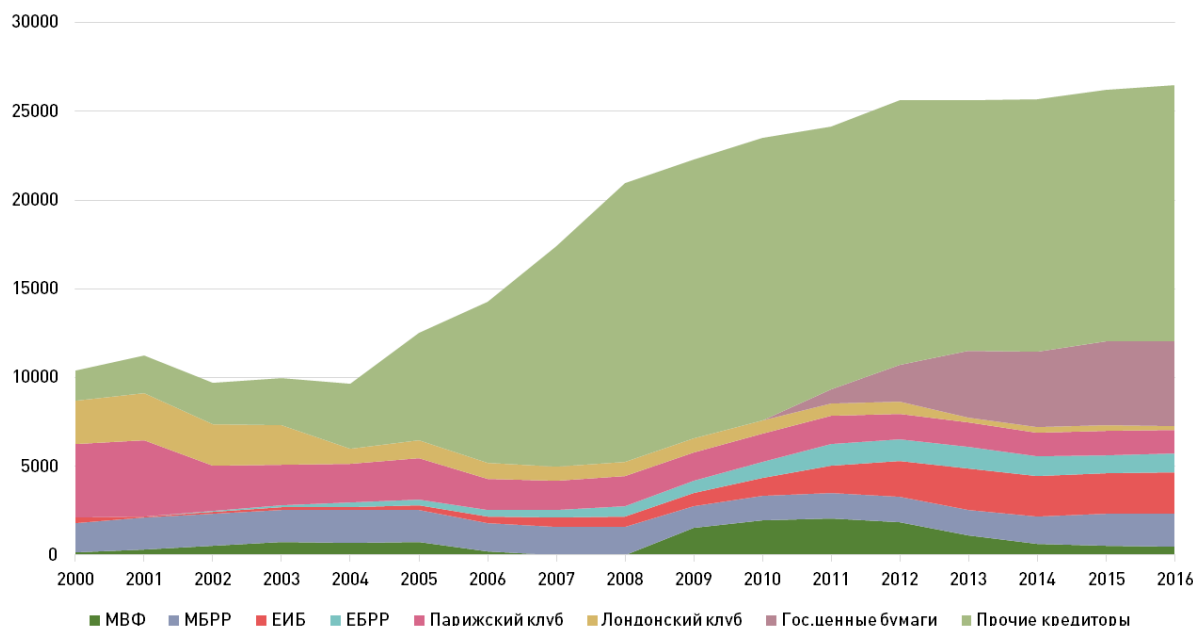

Рис.5. Структура внешнего долга Сербии в 2000–16 гг. (млн евро)

Источник: Лобанов М.М. Проблемы развития Сербии: как «удержаться на гребне» новой волны экономического роста? Научный доклад. М.: Институт экономики РАН, 2019

50 млрд долл. Указанные данные сопоставимы с результатами расчётов экспертов Европейского союза, согласно которым для восстановления повреждённой производственной и транспортной инфраструктуры Югославии было необходимо от 30 до 50 млрд долл.

Промышленность, на которую пришёлся основной удар авиации НАТО, в 1999 г. произвела на 29% меньше продукции, чем годом ранее. Общий спад промышленного производства в 1990–99 гг. (в сопоставимых ценах) составил 62%. Для сравнения, бомбардировки привели к сокращению стоимости сельскохозяйственного производства в 1999 г. на 9%, а розничной и оптовой торговли — на 18%. Промышленности как наиболее пострадавшему от санкций и агрессии НАТО сектору экономики Сербии предстоял длительный период восстановления. Официальные данные Республиканского института статистики свидетельствуют о том, что ВВП Сербии в 1999 г. сократился на 23%, достигнув абсолютного минимума за 1990-е гг. — 18,5 млрд дин. (в ценах 1994 г.). Таким образом, объём хозяйственной деятельности в республике в год бомбардировок составлял 45% от уровня 1990 г. Затем начался постепенный рост экономики (по 5–6% в 2000 и 2001 гг.).

Уровень производства 1998 г. был почти достигнут в 2008 г., однако экономический кризис серьезно поколебал позиции сербских предприятий: в 2009 г. объём промышленного выпуска вновь вернулся к показателям 2000–02 гг. В результате уровень 1998 г. был впервые превзойдён лишь в 2017 г. — через долгие два десятилетия после бомбардировок.

Одним из социально-экономических последствий бомбардировок, а также смены политического режима в 2000 г., ряд экспертов называет резкий рост задолженности государства и частного бизнеса за границей. Распространён тезис о том, что коллективный Запад, уничтожив в 1999 г. югославскую экономику, в начале 2000-х гг. использовал возможность получения дополнительного заработка за счёт предоставления кредитов на не выгодных для официального Белграда условиях. Вместе с тем данные по внешнему долгу, публикуемые Национальным банком, свидетельствуют о том, что задолженность Сербии в 2000–04 гг. оставалась на том же уровне (и даже снижалась в отдельные периоды) — её резкий рост приходится на вторую половину 2000-х гг. и связан, судя по всему, с получением кредитов в рамках двусторонних соглашений*.

Уничтожение мощностей военно-промышленного комплекса должно было подавить волю югославской армии к сопротивлению и на длительное время ослабить потенциал национальной обороны. На предприятия по производству снарядов (Krušik), взрывчатых веществ (Prva iskra), ракетного топлива (Milan Blagojević), патронов (Sloboda), стрелкового оружия (Zastava oružje) авианалёты совершались многократно. По понятным причинам данные по выпуску продукции военного назначения не находятся в свободном доступе, поэтому мы можем дать лишь поверхностные оценки срокам восстановления этой отрасли. Многие предприятия ВПК прошли процедуру реструктуризации активов и банкротства, но государство в 2010–2020-е гг. стало осуществлять их более весомую финансовую поддержку и помогать в поиске перспективных экспортных рынков. Как правило, рассматриваемые активы находятся в собственности Правительства, Фонда развития Республики Сербии или Пенсионного фонда; в ряде случаев миноритарными акционерами выступают и локальные власти. По состоянию на 2023 г. оборот наиболее успешных предприятий ВПК (Sloboda, Milan Blagojević) достигал весомых 90–100 млн долл., а численность сотрудников варьировалась от 1,5 до 2,5 тыс. человек (см. табл.1).

Резюмируя — разрушенные в 1999 г. оборонные заводы восстановили свою деятельность, являются крупными работодателями (в общей сложности около 10 тыс. человек) и помогают обеспечивать страну валютой от экспортной деятельности.

Бомбардировки нефтеперерабатывающих заводов (НПЗ) в Панчево и Нови-Саде, очевидно, преследовали цель лишить югославскую военную технику топлива. Спустя всего пять лет после бомбардировок по ключевым видам

* С целью опровержения тезиса о «долговом рабстве» Сербии в 2000-е гг. следует указать, что относительные показатели госдолга, например, в Италии или Греции в этот период были втрое выше — 100–110% к ВВП.

топлива были достигнуты показатели, близкие к уровню докризисного 1990 г. Тем не менее, финансовое положение государственной компании NIS было далеко от идеального и весьма вероятно, что к этому лакомому активу присматривались западные нефтяные концерны. Однако в 2009 г. она была приобретена российской «Газпром нефть», что не в последнюю очередь связывают с политическим решением официального Белграда об усилении связей с Россией. В рамках приватизационной сделки российский собственник осуществил масштабные инвестиции в модернизацию активов NIS. По состоянию на первую половину 2020-х гг. NIS остается крупнейшей компанией в стране по размеру чистой прибыли и налоговым отчислениям в бюджет; её оборот достигает 3,8 млрд долл., а численность занятых превышает 5 тыс. человек.

В числе ключевых целей авиаударов была нефтехимическая компания Petrohemija, технологически связанная с близлежащим нефтеперерабатывающим заводом в г. Панчево. Переговорный процесс о покупке Petrohemija затянулся, причём не в последнюю очередь по политическим причинам — убыточное предприятие перешло под контроль «Газпром нефти» лишь в 2021 г., что было выгодно не только российскому концерну, но и государству. В период бомбардировок повреждения получило и ещё одно панчевское предприятие — производитель удобрений Azotara, использующий в качестве сырья российский природный газ. Во многом из-за последствий бомбардировок **выпуск комплексных удобрений** в 2000-е гг. оставался низким — всего около 20–25% от дореформенного уровня. За неудачной приватизацией (в 2006–09 гг. Azotara принадлежала литовскому собственнику) в 2018 г. последовало банкротство. Многие годы завод приносил убытки и перспективы его продажи частному инвестору, учитывая турбулентность на мировом рынке газа и возникшие риски снабжения сырьём, пока невелики.

От бомбардировок пострадали не только гражданские **предприятия химической промышленности** Воеводины, но и заводы в других регионах страны. Например, фармацевтическая фабрика Zdravlje (г. Лесковац) была приватизирована уже спустя четыре года после агрессии НАТО (контроль над ней последовательно осуществляли исландские, израильские и британские инвесторы). Отметим, что фармацевтика Сербии характеризуется высоким уровнем проникновения иностранного капитала — зарубежным собственникам принадлежат и два других ведущих производителя (Nemofarm и Galenika).

Энергетическая инфраструктура страны была одной из основных целей авиации НАТО, было разрушено 9 ТЭС и ТЭЦ и 44 электрические подстанции. По сравнению с другими видами продукции, имеющими стратегическое значение для населения и экономики, производство электроэнергии в 1990-е гг. снизилось не настолько сильно (в первой половине 1990-х гг. — на 10–15%,

Рис.6. Динамика производства отдельных видов промышленной продукции в 1990–2005 гг.
 Источник: рассчитано и составлено авторами на основе данных Статистички годишњак Републике Србије. Републички завод за статистику, 1991, 1992, 1993, 1994, 1995, 1996, 1997, 1998, 1999, 2000, 2001, 2002, 2003, 2004, 2005

а в 1998 г. даже достигло докризисного уровня). Объясняется этот факт особенностями структуры генерации энергии: производство не зависело от импорта энергоресурсов, а обеспечивалось работой ТЭС на местном буром

Бомбардировки двух «флагманских» предприятий металлургии, которые специализировались на выпуске продукции из меди и стали, должны были привести к резкому сокращению потенциала послевоенного восстановления в сфере строительства и машиностроении, а также лишить страну поступлений от экспорта

угле и ГЭС. Энергогенерирующие предприятия относятся в Сербии к категории объектов, имеющих стратегическое значение для безопасности страны, поэтому вопрос их приватизации никогда серьёзно не поднимался (речь не идёт об электростанциях, построенных частными инвесторами, например, «Газпром нефтью»). Построенные ещё на социалистическом этапе развития мощности входят в состав ЕПС — одного из крупнейших в Юго-Восточной Европе энергоконцернов (оборот 4,9 млрд долл. в 2023 г., 20 тыс. занятых).

В мае 1999 г. бомбардировкам подверглись и два «флагманских» **предприятия металлургии** — RTB Bor и Sartid 1913 (Železara Smederevo), которые специализировались на выпуске продукции из меди и стали соответственно (см. рис.6). Нарушения в работе этих заводов, традиционно ориентированных на экспорт, должно было резко сократить потенциал послевоенного восстановления в сфере строительства и машиностроении, а также лишить страну поступлений в бюджетную систему.

Что касается **выплавки стали**, то сокращение её объемов можно считать одним из наиболее серьёзных последствий бомбардировок НАТО: если в 1997–98 гг. меткомбинат в Смедерево выпускал 800–850 тыс. т стали (как и в конце 1980-х — начале 1990-х гг.), то в 1999 г. объём производства сократился в 6 раз — до 140 тыс. т. История с приватизацией завода американской U.S.Steel в 2003 г., вернувшей его государству в 2011 г. за 1 доллар, чаще всего используется в сербском обществе для подтверждения беспринципности и расчётливости коллективного Запада по отношению к разорённой войной Сербии. В 2016 г. китайская HBIS выкупила Železara Smederevo у государства за 46 млн евро (Hesteel Serbia), осуществив впоследствии масштабные инвестиции в модернизацию предприятия для улучшения качественных характеристик своего ключевого продукта — листового проката.

Медная промышленность Сербии вследствие потери зарубежных рынков и тяжелого состояния отечественных предприятий, потреблявших её продукцию, находилась в кризисе ещё до бомбардировок. В отличие от сталелитейной промышленности восстановление этой отрасли затянулось. Медный комбинат

RTV Bor в конце 2000-х гг. переходил из рук в руки (сначала был продан румынской, а затем австрийской компании), а до передачи китайской Zijin Mining в 2018 г. (за 1,26 млрд долл.) поддержание его «на плаву» приводило к серьёзной нагрузке на госбюджет. Сформированные в результате приватизации Serbia Zijin Mining и Serbia Zijin Copper, осуществив программы производственной модернизации, стали крупнейшими компаниями-экспортёрами в стране. Совокупный оборот этих компаний в 2023 г. превышал 2,5 млрд долл., а численность занятых — 7 тыс. человек. Без преувеличения можно утверждать, что китайские инвестиции в сталелитейную и медную промышленность вернули сербской металлургии ту роль, которую она занимала в экономике страны до периода реформ.

Гражданское машиностроение Сербии пострадало от агрессии НАТО меньше, чем военное. Тем не менее, мощности ряда предприятий были разрушены полностью или частично под предлогом, что на них выпускалось вооружение или на их территории были размещены военные объекты (IMK 14.Oktobar, Fabrika akumulatora, Jastrebac и др.). Многие из них были позднее приватизированы, обанкротились или сменили профиль деятельности. Объем выпуска легковых автомобилей в Сербии в середине 2010-х гг. превысил показатели конца 1980-х гг. (117 тыс. штук в 2014 г.).

Мощности ряда предприятий гражданского машиностроения Сербии были разрушены под предлогом, что на них выпускалось вооружение или на их территории были размещены военные объекты

В период бомбардировок была в значительной мере уничтожена **телекоммуникационная инфраструктура**, что замедлило процесс развития мобильной связи в стране. Считается, что европейские инвесторы планировали получение контроля над компанией Telekom Srbija

после 1999 г., однако под давлением общественного мнения этого не случилось. Более того, в 2003 г. государство выкупило долю итальянской Telecom Italia, которая вместе с греческой OTE стали миноритарными акционерами Telekom Srbija ещё до бомбардировок. За почти три десятилетия работы компания так и не была приватизирована: согласно данным Центрального реестра депозитариев и клиринга ценных бумаг, в 2024 г. 58% её акций принадлежало государству, а остальные акции — одноимённой фирме, сотрудникам и другим частным лицам. Telekom Srbija, в которой занято 8,5 тыс. человек, занимает лидирующее положение на рынке мобильной (около 45% в 2023 г.; под брендом mts) и фиксированной связи (75%), а также широкополосного Интернета (55%).

С 2003 г. на рынке услуг кабельного телевидения и Интернета действует компания SBB (изначально под контролем американской, а затем британской фирмы).

В 2005 г. начал функционировать оператор мобильной связи австрийской Mobi 63 (в 2006-18 гг. — норвежская Telenor; затем — чешская PPF; бренд Yettel), а в 2007 г. — австрийской Mobilkom / A1 Telekom Austria Group (торговая марка Vip Mobile).

В сербском обществе распространено мнение о том, что **предприятия пищевой и пищевкусовой, лёгкой, цементной и деревообрабатывающей промышленности** не стали объектами бомбардировок, поскольку компании стран-членов НАТО были заинтересованы в их приобретении. Достоверных сведений, подтверждающих или опровергающих эту позицию, нет. Но часть производств в указанных отраслях объективно пострадала в ходе бомбардировок (табачная фабрика в Нише, сахарный завод под Белградом, трикотажная фабрика в Ужице и др.). Однако за исключением компании Duvanska industrija, купленной в 2003 г. американской Philip Morris, эти объекты не привлекали крупных иностранных инвесторов — ещё в 2000-х гг. они разорились и обанкротились, а территории, на которых были расположены цеха, стали использоваться для жилищного строительства.

Существенно в данном контексте то, что переход предприятий лёгкой, пищевой и пищевкусовой промышленности или промышленности стройматериалов в собственность стратегических инвесторов рассматривался руководством Сербии не как вынужденная необходимость, спровоцированная извне, а как успех экономической политики, который будет гарантировать модернизацию и устойчивый рост в указанных отраслях**.

Очевидно, сербское общество могло оценивать приватизацию национальной собственности компаниями из стран коллективного Запада иначе. Как бы то ни было, на рубеже 2000–2010-х гг. в наиболее привлекательных для инвесторов отраслях стали функционировать как новые (greenfield investment), так и приватизированные предприятия (brownfield investment): к примеру, компании из Франции, Великобритании и Германии осуществляли капиталовложения в молочную промышленность, из Германии и Греции — в производство сахара, из Нидерландов, Дании и США — в пивоварение, из Великобритании и Греции — в изготовление безалкогольных напитков, из Италии и Германии — в производство одежды и трикотажа, из Франции, Швейцарии и Греции — в цементную промышленность и т.д.

** Например, в пресс-релизе Министерства экономики о приватизации табачной фабрики Duvanska industrija (2003 г.) утверждается, что привлечение американского инвестора — «самая успешная приватизация в табачной промышленности Восточной Европы..., показывающая огромное доверие крупнейших и наиболее влиятельных иностранных компаний», а с её помощью «посылается сигнал потенциальным иностранным инвесторам, что Сербия является стабильным рынком» [<https://privatizacija.privreda.gov.rs/Ministarstvo-privrede/1168/Najuspesnija-privatizacija-duvanske-industrije-u.shtml>]. Подобные панегирики, публиковавшиеся в связи с успешными приватизационными сделками спустя всего несколько лет после бомбардировок, показывают, что денационализация воспринималась как обоюдовыгодный процесс, а не как проявление неокOLONиализма.

Медный комбинат в г. Бор и нефтеперерабатывающий завод в г. Нови-Сад после бомбардировок и в наши дни». Источник: Wikimedia Commons

Таким образом, фактическая картина, демонстрирующая инструменты модернизации современной сербской экономики, опровергает представления о подчинённости и гиперзависимости экономики от иностранных инвестиций, бытующее у части населения Сербии, особенно проевропейски ориентированных политических элит, а также и в западном информационном пространстве.

Безусловно, за счёт западных инвестиций в последние 25 лет была модернизирована немалая часть производств, а европейский рынок по-прежнему — критически важный для всего, что производится на территории Сербии. Вместе с тем в экономике системно присутствует и национальный капитал: его доля пока существенно выше, чем в сопоставимых экономиках стран-членов ЕС.

Оценивать, что стало прямым последствием бомбардировок СРЮ 1999 г., а что — результатом предшествовавшего коллапса югославского государства и санкций, чрезвычайно сложно. С уверенностью можно утверждать, что бомбардировки лишили страну значительной части производственной и транспортной инфраструктуры. Это, в свою очередь, замедлило процесс европейской интеграции и минимизировало возможность Сербии ускоренно вписаться в новую мировую экономическую конъюнктуру, связанную с бурным ростом экономик стран, прежде называвшихся «развивающимися». Данные обстоятельства предопределили многовекторную внешнеэкономическую политику Сербии конца 2000-х гг.

МИР

Бомбардировки Югославии стали логичным финалом политики Запада на Балканах в 1990-е гг. Однако то, что казалось в 1999 г. триумфом, победой над варварством и «геноцидальным народом», привело к цепной реакции многообразных последствий — для региона, самого Запада, стран Глобального Юга и системы международных институтов и международного права.

Западные нарративы о Балканах как основа его долгосрочной политики

В западном дискурсе Балканы появились как геополитическое пространство в XIX веке, когда борьба балканских народов за независимость от Османской империи захватывала умы европейских поэтов, писателей, публицистов и философов. Балканские народы — сначала греки, а впоследствии славяне — представлялись гордыми, благородными, не потерявшими связей со своими корнями. Правда, близкое знакомство с греками принесло тем же англичанам скорее разочарование: на античных героев они были совершенно не похожи и не понимали древнегреческий (обоюдное недоумение при встрече прекрасно описывает Мария Тодорова в книге «Воображаемые Балканы»). По контрасту с греками южные славяне априорно виделись Западной Европе «народами-воинами», неиспорченными цивилизацией. Производители этого дискурса (от лорда Байрона до Уильяма Гладстона) призывали Европу помочь народам полуострова освободиться от турецкого гнёта, не говоря ничего о необходимости как-то эти народы цивилизовать.

После Берлинского конгресса 1878 г. Балканы из Ориентального мира стали превращаться в мир европейский, отсюда и появились идеи «Балканы — часть Европы», а также различные модернизационные проекты. Из логики «золотого века» Европы выросла цивилизационная менторская нравоучительность, которую мы видим и сегодня. В появлении самой концепции ничего удивительного нет: в конечном счёте, это было переложение англосаксонского «бремени белого человека» и французской «цивилизаторской миссии» на балканские реалии. Именно Балканы, «знакомый незнакомец», «близкий другой» казались (но не факт, что были) идеальным объектом для цивилизаторского проекта.

В начале XX века цивилизационный нарратив был дополнен дискурсом

«балканизирующим». Он родился из реакции на Балканские войны и Первую мировую войну, и изначально возник в германоязычной среде как производная от военной пропаганды, типа «сербы — дважды рабы», как славяне (slave — раб) и как сербы (serv или serf — тоже значит раб). Однако нельзя сказать, что у него не было сторонников в англоязычном мире. Ещё Бенджамин Дизраэли в спорах с Уильямом Гладстоном в британской Палате общин говорил о варварском характере балканских народов. Этот дискурс до конца не стал доминирующим, однако существенно повлиял на общее восприятие Балкан в западном мире. Вместе с предыдущими двумя нарративными концептами он сформировал образ Балкан: местами романтический, местами — отсталый, местами — жестокий и варварский.

В такой образ не вписывались Королевство, а особенно — социалистическая Югославия. При всей сложности югославского опыта для балканских народов это был период прогрессивных технологических и общественных преобразований. Но для западных стран он был релевантным только, пока эти самые Югославии существовали.

Закономерно, что в 1991 г., когда СФРЮ вступила в стадию распада, модернизационный опыт был с лёгкостью отвергнут. На смену ему пришли политологические догмы про теорию демократии. И для западных стран современная история Балкан в результате оказалась всего лишь старой историей в новом издании, где речь идёт о народах, которые нужно цивилизовать. Наряду с этим, то, как проходил сам распад Югославии, возвратило в пространство и балканизирующий дискурс. Он не только не потерял своей актуальности, но и как итог разворачивания основных обвинений против сербов слился с цивилизационным в *дискурсе геноцида*.

Последний выводил происходящее на пространстве бывшей СФРЮ за пределы Балкан, лишал эпизоды войны локальности и шире, территориальности, представляя их как события европейского или даже глобального значения. Одновременно с этим дискурс легитимировал и любую агрессию против сербов, «геноцидального народа», помещающее их в один ряд с немцами и японцами (позднее — с хуту в Руанде). Безусловно, были отличия в тяжести обвинений: в официальном политическом дискурсе говорилось о безрассудном руководстве Республики Сербской, однако в более широком медийном пространстве очернялся весь сербский народ.

Вылилась негативация медийного образа в бомбёжки Республики Сербской, а затем — в крупнейшую с 1945 г. этническую чистку в Сербской Краине. Несмотря на последующее подписание Дейтонских соглашений, образ СРЮ и

сербов в западном дискурсе не изменился. Обострившейся в 1998 г. косовский конфликт описывался ровно так же, как Босния и Хорватия: «резня в сердце Европы», «этническая чистка», «геноцид». И если в официальном нарративе главным «злом» выступал Милошевич, в более широком политическом и медийном злодеями представляли именно сербы.

Эти нарративы в практической политике ЕС и НАТО угасли где-то в 2000-х гг., но остались аксиомой на уровне массового сознания. В конце 2010-х гг. Запад предпринял определённую попытку нормализации отношений с Сербией как с отдельным государством и начал поддерживать с ней уважительный диалог. Но при этом важно учитывать, что одновременно с этим происходит смысловое отделение предмета отношений Сербия — Запад от сербского вопроса в рамках всего региона, при оценке которого нарративы 1990-х по-прежнему действуют. В результате мнение Белграда, даже самое аргументированное и рациональное, вряд ли может учитываться при реализации курса на демонтаж Дейтона и решении косовского вопроса.

Доминирование подобных нарративов в западном политическом поле исключает возможность какого-либо фундаментально иного подхода Вашингтона и Брюсселя к отношениям с Белградом. В том числе потому, что эта комбинация лежит в основе нормативно-этического объяснения самого факта бомбардировок 1999 г. Её обнуление невозможно — оно потянет за собой и необходимость пересмотра оценки западных действий на Балканах в течение всего периода 1990-х гг.

Попытки стран НАТО и ЕС компенсировать лейтмотив заданных дискурсов и улучшить отношения с сербами путем точечных апелляций к общей исторической памяти — событиям Первой мировой войны, операции Халиард — не отменяют того факта, что для Вашингтона, Брюсселя, Лондона, Парижа и Берлина имеющая значение для будущего совместная история с Сербией началась в 1990-е гг., а сама Сербия и сегодня является страной с «кровавым прошлым».

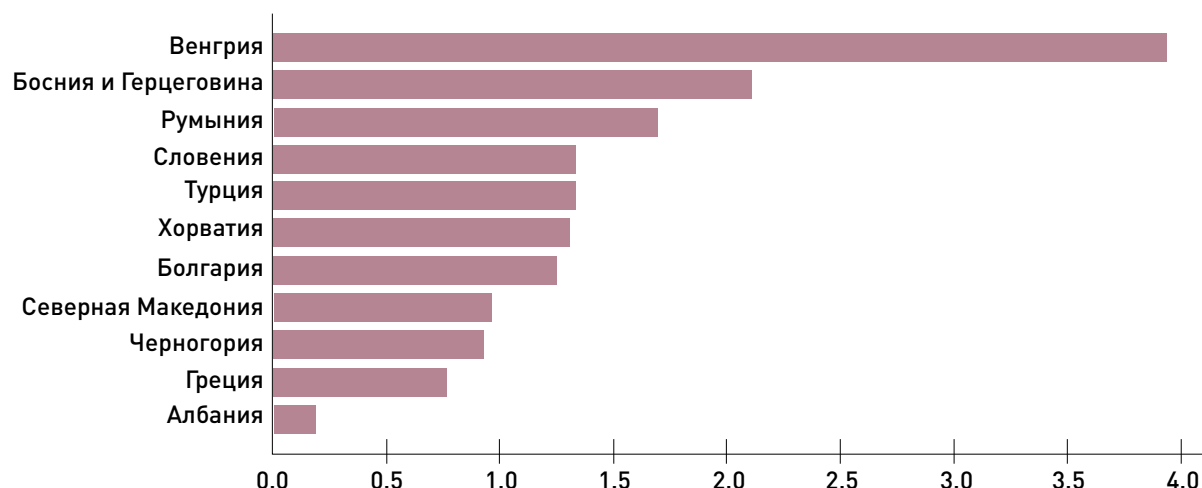
Последствия бомбардировок для Балканского региона

Принципиальным моментом, следующим из распада Югославии для Балканского региона и конкретно — для Сербии, является его включённость в европейский и шире — евроатлантический — геополитический проект. На основе этой перспективы примерно до середины 2000-х гг. был сформирован консенсус всех политических элит относительно региональной стратегии развития. Что важнее, нет никаких сомнений в том, что сам ЕС считает Балканы зоной собственного и исключительного влияния, а нежелание оперативно включить данные страны в свой состав с учётом их размеров, стратегической ориентации и пр. является не следствием отсутствия соответствующего ресурса и инструментов влияния, а, скорее, бытующим в Брюсселе утверждением, что «ещё не время». Однако не менее принципиальным является и тот факт, что за прошедшие десятилетия ЕС создал институциональную рамку трансформации балканских народов и их государств и государственных образований. При том, что сама эта рамка существует в целом успешно, она не оказывает существенного эффекта на внутреннюю модернизацию; частично даже противоречит ей.

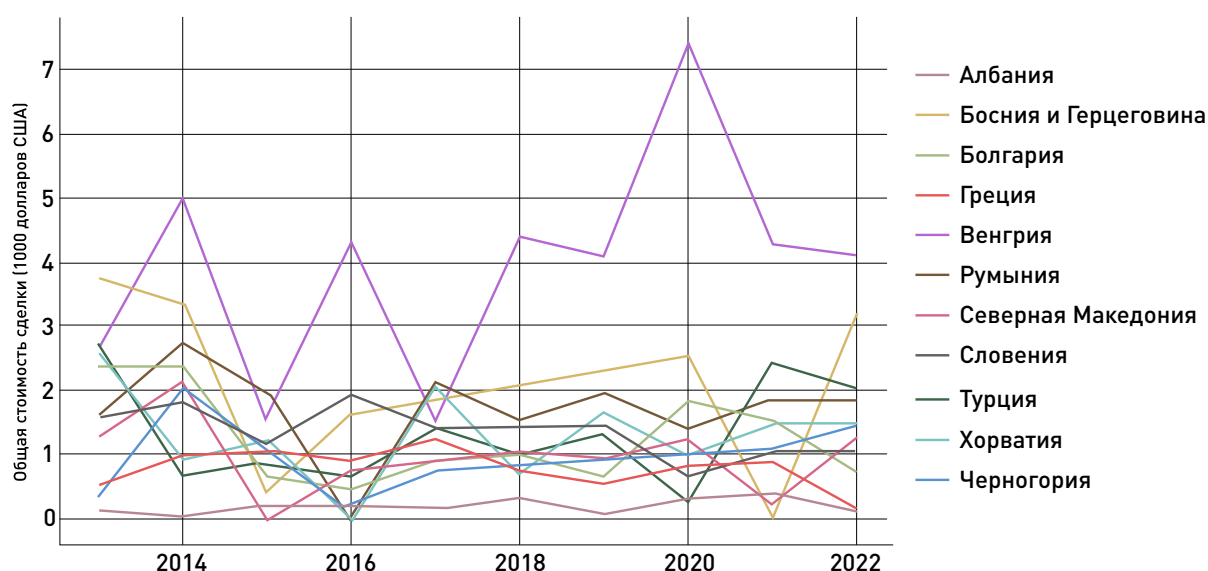
Бомбардировки 1999 г., как детально описано во второй части исследования, физически уничтожили многие предприятия югославского промышленного комплекса. Безусловно, производственные цепочки и до этого были подорваны распадом страны, экономическими санкциями, войнами в БиГ и Хорватии. Отметим, что в целом процесс разрыва прежних логистических цепочек был естественным для всех постсоциалистических стран, но только на Балканах он приобрёл тотальный характер. Бомбардировки свели к минимуму саму возможность реконструкции межстранового взаимодействия на основе прежнего промышленно-хозяйственного комплекса и транспортно-логистической инфраструктуры. У Сербии, Хорватии, Словении, не говоря о других республиках бывшей Югославии, долгое время не было ни собственных транснациональных компаний для создания длинных производственных цепочек, ни средств для приобретения партнёрских производств в соседних странах. В результате это привело к тому, что каждая из стран бывшей Югославии наработала свои, индивидуальные наборы экономических партнёрств, мало интегрируясь друг с другом.

Последствия этого видны и на уровне проведённых нами глубинных интервью. Укрепление экономического взаимодействия Белграда и Будапешта, которое в последние десять лет является очевидным процессом, отражается и на общественных настроениях: подавляющее большинство респондентов ответили, что среди соседей наиболее близкой страной является Венгрия. Это идёт до

Общий объём торговли между Сербией и окружающими странами (2013-2023), млрд долл. США

Динамика торговли между Сербией и окружающими странами

Источник: составлено авторами на основе данных Спољна трговина/ Ранг извоза и увоза/ Ранг земаља намене-порекла, према вредности извоза-увоза. Републички завод за статистику Србије, 2013, 2014, 2015, 2016, 2017, 2018, 2019, 2020, 2021, 2022, 2023.

определённой степени вразрез с традиционными установками, что геополитическая опора сербов в регионе — Черногория, православные Греция, Румыния (сложнее с Болгарией).

Очевидными представляются и военно-политические последствия. Бомбардировки стали ударом для сербско-черногорского союза. За распадом СРЮ, которая даже в конце 1990-х гг. оставалась регионально значимой военной силой, последовала планомерная натоизация региона: Словения, Хорватия, Албания, Черногория, Северная Македония стали членами Альянса. В какой-то степени это напоминает состояние 1950-х гг., когда в 1954 г. Югославия заключила

Балканский пакт с членами НАТО, Грецией и Турцией, тем самым мягко войдя в военно-политическую орбиту западного блока и закрыв средиземноморский фланг НАТО, при одновременном сохранении нейтрального статуса. Однако, как известно, Пакт очень быстро прекратил своё существование в результате нарастания греко-турецких противоречий и нормализации советско-югославских отношений. Это позволило образовать наиболее устойчивую с военно-стратегической точки зрения региональную систему, где две страны являлись членами НАТО, две сохраняли нейтральный статус, а ещё две входили в ОВД. Таким образом купировались и внутрирегиональные противоречия, обеспечивая гарантии безопасности для всех.

Та система, хотя закрепляла блоковое разделение, но давала комфортные условия для ведения многовекторной внешней политики. В нынешней конъюнктуре это делать сложнее. Тем ценнее сербские внешнеполитические успехи последних лет. Но тем важнее и понимание, что свободная и суверенная политика будет опровергаться теми, кто не может её себе позволить и больше тяготеет к принципам блоковой лояльности.

К видимым проблемам безопасности относится система замороженных конфликтов, которую Запад сформировал в ходе 1990-х гг. Это Косово, Босния и Герцеговина, Северная Македония. Ни один по-настоящему не урегулирован: их заморозка поддерживается исключительно западным военно-политическим присутствием. Пространство бывшей Югославии в целом стало «лабораторией» внешнеполитической акторности ЕС: именно на Балканах была развёрнута первая миссия в рамках Общей внешней и оборонной политики (CSDP), в 2003 г. в Македонии (EUFOR Concordia). В 2004 г. последовал запуск миссии в БиГ — EUFOR Althea. Именно с Балкан ЕС начал развивать механизм, с помощью которого спустя двадцать лет будет обучать и вооружать бригады ВСУ.

Ещё одним вызовом в сфере безопасности, образовавшимся вследствие бомбардировок, стало возникновение «чёрных дыр», бесправных зон на карте Балкан. Речь идёт об отдельных районах и населённых пунктах в БиГ, которые являются одновременно и центром отбора для джихадистских группировок на Ближнем Востоке, и перевалочным пунктом/санаторием для террористов. Ярким примером можно считать некогда сербский район Илджа в Сараево. Однако это далеко не единственная «зона без права» на Балканах. Аналогичная проблема существует

и на территории Косово и Метохии. Эти «параллельные общества» существуют в рамках закрытой экономики, подпитываемой средствами из частных фондов стран Персидского Залива.

Печальной, кровавой и хорошо известной страницей стал феномен «Наркославии» или «Гудрославии», выражаясь термином музыкального коллектива «Бомбы 90-х». Черногория и Косово являются основными точками входа тяжёлых наркотиков (кокаина и героина) в Европу. Лидирующую роль в координации этих потоков играет бывшее руководство албанских «освободительных армий», которые западные страны финансировали и вооружали на протяжении 1990-х гг. Феномен «Наркославии» получил обширное отражение в культуре: им проникнут современный сербский рэп (стоит вспомнить одну только песню «Крвави Балкан» рэпера Собы или альбом «Gudroslavija» рэпера Гудрослава) и кинематограф («Южный Ветер», «Беса» и другие похожие фильмы и сериалы).

Наконец, важно, что западные страны, создав систему замороженных конфликтов и косвенно поспособствовав росту транснационального криминала, продолжают, сознательно или нет, разжигать межнациональную рознь. Поддержание в медиаповестке темы Сребреницы — лишь один из примеров. Фактически, на пространстве бывшей СФРЮ Запад в своём взаимодействии с республиками реализует семь различных историй, по своему содержанию часто противоположных. Если на годовщину начала бомбардировок американское посольство в Белграде отмалчивается или выдаёт сухое коммюнике с сожалениями (но не извинениями) и призывами к расследованию случаев пропавших без вести людей албанской национальности, то посольство в Приштине отмечает «на все деньги». В 2024 году состоялись не только памятные мероприятия, в которых по традиции упоминались категории «этнические чистки», «ужасающие преступления», «насилие, лишившее домов и жизни тысяч людей», но и был открыт «Музей злодеяний» в Круше*. На фоне этого крайне нелепо выглядят выделяемые Национальным фондом демократии и USAID гранты на «межэтническое примирение».

Таким образом, бомбардировки СРЮ 1999 г. привели к созданию *полноценной системы небезопасности* на пространстве бывшей Югославии: небезопасности как военно-политической, так и социетальной. Итогом этих усилий стало освоенное в военном плане геополитическое пространство, со странами, часть из которых не имеют полноценного суверенитета и государственности, не тяготеют к региональному экономическому сотрудничеству и одержимы противоречиями на исторической и национальной почве. При этом немалая часть региона превратилась в кормовую базу для террористических ячеек и транзитное пространство для международного криминала.

* <https://xk.usembassy.gov/krusha24/>

Последствия для США

Бомбардировки 1999 г., сформировавшие современный облик Балканского региона, во многом предопределили и дальнейшее развитие американской внешней политики, и, как следствие, американского общества. Знаменитая книга Пэтрика Бьюкенена, «Республика, не Империя» (A Republic, Not An Empire) вышла в сентябре 1999 г., спустя три месяца после завершения бомбардировок. В ней бывший директор по коммуникациям Белого дома откровенно критически отзывался о политике Билла Клинтона на Балканах и, в частности, о его решении начать бомбардировки Югославии в обход международного права и без согласия Конгресса.

Спустя 25 лет книга действительно выглядит пророческой. Сбылось предсказание о терактах в США. Как и опасался Бьюкенен, США действительно играют роль мирового полицейского; они вовлечены в конфликты

Нынешний раскол американского общества, забвение демократических традиций бесконфликтной передачи верховной политической власти, голосование на выборах не за, а против, — в очень большой степени расплата за бомбардировку Югославии, за то нравственное послабление, которое себе разрешили Соединённые Штаты

в Восточной Европе, на Ближнем Востоке, в Африке и находятся в противостоянии с Китаем в Азиатско-Тихоокеанском регионе. На глобальную систему военного присутствия тратятся сотни миллиардов долларов. Триллионы долларов были потрачены на войны в Афганистане и Ираке, стоившие тысячи жизней американцев и сотни тысяч жизней афганцев и иракцев. В самой Америке под знаменем «Глобальной войны с террором» (GWOT) были приняты законы типа Patriot Act, сформировавшие полноценное полицейское государство, следящее за своими гражданами. В силу бесконечных войн и раздутого военного бюджета с 2001 г. федеральный бюджет никогда не был профицитен, тем самым госдолг увеличился до 35 триллионов долларов.

Нынешний раскол американского общества, забвение демократических традиций бесконфликтной передачи верховной политической власти в стране в целях её слаженной ротации по итогам президентских и парламентских выборов, голосование на выборах не за того, кого ты поддерживаешь, поскольку никто не вызывает твоих симпатий, а против политика, образ которого в информационном пространстве рисуют исключительно в чёрных тонах — в очень большой степени расплата за бомбардировку Югославии, за то нравственное послабление, которое себе разрешили Соединённые Штаты. Как указывают

сегодня ведущие американские аналитики, когда в 2016 г. многие в Демократической партии отказались признать результаты выборов и сотрудничать с законно избранным президентом, бросились инициировать импичменты, впоследствии судебные преследования, это было воспринято как сбой в функционировании партийно-политической системы. Когда в 2020 г. случилось то же самое с зеркальной сменой ролей между демократами и республиканцами, заявлялось, что подобное происходит, почти гарантированно, в последний раз. Мало кто ожидал, что ситуация будет воспроизведена и в 2024 г. Как констатируется в редакционном комментарии авторитетного издания “Foreign Policy” от 9 сентября 2024 г., общество в США расколото пополам, и «почти наверняка другая половина не признает результаты выборов»*.

Казалось бы, но при чём тут Югославия? — Бомбардировки Югославии положили этому начало. Безусловно, свой выбор в пользу интервенционизма Америка сделала ещё в первое президентство Клинтона, отправив миротворцев в Сомали, а авиацию — в Боснию. Но это были легальные интервенции, в рамках мандата ООН, формально мало отличавшиеся от участия США в ливанском конфликте в 1980-е гг.

В Югославии всё было иначе. Впервые в своей истории США во главе коалиции стран напали на страну, не угрожавшую Соединённым Штатам, с целью разрушения её территориальной целостности. Такое попрание как права, так и собственных внешнеполитических традиций привело к необратимым последствиям.

Американские «вечные войны», подорвавшие могущество и престиж США в мире, начались с Югославии. Доктрина необдуманного применения военной мощи, которая привела к формированию современной американской военной бюрократии, где Пентагон раз за разом проваливает аудит, началась с Югославии. Формирование атлантинско-неоконсервативного внешнеполитического истеблишмента, знаменитой «Однопартии» (Uniparty) — политиков, аналитических центров, НКО — убеждённых в никчёмности международного права и американской вседозволенности, началось с Югославии.

В нынешней внутренней поляризации, вседозволенности в отношении внутренних политических процессов и общем политическом кризисе в США виновен американский политический истеблишмент, прежде всего связанный с Демократической партией. Именно этот истеблишмент потратил богатства и кровь американского народа на бесконечные войны, попутно убив сотни ты-

* Agrawal Ravi. Editor's Note. Introducing Foreign Policy's Fall 2024 Issue. The world's advice for U.S. voters—and the next White House // FP. 09.09.2024. <https://foreignpolicy.com/2024/09/09/election-dear-america-letters-white-house-harris-trump/>

сяч, искалечив, лишив крова и средств к существованию миллионы. Именно этот истеблишмент предпочёл войны развитию инфраструктуры, промышленности и доступного здравоохранения. Отправной точкой этой политики стали бомбардировки Югославии 1999 г.

Последствия для Европейского союза

Натовская кампания против Югославии 1999 г. оказала на ЕС столь же глубокое негативное влияние, хотя и опосредованно.

То, как велась военная кампания и принимались решения, кем обеспечивалось военное превосходство, какими силами и средствами, породило у ЕС непреходящий комплекс неполноценности по отношению к США. Старая Европа в душе презирает американцев и американских лидеров, считает их ковбоями. Но в то же время искренне завидует им, их мощи, самоуверенности. Особенно сегодня: ЕС лишился Великобритании и на треть отстал от США по ВВП, хотя в 1999 г. они шли вровень. США занялись реиндустриализацией — в ЕС идёт обратный процесс, особенно в Германии. По росту производительности труда на протяжении всех последних десяти лет показатели ЕС вдвое ниже. Отсюда, с одной стороны, постоянно возобновляемые рассуждения о стратегической автономии, поддерживаемые усилиями Эмманюэля Макрона. С другой — безальтернативная ставка на евроатлантическую солидарность и американский ядерный зонтик. К тому же — боязнь того, что с возвращением в Белый дом Дональда Трампа Вашингтон предложит Европе самостоятельно решать проблемы, в изобилии созданные ею вокруг себя.

То, как велась военная кампания и принимались решения, кем обеспечивалось военное превосходство, какими силами и средствами, породило у ЕС непреходящий комплекс неполноценности по отношению к США

После 1999 г., что бы ни происходило в действительности, в Китае, России и самих Соединённых Штатах ЕС воспринимают в качестве политического карлика. В реальности ситуация может быть совсем иной. ЕС может выступать лидером в формировании мировой повестки,

на всех международных площадках эффективно лоббировать отказ от ископаемого топлива, достижение целей климатической нейтральности и многие другие решения первостепенной важности. Всё равно о ЕС будут судить, как тогда, когда его государства-члены пустили под нож мирное урегулирование в 1999 г., по его неспособности добиться межнационального примирения в войнах на своем «мягком подбрюшье», внести вклад в прекращение очередной

войны на Ближнем Востоке, выдвинуть мало-мальски конструктивные предложения по украинскому конфликту, а не подливать масла в огонь.

1999 г. наложил ощутимый отпечаток на постоянные усилия ЕС по укреплению, достройке, перестройке институционально-правовой базы формирования и осуществления Общей внешней политики и политики безопасности. Создана специализированная Служба внешних действий. Расширены полномочия Высокого представителя ЕС по иностранным делам и политике безопасности. В составе Европейской комиссии на последующие пять лет вплоть до 2029 г. усилен блок по вопросам интеграции ВПК. Появляются всё новые стратегии модернизации связей ЕС с отдельными странами и регионами и стратегии общего характера.

Бомбардировка Югославии усилила убеждённость ЕС в том, что важна не реальность, а то, как всё это преподносится в информационном пространстве и подаётся общественности. С тех пор ЕС вместе с США создали огромную разветвленную инфраструктуру параллельной виртуальной реальности, воздействия на общественное мнение, фильтрации информации и контроля за главенствующими нарративами. Созданная таким образом двойственность международных процессов и возможность манипулирования фактами, намерениями, прогностикой за период с 1999 г. по настоящее время превратились в самостоятельный источник усиления межгосударственных противоречий, роста напряжённости, эскалации конфликтов.

Последствия для России

Самым непосредственным образом бомбардировка Югославии сказалась на отношениях между Москвой и Вашингтоном. В долгосрочной перспективе она привела к переоценке ценностей во внутренней и внешней политике России, которую Москва шаг за шагом, пусть медленно, но начала менять, избавляясь от идеалистического восприятия партнёров по G8.

Как вспоминают американские политики, дипломаты и военные, Вашингтон совместно с союзниками по НАТО намеревался бомбить Югославию вне зависимости от того, примет С. Милошевич ультиматум Альянса или нет*.

В Белом доме также делали ставку на то, что президент России Борис Ельцин покричит-покричит, но потом остынет и смирится с неизбежным, как уже не раз случалось в прошлом. Билл Клинтон осознал, насколько опасно и далеко зашёл Альянс, только после телефонного разговора с ним. Он пытался убедить

* John Norris. Collision Course: NATO, Russia, and Kosovo (foreword by Strobe Talbott). Westport: Praeger Publishers, 2005. 333 p.

российского лидера в необходимости и оправданности операции, разыгрывал, как ему казалось, беспроигрышную карту обвинений Милошевича в том, что руководитель Югославии остаётся никому не нужным осколком холодной войны и последним тираном советского типа в Европе. По реакции Ельцина он понял, насколько тот взбешён, и то, что отношения между ними никогда уже не будут прежними. Особенно запомнилось ему, что Ельцин в завершающей части долгого разговора стал обращаться к Клинтону в третьем лице^{**}. Воззвание, с которым президент России сразу после этого обратился к народам мира, заслуживает того, чтобы привести его полностью^{***}:

«Я только что переговорил с Жаком Шираком, президентом Франции, и с Клинтоном. Был очень длительный разговор с президентом Соединённых Штатов. Речь шла о том, что через пару часов начнется бомбардировка Косова силами НАТО. Это — удар по всему международному сообществу.

Я обращаюсь ко всему миру.

Я обращаюсь к людям, которые пережили войну.

Я обращаюсь к тем, кто испытали эти бомбёжки.

Я обращаюсь к их детям.

Я обращаюсь ко всем политическим деятелям.

Давайте, пока ещё остались какие-то минуты, мы убедим Клинтона не делать этого трагического, драматического шага.

Это — безопасность Европы.

Это — война в Европе, а может быть, и больше.

Это — очень серьёзный шаг, и делать его даже без Совета Безопасности ООН — это более чем непонятно.

Я хочу переговоров политических мирных с Милошевичем.

Да, он трудный переговорщик. Да, с ним надо один, два, три, пять, десять раз разговаривать.

Но не надо жалеть этих десяти, двадцати раз разговора с ним ради того, чтобы спасти сотни и сотни людей, которые погибнут через несколько часов...

Я прошу, присоединитесь к возмущению всей России. К возмущению.

Мы, конечно, всё что можно со своей стороны делаем, но не всё мы можем.

То есть мы можем, но совесть нам не позволяет.

Давайте всё-таки остановим Клинтона на этом пути.

Поможем ему самому не совершить этого трагического шага.

Трагического шага».

^{**} Ibid.

^{***} Борис Ельцин: «Давайте остановим Клинтона на этом пути» // Gazeta.ru. 24.03.1999, 21:08:58. <https://gazeta.lenta.ru/daynews/24-03-1999/02elcin.htm>

Фраза из обращения о том, что Россия делает всё возможное, но не всё может, далеко не случайна. Она достоверно отражала действительность. В то время Россия мало что могла сделать. Экономика с трудом выходила из постдефолтного состояния. Вооруженные силы были деморализованы. Страна была в долгах — только через несколько лет уже при президенте Владимире Путине Москва полностью расплатилась за себя, вернула долги за все республики, входившие в состав СССР, и избавилась от внешней зависимости.

Политическую неопределённость усиливала зияющая рана сепаратизма и терроризма на Северном Кавказе, которые, как было известно Москве, подпитывали западные и в первую очередь британские спецслужбы.

Но это лишь одна сторона медали. Вторая заключается в том, что Москва действительно дорожила своими отношениями с США и другими западными странами. Она исходила из того, что мир един. Возврата ко временам холодной войны быть не может. Даже когда партнёры в лице США и ЕС ошибаются, следует поправлять ошибки, не усиливать разногласия, а снимать их, находя хоть сколько-то взаимоприемлемые решения. Поэтому Россия в 1999 г. приостановила отношения на всех уровнях только собственно с НАТО, но не с государствами-членами, позволив их нормализовать в феврале 2000 г. по итогам визита генерального секретаря Альянса Джорджа Робертсона и его переговоров с Путиным.

Россия обеспечила единогласное принятие 10 июня 1999 г. сбалансированной Резолюции №1244 СБ ООН по мирному урегулированию в Югославии. 11–12 июня 1999 г. российские миротворцы совершили «марш-бросок на Приштину» и обеспечили физическое присутствие Москвы в обеспечении урегулирования.

Но остановить дрейф России и Запада в противоположных направлениях, несмотря на все уступки Москвы и проявляемую ею сдержанность, это не смогло. США, НАТО и ЕС фактически сорвали выполнение Резолюции №1244 СБ ООН. Двойные стандарты, в которых их обвиняла Москва, сделались константой современных международных отношений. С 2003 г. кризисы во взаимоотношениях России с США, НАТО и ЕС стали повторяться с обескураживающей частотой и принимать всё более деструктивный характер. В 2022–2024 гг. они достигли апогея.

Последствия для Китая

Как и для России, для Китая бомбардировка Югославии — не достояние истории, а животрепещущая современность. В публикации, предшествующей государственному визиту в Сербию в мае 2024 г., лидер КНР Си Цзиньпин вновь вспоминал бомбардировку Югославии и то, что 25 лет назад было разбомблено Посольство Китая в Белграде и убиты находившиеся в нём трое китайских журналистов. «Мы никогда не должны забывать об этом, — написал генеральный секретарь ЦК КПК. — Китайский народ дорожит миром, но мы никогда не допустим повторения такой трагической истории».

Перефразировав знаменитый российский слоган «никто не забыт и ничто не забыто», председатель КНР фактически указал на то, что дружба между Китаем и Сербией «выкована кровью наших соотечественников».

В условиях, когда НАТО сугубо искусственно и необоснованно распространила зону своей ответственности на Юго-Восточную Азию, включая Южно-Китайское море; к антикитайской деятельности НАТО подключились её дочерние военно-политические блоки AUKUS (учреждённый в сентябре 2021 г. трёхсторонний альянс Австралии, Великобритании и США в Индо-Тихоокеанском регионе), QUAD (четырёхсторонний диалог по безопасности в Индо-Тихоокеанском регионе между Австралией, Индией, США и Японией) и JAROKUS (созданный 18 августа 2023 г. Американо-японо-корейский трёхсторонний пакт о безопасности); градус идеологической, информационной, санкционной и торгово-экономической войны США и их союзников против КНР всё выше. В этом смысле бомбардировки Югославии 1999 г. — отдельный эпизод, в том числе, и китайско-американских отношений, но он имеет для китайской стратегической культуры, исполненной символизма, с каждым годом всё более приложимое к реальности значение.

Последствия для третьих стран

Бомбардировки Югославии 1999 г. стали предвестием трагедии Афганистана, Ирака, Ливии, Сирии. Случаи этих стран по-своему уникальны, но в каждом из них можно обнаружить схожести с югославским сценарием. Интервенция НАТО в Афганистан, хоть и пользовалась международной легитимностью, обладала сомнительной легальностью с точки зрения международного права. Дальнейшая оккупация США и союзниками Афганистана в течение двадцати лет была,

в свою очередь, легальной, но фактически была направлена на реализацию геополитических интересов США и американских военных подрядчиков, но никак не на борьбу с терроризмом, что стало очевидно в августе 2021 г.

Бомбардировки Югославии 1999 г. стали предвестием трагедии Афганистана, Ирака, Ливии, Сирии. Случаи этих стран по-своему уникальны, но в каждом из них можно обнаружить схожести с югославским сценарием

Примечательно, что за двадцать лет американского присутствия в Афганистане проблема культивации опийного мака так и не была решена. После прихода Талибана к власти площадь посева мака уменьшилась на 95%.

Вторжение США в Ирак в 2003 г. было прямым продолжением интервенционизма 1999 г. Под выдуманным предлогом вашингтонские неоконсерваторы, по сути, уничтожили иракскую государственность и оккупировали страну. Первым указом американской оккупационной администрации стало открытие нефтяного сектора страны для иностранных компаний. Американская политика «нациестроительства» закончилась кровопролитным конфессиональным конфликтом 2006–2008 гг., вспыхнувшим с новой силой в 2013 г. со взлетом Исламского государства*. Только в последние годы в Ираке установилась относительно стабильная ситуация в сфере безопасности. Жертвами конфликта стали свыше миллиона иракцев; христианское меньшинство Ирака сократилось в десять раз, от 1.5 миллиона до 150 тысяч.

Не избежали повторения югославского опыта и страны Субсахарской Африки, в особенности — государства Сахельского региона. Наподобие Балкан они рассматривались Европой в качестве «лаборатории политики безопасности»

Идея «гуманитарной интервенции», скомпрометированная в 1999 г., была окончательно дискредитирована в 2011 г., когда Франция, США и Великобритания решили «защитить» ливийцев. Итогом защиты стало попрание духа и буквы Резолюции

№1973 СБ ООН и уничтожение государственности самой богатой страны Северной Африки, всплеск гражданской войны, продолжающейся в Ливии до сих пор.

Под этими же предлогами западные столицы с 2011 г. проводили политику по «защите» сирийского народа, стоившую Сирии миллионов беженцев и сотен тысяч погибших. В рамках «защиты» сирийского народа Вашингтон, Париж и Лондон тратили миллионы долларов на подготовку радикальных исламистских боевиков «Свободной сирийской армии», при первой возможности переходивших на сторону ИГИЛ* и Аль-Каиды*. Защищая сирийский народ от диктатора, западные страны ввели против международно признанного правительства Си-

* Террористические организации, деятельность которых запрещена на территории Российской Федерации

рийской арабской республики удушающие санкции, обрёкшие миллионы сирийцев на нищенское существование. Чтобы точно обеспечить защиту сирийского народа, американские военные оккупировали нефтяные месторождения на северо-востоке страны, лишив страну одного из основных источников доходов.

Не избежали повторения югославского опыта и страны Субсахарской Африки, в особенности — государства Сахельского региона. Наподобие Балкан они рассматривались Европой в качестве «лаборатории политики безопасности». Как и в случае Балкан, отправленные в регион военно-гражданские миссии не решали проблему безопасности, а реализовали узконаправленные интересы ЕС, обучая военных региона бороться не с терроризмом, а с транссахарскими мигрантами, стремящимися попасть в Европу. Однако в отличие от Балкан сахельские государства решили сменить партнёров в сфере безопасности на более эффективных.

Что роднит все эти конфликты с бомбардировками Югославии? — Западная уверенность в собственной вседозволенности и моральной правоте, облачение узких интересов в гуманитарные нарративы, наплевательское отношение к международному праву, к человеческим жизням, которые в результате и привели к падению морального авторитета США и ЕС.

Антиправовой миропорядок, основанный на неравенстве

События 1999 г. нанесли трудно поправимый удар по современному международному правопорядку, привели в какой-то степени к его опасному трагическому перерождению. Долгосрочные последствия и ущерб международному правопорядку многогранны. Есть такие очевидные, как:

(1) Впервые в истории и своей собственной практике страны НАТО провели военную операцию наступательного свойства в обход СБ ООН. Создавая по окончании Второй мировой войны всемирную организацию безопасности нового типа, державы-победительницы возложили на Совет Безопасности главную ответственность за поддержание международного мира и безопасности и ст. 24 наделили его исключительной компетенцией принимать обязывающие решения в этой области. В ст. 25 они приняли на себя обязательства подчиняться решениям СБ ООН и выполнять их. Таким образом, они исключили возможность легального и легитимного принятия решения о проведении неспровоцированной военной операции кем-либо против любого члена Организации. В этом заключается весь смысл существования всемирной системы коллективной безопасности.

Всемирная организация, созданная Россией, США и Великобританией, к которым в Сан-Франциско в 1945 г. присоединились и другие государства, гарантировала всем её членам равную безопасность от преднамеренного нападения на них какой-либо организованной группы государств.

Бомбардировка Югославии силами НАТО развеяла эти гарантии. Она создала опаснейший международный прецедент, на несколько порядков снизив порог безопасности для всех стран планеты. Помимо того, что бомбардировкой Югославии Альянс проложил путь к агрессии многонациональных сил против Ирака и Ливии, она облегчила США выход из пакетного соглашения по ядерной программе Ирана. Из данного договора, как и любого другого, Вашингтон имел полное право выйти, но игнорировать резолюцию СБ ООН, освятившего Совместный всеобъемлющий план действий,

— ни в коем случае. Аналогично с Минскими соглашениями, направленными на прекращение войны на Донбассе. Резолюцией № 2202 СБ ООН им была придана принципиально другая — высшая юридическая сила. И киев-

НАТО вновь разделила мир на государства, которые в состоянии сами постоять за себя и будут в этих целях наращивать свой военный, в том числе ядерный, потенциал, и всех других, кому не на что рассчитывать

ский режим, и все члены ООН обязаны были добиваться их выполнения. Саботаж Минских соглашений, к которому прибегли западные государства-гаранты, по меркам Устава ООН и современного международного права, был недопустим. Бомбардировкой Югославии Альянс обесмыслил главное достоинство всемирной системы коллективной безопасности, обеспечиваемой СБ ООН, которое состоит в предоставлении всем государствам-членам, какими бы слабыми и беззащитными, по сравнению с агрессором, они ни были, равной безопасности. НАТО вновь разделила мир на государства, которые в состоянии сами постоять за себя и будут в этих целях наращивать свой военный, в том числе ядерный, потенциал, и всех других, кому не на что рассчитывать.

Бомбардировкой Югославии НАТО разрушила международный правопорядок, за который отвечает Совет Безопасности ООН, и воссоздала квинтэссенцию неравенства — неравенство в области физической безопасности государств.

(2) Бомбардировкой Югославии Североатлантический альянс обесценил ключевой принцип и цель Организации Объединенных Наций, изложенные в ст. 1 и 2 Устава, — запрет на применение вооруженной силы в качестве инструмента внешней политики (дословно «как против территориальной непри-

косновенности или политической независимости любого государства, так и каким-либо другим образом, несовместимым с целями ООН»^{*}).

Человечество сотни лет шло к их формулированию и созданию под их обеспечение необходимого механизма и инфраструктуры безопасности в лице СБ ООН.

Альянс отбросил человечество на поколения назад, в прошлое, предшествовавшее Первой и Второй мировой войнам, и сделал перспективу очередной, теперь Третьей мировой войны гораздо более вероятной, что доказывает обговариваемое странами НАТО осенью 2024 г. разрешение на нанесение поражений высокоточным оружием вглубь российской территории.

Устав ООН допускает применение вооруженной силы только в двух случаях. Первый — в случае самообороны по ст. 51. Ни о какой самообороне в случае бомбардировки СРЮ речь не шла. Второй — по решению Совета Безопасности ООН (Россия и Китай заблокировали бы резолюцию по Югославии, если бы она была внесена странами Альянса).

Концепция «Responsibility to Protect» (R2P — Ответственность за защиту) к ситуации в Югославии неприменима, поскольку решение о её задействовании также принадлежит к прерогативам Совета Безопасности.

Есть и другие последствия, менее заметные глазу обывателя, но, по существу, может быть, ещё более серьёзные.

(3) Бомбардировка Югославии релятивизировала конституционную природу правопорядка. В современном мироустройстве Устав выполняет такую же функцию, как конституции в рамках на-

Концепция «Responsibility to Protect» (R2P — Ответственность за защиту) к ситуации в Югославии неприменима, поскольку решение о её задействовании также принадлежит к прерогативам Совета Безопасности

циональных государств. Как и они, Устав обладает качеством верховенства. Только охват его действия, как и предмет регулирования, на порядок больше. Национальные конституции устанавливают, что внутригосударственное законодательство, правоприменение и поведение субъектов национального права должны им соответствовать. Устав ООН закрепляет, что ему должны соответствовать все и любые международные соглашения и практические действия государств. Если они вступают в противоречие с требованиями Устава, соглашения могут быть признаны недействительными и ничтожными (с признанием противозаконным всего того, что было сделано на их основе с момента вступле-

^{*} По всему тексту Устав ООН приводится по: Устав ООН (полный текст) // Организация Объединённых Наций. <https://www.un.org/ru/about-us/un-charter/full-text>

ния в силу), и действия — преступными, влекущими международно-правовую ответственность.

Уже п. 2 ст. 1 Устава предписывает всем членам ООН «добросовестно выполнять принятые по настоящему Уставу обязательства». Как упоминалось выше, по ст. 25 решения Совета Безопасности обязательны к исполнению. Напрямую преимущественная сила (примат) Устава ООН закрепляется в ст. 103. Она гласит: «В том случае, когда обязательства Членов Организации по настоящему Уставу окажутся в противоречии с их обязательствами по какому-либо другому международному соглашению, преимущественную силу имеют обязательства по настоящему Уставу».

Пойдя в Югославии на вопиющее нарушение, НАТО поставила под сомнение неотъемлемо присущее Уставу свойство верховенства. Создав прецедент, тем самым она облегчила его нарушение и для себя, и для других, поскольку смысл права заключается в обязательности одинакового поведения в одинаковых ситуациях для всех его субъектов.

Но легитимация нарушений на практике обрекает большинство участников международного общения на бесправие, поскольку возводит в закон право сильного. А право сильного узаконивает неравенство.

(4) Своими действиями США, НАТО и ЕС поставили под сомнение не только принцип неприменения силы, но и все остальные императивные принципы (нормы) международного права, т.е. его ядро, и в первую очередь территориальной целостности государства и права наций и народов на самоопределение. Со всеобъемлющим нарушением принципа территориальной целостности всё очевидно. Фактически они силой отторгли (что также явилось беспрецедентным для тогдашних международных отношений) у Югославии часть территории. Создали на ней свой протекторат. В нарушение упоминавшейся выше Резолюции №1244 СБ ООН довели дело до самопровозглашения независимости Косова. Затем стали настойчиво продвигать участие Косова в своих программах, международных соглашениях и международных организациях в качестве независимого государства, добиваясь, чтобы независимость Косова признали третьи страны.

С принципом самоопределения не всё так однозначно. Во-первых, исследуя различные формы самоопределения, Венецианская комиссия за демократию через право насчитала порядка 30 вариантов того, как оно может осуществляться. Во-вторых, самоопределение не должно вести к насильственному понижению в правах нетитульного населения, его преследованию и т.д., на что США, НАТО и ЕС демонстративно закрыли глаза. В-третьих, если за одним народом призна-

ётся право на создание независимого государства, то в сходной ситуации оно точно также должно признаваться и за другими.

(5) Бомбардировкой Югославии и своими последующими действиями США, НАТО и ЕС создали ситуацию правовой неопределённости, прямо противоположной международному правопорядку. По существу, они постарались зарезервировать за собой привилегию давать различную интерпретацию императивным нормам международного права, касающимся применения силы, невмешательства во внутренние дела, суверенного равенства государств, территориальной целостности, самоопределения народов, международного сотрудничества.

Так, 1 сентября 2008 г. на своем чрезвычайном заседании Европейский Совет провозгласил, что, несмотря на попытку Михаила Саакашвили военным путем интегрировать в Грузию растерзанную ею Южную Осетию и реалии пятидневной войны в Закавказье, урегулирование возможно лишь при безусловном соблюдении только одного из всего набора взаимосвязанных принципов Устава ООН — принципа территориальной целостности Грузии. В переводе с «птичьего языка» ЕС на общепринятый язык юридический Брюссель тем самым должен был одновременно признать обязательным возвращение Косово в состав Сербии, Нагорного Карабаха — в состав Азербайджана, провинции Тайвань — в состав континентального Китая.

Столь гуттаперчевая ситуативная интерпретация императивных норм международного права, с одной стороны, выворачивает международный порядок наизнанку. С другой — позиционирует США, НАТО и ЕС в качестве держав и группировок, стоящих над правом, но принуждающих всех остальных следовать ему, выбирая для них всё время разные нормативные предписания, которые они тасуют как колоду карт. Это опять-таки в чистом виде конструирование правопорядка, отказывающего другим народам и государствам в равноправии.

(6) Уважением к суду, к судебной системе даёт обществу, будь то в пределах национальных границ или на глобальном уровне, самое главное: возможность безболезненно преодолевать конфликты и противоречия, бороться с преступностью и безнаказанностью, защищать законные интересы, обеспечивать правовую определённость. Благодаря этому суды вносят неоценимый вклад в обеспечение политической стабильности и поступательного социально-экономического развития.

Объективный анализ деятельности Международного трибунала для судебного преследования лиц, ответственных за серьёзные нарушения международного гуманитарного права, совершённые на территории бывшей Югосла-

вии с 1991 года (МТБЮ) — создан Советом Безопасности ООН 25 мая 1993 г. на основе Резолюции №827 СБ ООН — порождает большие сомнения в соответствии высоким критериям достижения справедливости. Иначе бы Постоянному представителю России в ООН Виталию Чуркину не пришлось 4 июня 2008 г. заявить: «Положение дел в МТБЮ считаем неудовлетворительным. Ожидаем от Трибунала подробного отчета о мерах, принятых по ... разоблачениям бывшего Прокурора МТБЮ Карлы дель Понте в отношении фактов, которые до последнего времени замалчивались Трибуналом. Возникает ощущение, что серьёзные обвинения, такие как массовое насильственное изъятие человеческих органов, попросту игнорируются».

За 24 года своего существования Трибунал ознакомился со 142 судебными делами и рассмотрел дела против 161 человека. 90 из них было осуждены, 56 уже отбыли наказание, 20 оправданы. 92 дела были возбуждены против сербов, 33 — против хорватов, 8 — против албанцев, 7 — против боснийских мусульман и 2 — против македонцев. Им были осуждены лидеры боснийских сербов: экс-командующий армией Ратко Младич и бывший президент Республики Сербской в Боснии и Герцеговине Радован Караджич. В гаагской тюрьме до окончания процесса умер бывший президент Югославии Слободан Милошевич. В ней же оказалось почти всё командование Сербии, в то время как генералы Хорватии по большей части были оправданы или выпущены досрочно. В процентном соотношении 60% привлечённых к ответственности были сербами и черногорцами, 18% — хорватами. Караджича приговорили к 40 годам заключения. Младича признали виновным по 10 из 11 пунктов обвинения, в том числе за военные преступления, захват в заложники сотрудников ООН и геноцид мусульман в Сребренице, и приговорили к пожизненному заключению.

Очевидный этнический перекос в деятельности Трибунала, возложение основной ответственности за прошедшие события на сербских политических и военных деятелей, использование западными странами требования о сотрудничестве с Трибуналом для оказания политического давления на политические партии, отдельных политиков и страны региона, замалчивание фактов, искажённая трактовка отдельных событий, спорность сформулированных правовых позиций — всё это о деятельности Трибунала, в том числе в свидетельствах Карлы дель Понты («Охота. Я и военные преступники»).

Пороки, выявившиеся в деятельности МТБЮ, привели к тому, что он фактически ничего не сделал для создания атмосферы, которая бы способствовала как примирению между народами Юго-Восточной Европы, так и единству в оценках прошлого и настоящего основными мировыми игроками. Более того получилось, что МТБЮ вызвал у части членов международного сообщества устойчивое неприятие международной уголовной юстиции, которое столь же

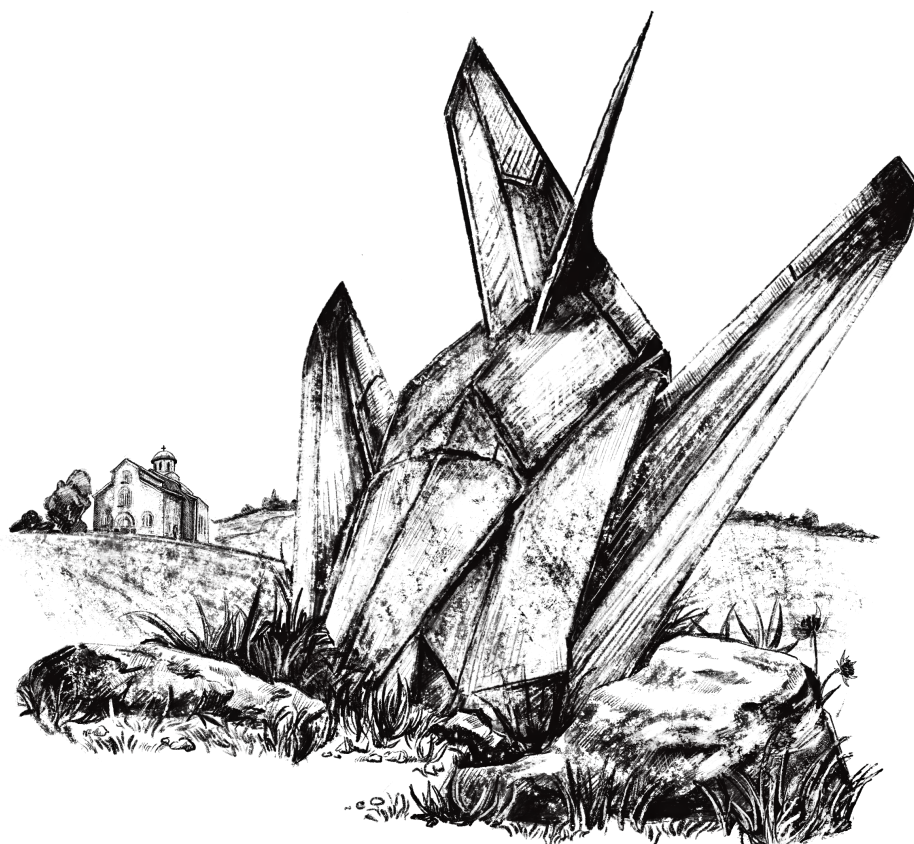
однобокая деятельность Международного уголовного суда и манипулирование правосудием только усугубили.

(7) Важнейшим последствием бомбардировок Югославии и однобокого подхода к правосудию в рамках международных судебных механизмов стал запуск применения в практической мировой политике описанных выше дискурсов — цивилизационного и балканизирующего — когда-то по очереди, а когда-то одновременно. Программы политической и социально-экономической трансформации в результате приобрели наиболее радикальные формы. Но также радикализировались и механизмы работы с третьими странами. Поскольку для трансформации у США, НАТО и ЕС нет ни достаточного большинства, ни сил и средств, они пошли на трансляцию вовне своего собственного права, своего национального или коллективного законодательства. Организованная ими торговая и санкционная война по подрыву экономики России, Китая, других независимых государств не имеет оснований в международном праве. Они создают их в своём внутреннем.

Как это делается, особенно хорошо видно на примере вторичных санкций.

Принуждая третьи страны и компании третьих стран следовать ограничительным мерам, прописываемым в их внутреннем праве, они фактически вводят санкции против всех третьих стран. По сути дела, лишают их базовых прав полноправных участников международного общения, волюнтаристски определяя, с кем можно вести дела, а с кем нет, и в каком объёме.

Это и есть в совокупности со всеми остальными претензиями, гибкостями и уловками, к которым прибегают США, НАТО и ЕС, насаждение мироустройства, построенного на неравенстве, несправедливости и бесправии.

Lasting Echo 1999. Scientific monograph

Reviewers:

Dr. Maxim Bratersky, PhD in Political Science, Professor at the Higher School of Economics (HSE University)

Dr. Boris Novoseltsev, PhD in History, Senior Researcher at the Institute of Slavic Studies of the Russian Academy of Sciences (RAS)

The team of authors:

Ekaterina Entina (HSE University), Nikita Bondarev (RAS Institute of Slavic Studies),
Dušan Proroković (Institute of International Politics and Economics),
Mikhail Lobanov (RAS Institute of Economics), Alexander Najarov (HSE University),
Alexander Pivovarenko (HSE University), Stefania Ivetić (HSE University),
Mark Entin (MGIMO University), Nikolai Pavlovsky (HSE University),
Nemanja Stepanov (HSE University), Sergei Artemov (MGIMO University),
Elizaveta Bykova (MGIMO University), Tamara Blagodatskikh (MGIMO University),
Sergei Matiushkin (MGIMO University), Anna Medvedeva (MGIMO University),
Maria Alekseeva (MGIMO University).

Consultants:

Irina Antanasiević

Nikola Tanasić

Tiosav Purić

Darko Delić

Oleg Frolov

Edited by Dr. Ekaterina Entina, Professor at the Higher School of Economics (HSE University)

Serbian translation by Sergei Artemov

English translation by Alexei Maganov

Layout by Anna Gorokhova

Cover by Elizaveta Golovastova

ISBN 978-86-7067-340-3

Printed by: Donat Graf doo, Mike Alasa 52, Belgrade

Published in 300 copies

Copyright © Zebra E Publishing House, Moscow 2024

Copyright © 2024 for Serbian edition Institute of International Politics and Economics

CONTENTS

СРПСКИ	3
РУССКИЙ	83
SUMMARY	168
SOCIETY	169
The Bombing 25 Years Later: Serbian Society.....	169
Yugoslavia Bombing in Serbian Culture.....	178
External and Internal Dimensions of Shaping Theimage of Serbia and the Serbs..	195
The Bombing and Present-day Serbian Political Elites	202
ECONOMY	208
Serbian Economy under International Sanctions (1991–1999).....	208
A List of [Some] Production Sites in Serbia Affected by the NATO Bombing Campaign.....	212
Direct Damage to the Serbian Economy during the Bombing of 1999	215
THE WORLD	223
Western Narratives about the Balkans: the Foundation for Long-term Policy	223
Consequences of the Bombings for the Balkan Region	226
Consequences for the United States	229
Consequences for the European Union	231
Consequences for Russia	232
Consequences for China	235
Consequences for Third Countries	235
An Anti-legal World Order Based on Inequality	237

SUMMARY

Our today's perception of the NATO bombing of Yugoslavia usually includes flashbacks of Belgrade and Novi Sad burning in the night, bridges over the Sava and the Danube collapsing, Belgrade's Radio Television HQ and maternity hospital in ruins, all the depleted uranium dropped across the country and rising cancer incidence rate. The bombing itself is a reference point that is to some extent outside of time and space: for Russia, the bombing campaign got to be another milestone in the growing disagreements with the West; for the West itself, it still qualifies as one of its "humanitarian interventions" whose goals or timing are no longer even understood by present-day politicians. For Serbia, it is a tragedy as colossal and dark as the ruins of the General Staff headquarters; a tragedy so ghastly it makes all those who experienced it wish to forget it ever happened — and yet, so massive and systemic that it can neither be forgotten nor disregarded.

With this study, we seek to revisit the 1999 bombing of Yugoslavia in order to help it reclaim its historical place and time by tracking how it has affected narratives in Serbian culture and public life; what economic and political reality it has shaped; and how it has played out on the regional and global levels. To a large extent, the trajectory of the 20th century was defined by Gavrilo Princip's two shots in Sarajevo. Without the murder of Archduke Franz Ferdinand, World War I would not have started in July 1914. There would have been no Russian Revolution, nor World War II, nor the Cold War that followed. Without the bombing of Yugoslavia, the present-day world would also be very different. Its international legal foundations and the principle of equality of all states regardless of their military power as a basic guarantee were blown up by the bombing campaign in 1999; and those were principles that the global powers had been struggling to achieve for centuries until then.

This study demonstrates that, contrary to the widespread opinion that the countries of the region in question are inherently dependent on the Western European and, more broadly, Western economic system and could not exist outside of it, this is not the case with Serbia: it has quit strong national economic foundation.

Finally, our study is a tribute to the Serbian people who have not been broken by the 1999 bombings or the next 25 years of the West's systemic cover-up campaign of what had happened. By surviving a deep collective trauma, the Serbs have maintained both their national identity and a viable nation-state.

The bombings were only followed by more catastrophes and crises, but at the same time, Serbia's experience over the last 25 years is an example of how a nation can stand its ground and preserve its identity. It teaches us that attempts to rewrite history by erasing events or silencing voices have the opposite effect and always work against the those who stand behind them.

SOCIETY

The Bombing 25 Years Later: Serbian Society

Momo Kapor (born 1937), Nice Day to Die, 1999

*The burned, ravaged and poisoned country lies in deepest darkness. Even the stars have gone out, all but one, motionless — a satellite that akin to a deity decides whether we live or die, and aims aviation bombs at the target with lasers. Lilith, the star of death. Belgrade sprawls helplessly on its hills in the dark, like a slumbering living blanket, waiting for the bombs to destroy its fabric... **We don't see the faces of our enemies, and besides, they claim that they are not our enemies at all. Death, the angel of mercy, comes out of nowhere and with no warning.***

Man (born 1988), an in-depth interview for the project, 2024

I remember March 22, I was sitting and drawing something with markers, doing some homework. The "Battle of Kosovo" was on TV, and my parents were discussing what would happen if war began. Two days later... my carefree childhood ended and it was time to grow up fast. Children living in the West will never understand us.

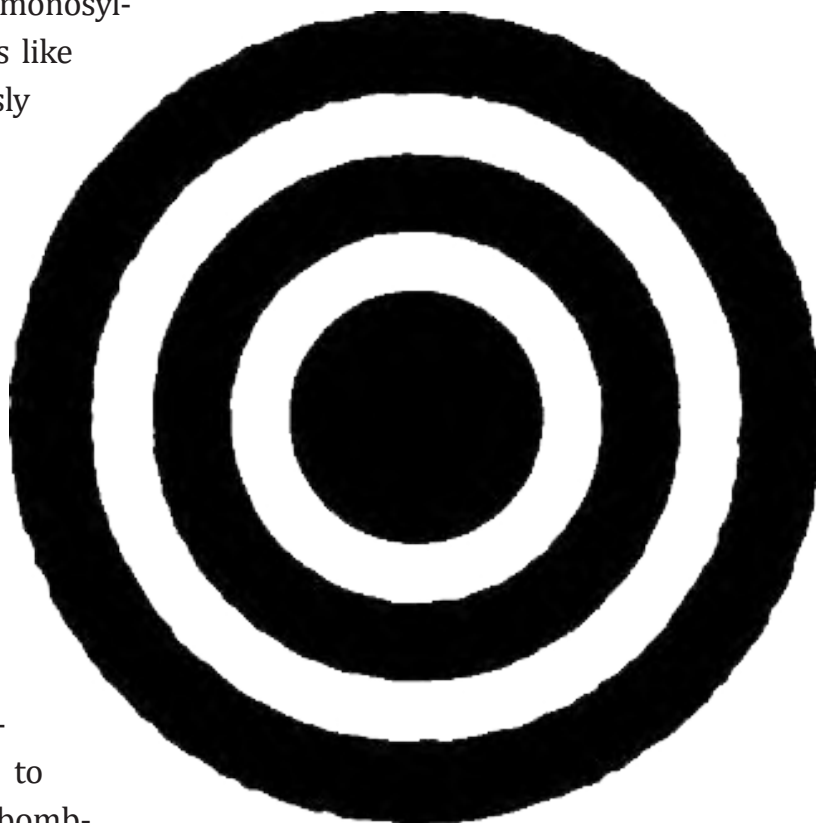
These recollections are separated by twenty-five years. In 1999, Momo Kapor was 62, and our respondent was 11. He knows that his childhood ended in 1999. What Kapor knows is that the allies betrayed him twice. The first time was in 1944, when the carpet bombing of Belgrade suddenly began, depriving a seven-year-old boy of what little remained in the middle of the war — a friend. The second time was in 1999, when a bomb hit the Cubura neighborhood, forever erasing New York (and in a broader sense, the West), which he loved so much, out of his life. For these two, like for so many others, it was not the fear of death or the memories of it that defined their views. Many Serbs did not even go to bomb shelters. It was the *betrayal*. The violation of shared history, of the idea of a beautiful West that is so pure and so full of respect for individuals — the West that the Yugoslav youth had dreamed of for many years. The treachery of the world whose history, culture, and even separate buildings and streets the Belgrade intelligentsia, sitting in smoky kitchens and listening to Bob Dylan records released in Yugoslavia under license, knew maybe better than that world itself. A barbaric act.

The phenomenon of cultural trauma — when key historical events integrate into the core that shapes a certain community's collective sense of self — is not yet so

well-understood in the social sciences. The concept itself is no more than 20 years old. Why should we use it to describe Serbian society? Probably because it couldn't but fit. Studying the Serbian people, it's impossible to use only quantitative and qualitative sociological research. The country that gave the world the gift of Milos Crnjansky's works, the movie *Pretty Village, Pretty Flame* and the rock band *Ekatarina Velika* could not help but to process the nation-wide shock through culture. Films, literature and music can often give a better understanding of how a society perceives certain events than questionnaires and interviews. Fiction, various kinds of music and cinema are the highest form of sociology and, at the same time, its most reliable part. Mainly that is because every day the assessments they give and the portrayals they create are tried for honesty and fairness. Their popularity or lack thereof is contingent on how accurately and intimately they reflect society's innermost feelings.

It is important to note that Serbian culture — be it written, visual, or musical — has always been deeply social and political. The global trend towards turning a dialogue with society into something like eating a burger, i.e. turning it into the mass-market entertainment industry, acted as a catalyst for the increasingly wide-spread «culture of oblivion», the desire not to touch upon painful topics, to think and feel in monosyllables. However, in societies like Serbian, which continuously undergo socio-political cataclysms, attempts to «forget» either fail, become a farce, or ingrain painful experiences even more deeply in the fabric of society.

Therefore, a natural part of our research is a journey through Serbian culture, both popular and niche, because it in itself is an integral part of the answer to the question «How did the bombing affect Serbia and the Serbs?». In addition to conducting the sociological research and in-depth interviews, we studied how the

TARGET

bombing is reflected in Serbian culture, which allowed us to translate visual, audio and written images into academic writing.

In terms of methodology, this study employs postcolonial approaches adapted to the Balkans relying primarily on the research by Maria Todorova, Vesna Goldsworthy and Božidar Jezernik. This allows us to conceptualize the bombing campaign not only as an act of aggression, but also as an act of reclaiming and reforming the geopolitical, as well as social and cultural space of the Other by the West. It is important to note that Yugoslavia's otherness was conceptualized differently by different members of the collective West. For European countries, as Todorova and Goldsworthy point out, the FRY and the Serbs were not the Other in the full sense of the word, but rather, an inferior version of the Self, i.e., Europeans, that was in need of development and accession to the "European" family. For the Americans, on the other hand, the otherness of the Serbs was absolute. They were the opposite of the West seen by Washington as a rogue state of the same kind as Iran, DPRK, Iraq, Cuba or Libya. America's attempts to put Serbia on the Western track of development essentially were no different from the approach the U.S. applied to Afghanistan or Iraq.

It is worth noting that first, the FRY and then Serbia have been perceived by the West as an actor deprived of capacity for representation, i.e. an actor that has no "right to vote." According to Vyacheslav Morozov, a situation where a nation-state like Serbia is denied the possibility of representation in the international community is unthinkable. The West's political and cultural initiatives in the wake of the bombing campaign did not seek to isolate Serbia as such. In fact, the efforts of the collective West were rather aimed at changing the identity of Serbia and the Serbs and transforming the country's national idea in the state-forming discourses. Given this, one of the key objectives of this study is to give the voice to the Serbs themselves.

Finally, the concept of cultural trauma is another pivotal element in this research. The bombing campaign inflicted a deep cultural trauma that found expression in various dimensions of Serbia's art scene and public life. The study pays a particular attention to the mechanism of discursive reproduction of cultural trauma represented by the collective West's efforts to perpetuate the construct of Serbia's "collective guilt" in the sociopolitical space. In this study, we also hope to have successfully applied Aleida Assmann's matrix to the Serbian material. Assmann argues that forgetting can be different, ranging from "therapeutic" to "punitive," but the forced forgetting of historical trauma that deprives people of the right to analyze and heal this trauma, coupled with the attempts to rewrite history cannot end well for the initiators of such a discourse.

Most sociological studies aimed at identifying the overall preferences of Serbian citizens in the last 25 years have focused on questions about their attitudes towards major

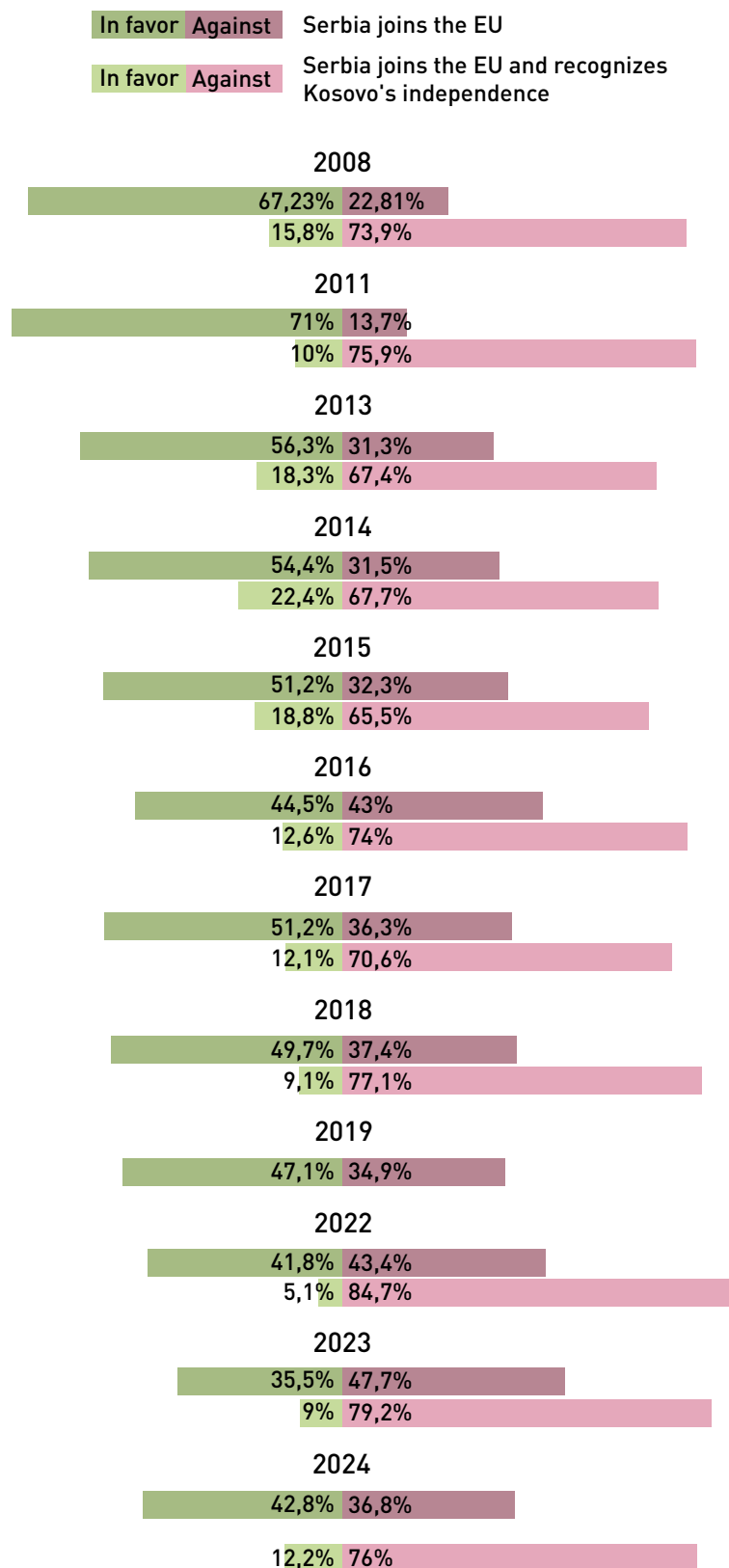
international players and accession to the European Union.

It is easy to see why joining the European Union is linked to the Kosovo issue. That said, we have not found a single comprehensive study that would aim to understand how the traumatic experience of the bombings has affected the way Serbian people perceive the existing reality, the leading powers, the economic course of their country or its course of development in general. At the same time, partly the answer to the question of how, where and why Serbian society is going is actually tied to the events of 1999.

*“Thus, the century ended, and at the beginning of another, we were given a clean sheet of paper on which to write the history of Serbia from scratch”**

We conducted our sociological research online. The sample consisted of 1,150 respondents, it is relevant in terms of volume and accurately reflects the gender and age structure of Serbian society. The respondents were asked to answer 30 questions about their personal

Surveys on EU accession, Serbia, 2008-2024

Source: Нова српска политичка мисао
(New Serbian Political Thought)

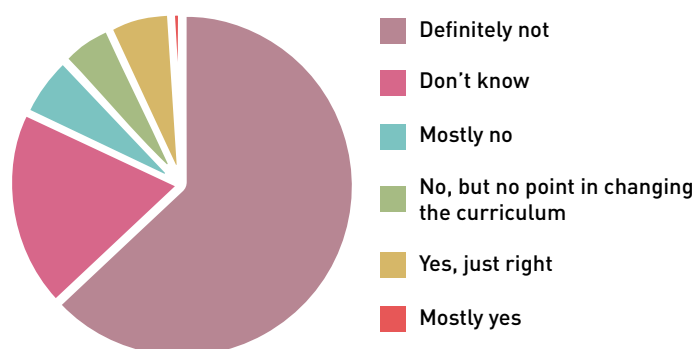
* https://www.prometej.rs/education_post_type/otimanje-kosmeta-uzimanje-duse

experience of the bombing, their attitude to the cultural artifacts related to the bombing, and their stance on a number of political issues and historical events. In addition, 26 in-depth interviews were conducted with eyewitnesses of the events of 1999 to gain a deeper understanding of the narratives of the bombing that now exist within Serbian society.

The research group also took advantage of the results of the educational project by the Prometheus publishing house, completed in 2019 to mark the 20th anniversary of the Yugoslavia bombing. The results of these studies are presented below.

Serbian society remembers the bombing experience well. For most people, personal experience serves as the main source of information about these events.

Does the school curriculum cover the bombing to a sufficient extent?

"I can't forget, and I couldn't even if I wanted to, but I don't want to forget"

*"'You were so young, but do you remember?' they often ask me. I remember"****

73% of people disagree with the statement that the 1999 events did not affect their generation. And at the same time, the overwhelming majority of the respondents believe that these events were not sufficiently reflected in works of fiction or school history curriculum. According to the respondents, it is customary not to mention the Yugoslavia bombing. Keeping silent, according to one of the prominent cultural memory researchers Aleida Assmann, is a technique of practical forgetting that removes a traumatic event from communication, but does not erase it from memory.

"history books are not updated, other countries are writing textbooks"

"it makes sense to create things that will deter further attacks... to explain, to give constructive advice for the future"

Opinions on who is to blame differ somewhat. The vast majority (about 70%) tend to blame Europe and the United States for what happened; at the same time, Yugoslav politicians get the blame too (53%).

*** Korpa sa igračkama, https://www.prometej.rs/education_post_type/korpa-sa-igrackama/

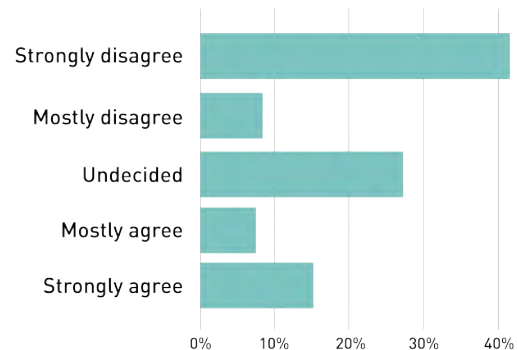
“there is no excuse for those who made the decision”

“they were wrong and there was no need for the bombing whatsoever”

It is worth noting that this does not mean there is a positive consensus in Serbia on Slobodan Milosevic.

Despite the fact that many Serbs have a negative opinion of his actions, only a minor segment blames the leader of the last Yugoslavia for the tragedy of 1999.

If Milosevic had lost power earlier, the bombing wouldn't have happened

“he was definitely neither a good leader nor a visionary; a good banker, but not a good tradesman”

“at first I had this negative opinion shaped by the media and other people's opinions, and while researching it on my own I softened a bit, which this does not mean that I support him”

The data also shows that the policy adopted by the US and the EU later on has not led to warmer relations: over 75% of the respondents believe that Washington and Brussels have not atoned for what they did to the Serbs.

Moreover, there is a consensus on the motivation of the Western countries. The respondents pointed out that the aggression was a tool for the US to establish itself politically and economically in the Balkans: “The main goal was to turn Kosovo into a colony without calling it a colony.”

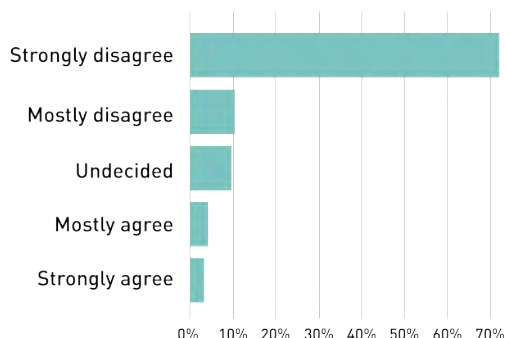
“an indicator of the superiority of the United States, America is not the one and only global policeman to have the right to decide which institutions and which ideology should be established in a state”

“political games that are not about us being vile Serbs, but about us having resources”

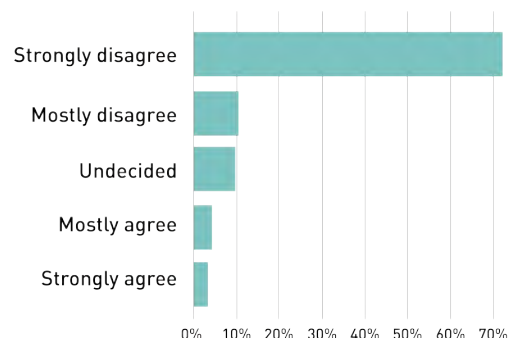
“I don't know if any UN resolution is worth anything, it's just a formality that was adopted, but not a single provision has been implemented, it's a facade for the Americans to de facto colonize Kosovo and Metohija”

This interpretation, which is familiar and most common in Serbian society and po-

Europe has atoned for the bombing through aiding Serbia's development

The US has atoned for the bombing through aiding Serbia's development

political circles, clashes with the principled position of the United States and the EU that the past (the NATO bombing and its causes) has to be kept separate from the future (the status of Kosovo and Metohija and the European integration of Belgrade) and creates a vicious circle when it comes to the dialogue between the West and both the Serbian public and the political elites.

Despite the fact that Serbian society recognizes that the bombing and the Kosovo conflict in general had a negative impact on Serbia's development (78% of respondents share this opinion), the majority does not want to forget this experience: 52% vs. 32%. Among the respondents, 66% believe preserving the historical memory causes Serbia no harm, while 51% are convinced that 1999 marks the most important event in Serbian history.

"it made us stronger both individually and collectively"

"We will not forget; because we are Christians, children of Patriarch Pavle, we do not hate anyone, they hate us as much as we can love them"

"These 78 days taught us what we will pass on to our children. I'm not talking about the history that is written in textbooks to suit the times. I'm talking about the bravery, the struggle of an individual, the fearlessness of a mother, the heroes who saved newborns amid the bombing... about the pride of being a Serb, love for your assaulted land, love for monasteries and faith, about not betraying Serbia and Christ at gunpoint..."***

However, in order to fully heal from those wounds and turn the page of history, the memory of traumatic events must be presented in the court of public opinion and the witnesses must speak out and be heard. Aleida Assmann calls this "therapeutic forgetting" — leaving the burden of the past behind by preserving the memory of events.

*** https://www.prometej.rs/education_post_type/jedno-secanje/

konstantan nemir sramota za cijelo čovječanstvo **ratni zločin** ta tema ne treba da se spominje gorjele zgrade **velika nepravda i nepoštovanje našeg naroda** podvrgnuti uništavanju ne smijemo da zaboravimo opet moramo truditi da neke rane prenesemo da liječimo nasilje i nepoštovanje Sramotno i potpuno nepotrebno. **veliki stres** konstantan strah da će se zaratiti **strah ponos prkos** Pako i terrorism Nepravda i zločin **Strahuje** bombardiranje je ostavilo utjecaj na čitavu državu Nezakonito i katastrofalno **nonsens u istoriji ratovanje** **Žrtvu našeg naroda** cjelokupno društvo koje je bilo pod stresom pod traumom bojat ono što će biti sutra i tako dalje Bijes, inat i ponos **Bruka u istoriji međunarodnog prava** **divljački postupak** **Surovo. Nepotrebno.** bijes, nepravda, tuga, razočarenje Humanitarna katastrofa stravični zločin jer su stradali civili **svi nosimo traumu iz tog perioda** kao neki divlji narod Bliskog istoka **totalno nelegitimni** velika trauma za cijeli život **Žestoko i bezobzirno.** Veliki broj civilnih žrtava koje su oni nazvali kolateralna šteta.

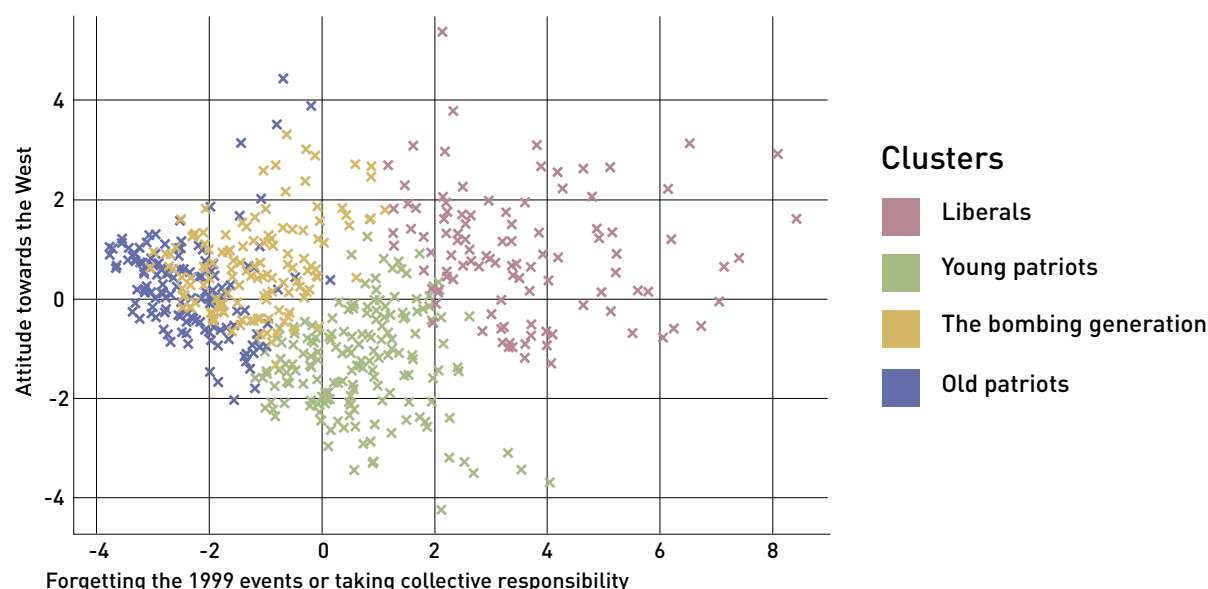
"We must not forget, but we must continue to work and heal"

At the same time, despite the seemingly unanimous nature of Serbian public opinion, in reality the respondents can be divided into four "clusters", which by and large quite accurately reflect the current distribution of political preferences among Serbs in general. The first cluster includes the generation born in the 1970s and 1980s, whose youth was marked by the breakup of Yugoslavia and the bombing. They blame the West for what happened and have an ambiguous opinion on the role played by Milosevic and the Yugoslav politicians. The next cluster is the 1990s generation. At the time of the bombing, these people were children; in a way, they are the most traumatized generation of Serbs. They tend not to blame the Yugoslav politicians for the bombing, have extremely negative views on the United States and the EU and support the annual commemoration of the March 24, 1999 events.

"Like a phoenix from the ashes, send a strong signal — you can destroy as much as you want, but we can always rise again"

The third cluster comprises what can be called the liberal segment of Serbian society. These people tend to feel that to a certain extent they share collective responsibility for the bombing and believe that the EU and the United States have partially redeemed themselves, while the blame for the bombing rests with the Yugoslav leadership.

Visual representation of social clusters in Serbia based on their attitude towards the 1999 events and political preferences

“first and foremost, we are to blame, we made the wrong decisions”

The fourth and last cluster includes respondents born in the 1950s and 1960s. They can be characterized as the unappeased: they do not feel any responsibility for the bombing, nor do they blame Milosevic and the rest of the Yugoslav politicians; they do not believe that the United States and the EU have sufficiently atoned for what they did to Serbia. Interestingly, the difference between the second and fourth groups lies in their attitude towards Russia: the older generation does not believe that without Russia’s help the 1999 situation could have been even worse, while the younger generation tends to be more positive about Moscow’s role.

“Russia was going through hard times in 1999, many people criticize [its stance], but it’s our fault that we could not cope on our own, Russia cannot always help while they have their own problems, no one could help”

“The Serbian people know history well, and so they do not hold a grudge against the then-current [Russian] government. Russia could not even solve their own problems then because of perestroika and the collapse of the Soviet Union. We are not angry, because the people supported us back then, and the government helped here and there, there were instances when they participated in negotiations and tried to protect us somehow”

The conducted online research and in-depth interviews show that there is a con-

sensus among the Serbs about the bombing. Even in 2024, twenty-five years later, the majority (70%) sees it as unjustified aggression and a bleeding wound.

The Serbs express a need to form a consensus-based model of future development that would incorporate these events as a formative experience for several generations, including those who did not live through it personally but felt it as a cultural trauma. This trauma is not discussed and covered enough for what happened to finally become part of history instead of the recent past. Moreover, as will be shown later, Western countries, if anything, are doing everything they can to ensure that the trauma of the bombing continues to hurt Serbian society. Their refusal to take any responsibility for the suffering of the civilian population, their selective approach to the shared history of Serbia and the West, as well as the pointed depersonalization of the bombings, resulted in a certain interpretation of these events in Serbian culture. The bombing is seen through the tragedy of an ordinary person against the backdrop of an unfolding great tragedy.

Thus, the hashtag #forgivenbutnotforgotten, popular in the Serbian media space, does not accurately reflect reality, because in fact it is #notforgivenandnotforgotten.

Yugoslavia Bombing in Serbian Culture

Cinema

Since its inception, cinema has been inextricably linked to propaganda, power and identity. Serbia is no exception. According to Serbian cultural studies expert Aleksandar Jankovic, “the history of Serbian cinema is the history of politics and ideology. Starting from the moment when a Serb first picked up the camera (*The Life and Deeds of the Immortal Leader Karadjordje*, 1911, directed by Ilija Stanojevic), the underlying motivation of any film production was, on the one hand, the glorification of the then-current state ideology, and on the other, the chance to somehow weave a big Story into the film... All the prominent figures of Serbian cinema, making films about the birth of a nation or about someone’s personal problems, actually directly or indirectly made films about the leadership/ for the leadership.” Despite the fact that Aleksandar Jankovic exaggerates somewhat when talking about the interpretation of the 1999 NATO bombing, it is impossible to completely disagree with him.

In broad strokes, until recently there were two narratives regarding the 1999 events in Yugoslavia. One of them has the bombing as the backdrop to the general crisis within Serbian society and the state, “run ragged by the Milosevic dictatorship.” It only exacerbates a situation that has already turned into a tragedy, becoming in a way its climax. The other narrative paints the bombing as a tragedy in and of itself,

The Balkan Line (Balkanska meža), directed by Andrey Volgin, 2019.

an act of aggression against ordinary people, who in turn are just trying to survive. The key point is that for almost twenty years these narratives, woven into films, have demonstrated the clash between two versions of the events that led to the NATO aggression: a “pro-Western” interpretation, often created with European and American funding and designed to justify the actions of NATO and the EU, as well as the subsequent consolidated anti-Serbian position on the “Serbian issue” in the Balkans; and the second interpretation, the national one, which for a long time was forced to either adapt to the commercial distribution situation and the political reality of the 2000s Serbia, or to find the cracks to worm itself into European genre film competitions.

Before our eyes, literally at this very moment, a “heroic” narrative is taking shape in the Serbian cinema, where the bombing ceases to be a depersonalized “thunder from the sky”. Its emergence can be linked to the fact that the process of EU enlargement to the Balkans is obviously stalling, and the Western cultural space is not at all interested in solving issues concerning intraregional reconciliation (one after another, sponsored by various foundations, films are being made that show the Serbian atrocities in

Bosnia and Herzegovina, Croatia, and against Kosovo Albanians).

Over the same period of time (from the late 2010s to the present day), largely in response to the stagnating European integration process,

Before our eyes, literally at this very moment, a “heroic” narrative is taking shape in the Serbian cinema, where the bombing ceases to be a depersonalized “thunder from the sky”

the current Serbian political system has emerged. It is based on two pillars: a foreign policy balancing between all foreign actors and a domestic policy targeting a broad and rational national segment, thinking along the lines of “the art of the possible”. *The Balkan Line* (2019), a joint Russian-Serbian production, was the first manifestation of these changes in filmmaking. With its dramatic opening scene being a recreation of real events — the bombing of a Belgrade maternity ward, the film explores the themes of both the tragedy of an ordinary person and their heroic resistance.

Serbian films about the bombing: a timeline

The first film, *Wounded Land*, was predictably released in 1999 and contained all the characteristic features of a Milosevic propaganda piece, which is why it was consigned to oblivion after the regime change. The following year, only seven feature-length films were shot in Serbia, four of which had to do with the bombing. These are *War Live* (directed by Darko Bajic), *Sky Hook* (directed by Ljubisa Samardzic), *Land of Truth, Love and Freedom* (directed by Milutin Petrovic) and *Dorcol-Manhattan* (directed by Isidora Bjelica). Out of these four, the “bombing as a backdrop” narrative is present in *War Live* (where the greatest evil is political officers of the cinema world assigned by the Milosevic regime to oversee the main characters’ activities; in general, the film skillfully balances between barbs against Milosevic and showing the devastating aftermath of the bombing that was not at all “targeted”), *Land of Truth, Love and Freedom*, and *Dorcol-Manhattan*.

The Load (Teret), directed by Ognjen Glavonic, 2018

The “bombing as a tragedy” narrative is central to *Sky Hook*, which has become an iconic Serbian film. Bombs fall on the basketball court, killing the main character — an ordinary guy (Nebojsa Glogovac) who does not care about politics, does not wish anyone harm, and whose protest against the bombing naturally manifests itself in the form of rebuilding a destroyed basketball court.

We believe it is also important that this allegory — deliberately or otherwise — shows that everything was being indiscriminately destroyed, including national sports, the love of which united Americans and Serbs at international competitions only days before.

Many Serbian directors whose films tangentially touched on the topic of the bombing aimed to “fit the bill.” Thus the films where Milosevic and his regime appear to be the greater evil were made. In addition to the aforementioned films, these are *Cordon* (2002) and *Professional* (2003).

A number of films released in the mid-2000s used the bombing as the backdrop to the main plotline, yet they sent a clear political message.

Among them are *Falling into the Paradise* (2004) and *Awakening from the Dead* (2005). The former is worth describing in more detail. Film critic Djordje Bajic rightly points out that it “gives the impression of a Serbian film that was tailor-made to reflect foreign ideas about what a Serbian movie should be like”; i.e. it is essentially an example of “autobalkanization” and “autochauvinism”. The American character (a pilot whose plane was downed) is shown exclusively in a positive light, while the Serbian characters sarcastically say that “if the Americans knew us better, they would realize that there is no need to bomb us — we can be much better at blowing ourselves up.” The fact that an American plane was shot down by a drunk Serb operating a MANPADS obviously devalues the military success of Colonel Zoltan Dani’s air defense battery. *Falling into the Paradise* got funding directly from several Western companies — Neue Impuls Film (Germany), Mact Productions (France), Rocketta Film and Rotterdam Films (the Netherlands), as well as the state-owned German TV channel ARD-1.

From the late 2000s to the mid-2010s, the topic of the bombing remains in the public eye, despite the absence of new Serbian-made feature films. The end of the decade is marked by Goran Radovanovic’s film *The Ambulance*, as well as several niche films (horror/exploitation), such as *Life and Death of a Porn Gang* (2009) and *Zone of the Dead* (2008), which pokes fun at the consequences of depleted uranium bombs for the Serbian environment.

Notably, during that period and through those films the issue of how the bombing affected the environment was introduced into the Serbian national cinematographic discourse, albeit in a grotesque form.

In the next decade, the theme of the bombing resurfaced in 2013 with *Mamarosh* (directed by Momcilo Mrdakovic), followed by a film about the suffering of Serbs in Kosovo (*Enclave*, 2015, directed by Goran Radovanovic) and the joint Serbian-Dutch production *The Sky Above Us* (directed by Marinus Groothof), which shows the fear and horror of war through the eyes of three people working in the RTS building.

Then came Ognjen Glavonic's infamous *The Load* (2018). Its fundamental difference from the other films, which posited that things were even worse under Milosevic and did not focus on the tragedy of the bombed Serbian towns and villages, is that it puts the blame for the bombing on the Serbian people. This was preceded by *Depth Two* — Glavonic's documentary about the cover-up of the massacre in the Kosovo village of Suva Reka, where Serbian policemen shot Albanian civilians. *The Load* places the blame square on the taciturn, hard-working ordinary people who transported the bodies from Kosovo to the training grounds outside Belgrade. In this regard, Glavonic's works fit in well with a number of Western films about the Yugoslavian wars, where the Serbs are painted as ruthless murderers (*Behind Enemy Lines* (2001) and *In the Land of Blood and Honey* (2011), just to name a few, as well the less straightforward *Savior* (1997), which is harsh on all parties to the conflict, but mainly on the Serbs). *The Load* was funded

From the late 2000s to the mid-2010s, the topic of the bombing remains in the public eye, despite the absence of new Serbian-made feature films

by were the European Cinema Support Fund (Eurimages), Institut Français, the Dutch Hubert Bals Fund, and the American National Endowment for Democracy. It is extremely rare for the latter to act a direct sponsor, but this was apparently a special case.

These films share the underlying narrative that “it used to be worse.” They convey that in the grand scheme of things, the bombing was not the worst thing that had happened to the Serbs; as the characters joke in one of the films, Serbs managed their own destruction just fine.

*It is important to emphasize that in the films sponsored by the West (the EU and occasionally the US) the bombing is always a backdrop, just one of the aspects of the “Milosevic hell” engulfing Serbia at that time. Basically, the films implicitly shift responsibility for the bombing to the Serbian political leadership, exposing it as a cruel, incompetent gang that brought about the country's collapse. However, *The Load* is the pinnacle of this line of thinking, as it blames not just the thieving Yugoslavian politicians, but the people themselves.*

The story told by *The Load* is the embodiment of the “autobalkanization” approach, which, unfortunately, is a flaw that affects not only Western-sponsored films or directors aiming for international film festivals. The cheerful self-deprecation and dehumanization in *Falling into the Paradise*, featuring rakiya, roshtilj and gun shots into the air, was aimed mainly at the Serbian audience — the film was an epic box office flop, and its director Milos Radovic was castigated. At some point, as is the case with Glavonic’s film, autobalkanization ceases to be funny, though the main character still looks like a typical “drunk-on-rakija Serb” (ironically, he is played by Bulgarian actor Leon Lucev — there were no takers in Serbia).

At the core, all these films impose one type of discourse: that the Serbian state and society were wrong, broken, sick. In this dysfunctional reality, some individuals can maintain their personal dignity, but society as a whole cannot. The Load strips the Serbs even of the right to personal dignity.

None of the “sponsored” films put death caused by the bombing in the foreground. This is the message that Western foundations implicitly or explicitly convey to Serbian society: “You failed as a society and a state, and the bombing was a logical — if not fair — outcome of that failure.”

The Erl-King (Bauk), directed by Goran Radovanovic, 2024

As a matter of fact, Serbian society found the strength not to lose the will to live in the midst of that hell on earth, and the attempts to downplay it or force it out from the Serbian perception have essentially failed.

The box-office performance of the Western-sponsored films is a clear indication of that: *The Load* (2018) got only \$28,000. It was this interpretation of the 1999 events — deeply flawed in its own right and blind to the reality and the sentiment of different generations of Serbs — that gave rise to the need to rethink 1999 from the perspective of national heroism. It is also an important reason for increasing dissatisfaction with the relations between Serbia and the West as a whole.

Thus, it is in 2018-2019 that the two completely different films with polar opposite perceptions of the NATO bombing hit the box office — the “sponsored” *The Load* and the joint Russian-Serbian production *The Balkan Line*. Each represents a potential scenario for the future development of Serbian cinema: more autochauvinistic self-flagellation, along the lines of “we were not bombed enough, we need more” (a remark from actor Sergei Trifunovic’s blog that has become a meme) or showing the damage caused by NATO as a starting point for any story set in 1999. It is already clear that the new Serbian cinema has chosen the latter option.

The tragedy of ordinary people in the midst of the bombing is explored in the Serbian film *78 days* (2024, directed by Emilija Gasic), made as a video diary chronicling the lives of three sisters during the bombing. Another interesting film is *Kosare* (in production, directed by Balsa Djogo), which for the first time ever in the history of Serbian cinema will show the heroism of the Serbian defenders of Kosovo and Metohija during the fiercest battle for Kosare.

This seems to indicate a significant destigmatization of the topic: previously it was hard but not impossible to show the tragedy of civilians being bombed; a direct anti-war statement demonstrating the true scale and real casualties of the NATO aggression, however, was nothing short of a taboo in Serbia until recently.

Goran Radovanovic’s *The Erl-King* should also not go unmentioned. The film, which has not yet made it to wide release, shows the attempts of young parents to protect their child from the horrors of the NATO bombing, even if that means lying. The film, produced by Serbian-Russian actor Milos Bikovic, with Vladislav Oplyants as director of photography, premiered at the MIFF and will be screened in Russian movie theaters. This is an important point, since it was Russia’s participation in Serbian film production that finally broke the vicious circle of Serbian cinema’s dependence on Western sponsors and Western festivals.

Music

Unlike Serbian cinema, Serbian music and musical culture as a whole are permeated with slightly different narratives about the bombing. If we take Serbian music made around the time of the bombing itself, it is worth highlighting several key aspects. To begin with, there was traditional patriotic discourse, most evident in songs by Riblja Corba band, such as *Samo Sloga Srbina Spašava* ("Only Unity Saves the Serbs"), and *Zemlja* (lit. "Land", performed by Aleksandar Erakovic, Dejan Pejovic, etc.). The lyrics in these two songs contain the traditional leitmotif of the Serbian *inat* — the importance of national unification in the face of an enemy. Both songs served as part of the Yugoslavian state propaganda at that time, along with *Volimo te otadžbino naša* ("We Love You, Our Homeland"), which became the unofficial state anthem during the bombing.

Zemlja, performed by several Serbian rappers (Gru, 357, Who's The Best, Ana Stanic, Ivana Pavlovic, Acme) remains a captivating artifact of those days. It articulates a number of narratives that now resonate with Serbian society: the unwillingness to forgive the West for the bombing ("možda će

Bog da vam oprosti... ja sigurno neću!", lit. "maybe God will forgive you... I certainly won't!"); and the historical importance and lasting continuity thereof ("Svaki dan, dokle više? Istorija piše. Treći put u istom veku, ovde se otežano diše", lit. "Every day, how much longer? History is written. For the third time in a century, it's getting hard to breathe here"). At the same time, the song repeatedly emphasizes the Serbs' moral high ground: "I give you words – you give me rockets from the sky; you hit me with a stone, and I hit you with bread again." ("Ja vam šaljem reči, vi rakete mojim nebom, vi mene kamenom, ja vas opet hlebom"). These lines are a fairly common refrain, used also by Riblja Corba in *SSSS*: "Znam da postoji dogovor sa nebom, ko tebe kamenom ti njega hlebom" ("I know that there is an agreement with heaven: he who hits you with a stone, you hit with bread"). This is a reference to the Serbian traditional nation-building discourse about the "heavenly people" ("nebeski narod") and the Serbs' special role and mission in the world.

Curiously, it was rock music that turned out to be one of the main symbols of resistance. During the bombing, rock music concerts in the squares became commonplace, while the Brankov Bridge even became known as a "rock-and-roll bridge"

Curiously, it was rock music, perceived as opposition music in the 1990s and associated with radio B-92, that turned out to be one of the main symbols of resistance. During the bombing, rock music concerts in the squares became commonplace, while the Brankov Bridge even became known as a "rock-and-roll bridge". The bands that performed there can hardly be suspected of harboring any pro-Milosevic sentiment: Riblja Corba, Električni Orgazam, Bajaga i Instruktori and so on. In 1999,

some of the “anti-war rock music” was released as a compilation album, *The Song Saved Us*, with a cover art featuring the notorious image of a red target (the symbol of the bombing). Interestingly, the song by Bora Djordjevic from this collection, *Decu ti necu oprostiti* (“I Will Not Forgive You For The Children”), was originally recorded as part of the openly anti-Milosevic 1996 album *Their Days*.

There is also music that deals with individual tragedy, for example, *Noć je vedra nad Srbijom* (“Clear Night Over Serbia”) by Grupa Models music band. The song, written in the characteristic style of the 1990s Serbian pop music, is dominated by the idea of loneliness: “I kao da smo sami mi na celom svetu ostali” (“As if we were the only ones left in the whole world”). A clear or bright night over Serbia is an allusion to the bombing. The overarching theme of the loneliness of the Serbs and Serbia is present in the songs mentioned earlier as well, in particular in *SSSS* (“Znam da su svi protiv Srbije / Nema gore tragedije nego biti iz Srbije. Danas ceo svet navija da se razbije Jugoslavija”, lit. “I know that everyone is against Serbia / There is no worse tragedy than being from Serbia. Today, the whole world is rooting for Yugoslavia to fall apart”). Djordje Balasevic’s *While The Sky Over Novi Sad Is Burning* from his political album *The Nineties* is written in the same vein and compares the bombing to devil’s candles.

A powerful musical symbol of that time is the song *Plavi slon* (“Blue Elephant”). It is imbued with the theme of feeling powerless and wanting to escape from reality: “I neću da se probudim, jer mogu da poludim, kad vidim ko sam, kad vidim gde sam” (“And I don’t want to wake up, because I might go crazy when I see who I am, when I see where I am”). The lyrical persona dreams of American cultural symbols: Madonna, Serbian NBA player Vlade Divac and Bill Clinton, “playing a peace song on a saxophone.” The juxtaposition of absurd verses describing dreams against the chorus featuring the harsh reality, all in minor key, conjures a feeling of longing and powerlessness.

It is worth noting that in Serbian rock music, despite the important role of the rock scene in 1999 itself, the bombing as a theme was not explored to any significant extent. One exception is *Open de Dor* — an album by comedy band The Kuguars, in

which the short track *I remember (Sećam Se)* mocks how Serbian society consigned the bombing into oblivion almost as soon as it was over.

Parody songs deriding Western politicians and officials, as well as the entire defense industry, have become a separate genre. Prime examples of those would be the following songs by the band Indexovo Pozorište: *Ja sam ja* (“I am me”), *Mi smo mi* (“We are us”), and *El Kondor pada* (“The Condor falls”).

However, after 1999, the bombing as a theme practically disappeared from Serbian music, becoming confined to the underground. The bombing is a fairly common subject on the Serbian metal scene: for example, in 2007, thrash metal band Space Eater released their album *Merciful Angel*, where two songs clearly allude to 1999 and the instrumental title song is even called 1999. In the same year, the thrash/black metal band Wolf’s Hunger released the album *Osveta u krvi* (“Bloody Revenge”), which also featured a song called *Merciful Angel* that was dedicated to the bombing. Interestingly, the intro to the song is Clinton’s statement on the bombing of Yugoslavia. In 2015, a thrash metal band Merciful Angel appeared in Belgrade. In 2023, Kobold music band released a song called *Merciful Angel* as part of their album, *Chaos Herd*. The song openly talks about the bombing experience:

*Playing ball in backyard with my five-year-old friend
Sirens wail once again, our game has come to an end
Parents call their children home, it’s time to say goodbye
We never thought, never believed, that this night we might die*

*Merciful Angel takes his flight
Merciful Angel spreads the blight
Merciful Angel burns the skies
Merciful Angel brings demise*

*Lights out to hide from the angel, as he sets out to his flight
Mother tapes the window’s glass, for it might break this night
Noble Anvil burns the skies, every night someone innocent dies
No one cares for our mother’s cries, no one cares for our demise*

These thrash songs, traditionally dark, emphasize the inhuman and hypocritical nature of the bombing. They once again underline how Serbian society feels about “forgiving and forgetting”, present the image of “Serbia against the world” and reveal the trauma of the 1999 events.

Remarkably, the theme of the bombing made an appearance in Russian heavy metal. For example, there is *Operation “Allied Force”* by Radio Tapok — a familiar

name to Serbian music lovers. In a classic heavy metal style, the song describes the human tragedy of the Belgrade bombing:

<i>Когда орёл вновь сжимает хват</i>	<i>When the eagle again tightens its</i>
<i>цепких когтей</i>	<i>taloned grip</i>
<i>Когда отцы со слезами хоронят</i>	<i>When teary-eyed fathers bury their</i>
<i>детей</i>	<i>children</i>
<i>Когда тела вдоль подъездов</i>	<i>When the bodies are stacked in rows</i>
<i>уложены в ряд</i>	<i>along building entrances</i>
<i>Осколком в каменном сердце</i>	<i>Belgrade is burning like a shard in</i>
<i>пылает Белград</i>	<i>a heart of stone</i>

For the Serbs, *Yugoslavia* by Elena Katina (one of the t.A.T.u duo) became an iconic song encompassing the Russian perception of the 1999 events. It is a kind of apology from Russia for non-interference.

<i>Черноглазой девчонкой растерянной</i>	<i>A black-eyed girl, lost and confused.</i>
<i>Ты стоишь на другом берегу.</i>	<i>You're standing on the other shore</i>
<i>Но добраться до этого берега</i>	<i>But I can't reach that shore</i>
<i>Не могу,</i>	<i>I can't</i>
<i>Не могу,</i>	<i>I can't</i>
<i>Не могу.</i>	<i>I can't</i>
...	...
<i>За ночь под свинцовым градом,</i>	<i>For a night of leaden hail</i>
<i>За то, что меня нет рядом,</i>	<i>For not being there with you</i>
<i>Ты прости, сестра моя,</i>	<i>Forgive me, my sister</i>
<i>Югославия!</i>	<i>Yugoslavia!</i>

Still, the theme of the bombing largely disappeared from the mainstream and was brought up mainly in the underground music. It resurfaced only in the 2010s, when a number of fairly popular rap songs were released, such as *Bombardovanje* 1999 by BLP ft Zookey PL, *Nemilosrdni Anđeo* by Nesta, and 1999 by Goša sa Raskršća. The narratives in these two completely different genres (hip-hop and heavy metal) turned out to be surprisingly similar. There is no “forgive and forget” message there at all, as is evident in the *Bombardovanje* 1999 chorus:

<i>da li si zapamtio sirene?</i>	<i>Do you remember the sirens?</i>
<i>ja jesam! da li kad se setiš te</i>	<i>I do! Do you still get goosebumps when you</i>
<i>i dalje hvata jeza?</i>	<i>think about it?</i>

*da li si još uvek brate besan, ja ne znam
 ali neću da zaboravim to zlo i bol!
 da li si zapamtio sirene?
 ja jesam! da li kad se setiš te
 i dalje hvata jeza?
 da li si jos uvek brate besan,
 ja ne znam ali neću da im oprostim
 to zlo i bol!*

*I don't know if you're still mad,
 But I will not forget this pain and evil!
 Do you remember the sirens?
 I do! Do you still get goosebumps
 when you think about it?
 I don't know if you're still mad,
 But I will not forgive them
 for this evil and pain!*

Lastly, it is worth highlighting an important cultural phenomenon of the bombing experience having become an aesthetic in the Serbian hip-hop scene. A striking representative of this trend is the music band *Bombe Devedesetih* ("Bombs of the Nineties"), whose songs repeatedly contain references to the bombing. The tracks recorded by the band members, in particular one of the most famous Serbian rappers Mimi Mercedez, describe the bombing as an event that shaped a generation:

*Džaba mi kerovi reže
 Ja sam uz vukove rasla
 Smešim se kada mi prete
 Plešem uz zvukove rata
 ...
 Ja se ne bojim za sebe
 Samo za druge
 Srbi ne mogu da umru od puške
 Samo od tuge*

*You can even let dogs tear me apart,
 I grew up with wolves.
 I smile when they threaten me,
 I dance to the sound of war.
 ...
 I'm not scared for myself,
 Only for others.
 Serbs don't die from bullets,
 Only of sadness.*

It is noteworthy that this segment of Serbian hip-hop emphasizes, albeit through post-ironic optics, how close it is to the patriotic folk music of the 1990s — turbo folk — which is what the song *Turbofolk me je naterao* («Turbo Folk Made Me Do It») is all about. In a broad sense, the song represents an assertion of Serbia's unique new identity. Another song by Mimi Mercedez worth mentioning is *Mira Markovic*, in which Slobodan Milosevic's wife Mirjana Markovic is portrayed as a cultural hero. This new interpretation of the Milosevic period, no matter how quaint, and the resurgence of the period-specific imagery in music indicates the rise of resentment among some of the younger Serbs.

The narratives in songs about the bombing correlate with those identified through sociological research. They contain the feeling of loneliness and moral virtue, the unwillingness to forgive and forget, the sense of inat and suffering as the fate of the Serbs — the heavenly people.

In this regard, music reveals much deeper layers of the collective unconscious than cinema, as it reflects purely emotional perception at the moment of the bombing and through the years that followed.

Western attempts to influence Serbian society through sponsoring music projects were extremely limited. The most vivid example of this was *Avala Tower* (Avalski toranj) — a song about rebuilding a telecommunication tower, which, as the lyrics go, “protects Serbs from global isolation” (“brani nas od svetske samoće”). Although it was not a bad tune, the song failed to become popular and is labeled in people’s minds as an example of “nonsense sponsored by Western foundations.”

Fiction

Fiction, primarily prose, has become another medium through which the Serbian people have been processing the trauma of the 1999 bombing. Importantly, it turned out to be the medium that was most in sync with all those feelings that the respondents expressed in in-depth interviews and so provided the most comprehensive picture thereof. The shock caused by the strikes on the Serbian capital was expressed in such books as *Nice Day to Die* (1999) by Momo Kapor, *Nigdina* (2000) by Svetlana Velmar-Jankovic, *Auction of the Wind* (2001) by Vesna Aleksic, and *Under the Dragon’s Shadow* (2001) by Djeordje Pisarev. The novels, different in terms of style and content, nevertheless have narratives and imagery in common.

For instance, it is the unexpected, stunning nature of the bombing — literally a thunderbolt across a clear sky.

This shelling, Velko, when you see it from Kalemegdan, from a balcony or on a screen, seems almost harmless and, most importantly, somehow faraway, like children’s video games. And there is something monstrous about this ostensible harmlessness and this, again, ostensible remoteness, because we are allowed to watch ourselves being destroyed, and we perceive this destruction as something faraway, as if we are looking at our own reality like it was a virtual reality... I’m convinced that our psychological integrity is thrown into question.

Nigdina, Svetlana Velmar-Jankovic

Another common motif is a feeling of betrayal, a loss of togetherness with the West, which seemed to be so close and so easy to understand, but turned out to be alien, cold, and barbaric.

I used to leave pieces of chocolate in the same place for Peter Pan, in case he suddenly appeared... How silly! Peter Pan’s evergreen costume was drawn by some chubby artists in their leather armchairs and air-conditioned offices, surrounded by clouds of smoke...

Svetlana Velmar-Jankovic (royalfamily.org)

They drew with feeling, for us children... What a lie! What a terrible lie!

I closed the window and the glass rattled again. There was another rumble somewhere far away. The Little Prince, Winnetou, Saroyan, Lucky Luke, Whitney Houston, Salinger, 101 Dalmatians, or even Cruella de Vil — none of them had anything to do with this.

Auction of the Wind, Vesna Aleksic

The stories also feature the notion of everyday life and mundane tragedy: bleary-eyed drunks watching the “fireworks” over Belgrade, street vendors selling damp books and empty cafes on Skadarlija. But at the same time, in the face of indiscriminate death, there is also a moment of deep personal freedom and acceptance of the Other. It doesn’t matter who you are, you are free to live as you feel right — that is the crux of the Serbian identity.

Alarmists give themselves over to panic.

Pensioners write angry letters to the President of the United States of America.

Believers pray to God to deliver them from evil.

Secret drinkers can finally openly go on a bender.

Veterans of the previous war boast about their exploits, and aged gunners swear that they would have done much better at shooting down planes than those currently serving.

Nice Day to Die, Momo Kapor

For Kapor, the bombing becomes “the end of history” of sorts: juxtaposing the heartless reality of 1999 against the nostalgic Yugoslav Americanophilia of his late brother and drawing parallels between 1941, 1944, 1995 and 1999, the author

searches for the spark of new life and a new world in the smoking ruins of the old one. In this respect, Serbian literature is extremely candid and occasionally graphic when it describes the tragedy of an ordinary person against the backdrop of a great tragedy unfolding. All the aforementioned authors — Kapor, Aleksic, and Velmar-Jankovic — turn to the refrain of the 20th century Serbian history, i.e. the three bombings, saying that “tragic events in Serbian history keep repeating themselves — bombings in the same month, on the same holiday. It’s gotten a bit boring.” (*Nig-dina*, Svetlana Velmar-Jankovic).

The books that were written later, after the physical and emotional wounds left by the bombing closed somewhat, are slightly different. Such works include an expanded edition of Milorad Pavić’s *Biography of Belgrade* (2005, parts 9 and 10), Aleksandar Vulin’s *The Darkness* (2010), Milan Peca Nikolic’s *Cultured World* (2016), and Igor Marojevic’s *Remnants of the World* (2020). They provide larger context and describe the tragedy of 1999 as just one of the ordeals that the Serbian people had to go through in the late 20th century. For Pavić, the bombing is the final bell of the 1990s, during which “Belgrade lost that which made it worthy of love” — not specific urban sites, of course, but its own unique atmosphere. For Vulin, 1999 is only a facet of a cosmic betrayal, the collapse of ideals, loneliness, along with poverty, erosion of moral values within society and the loss of historically Serbian territories.

Momo Kapor (Igor Pavićević)

One day foreign American Italians crossed the border and got lost without their satellite suspenders and crutches somewhere in those rocks of ours, which meant so much to us and to the Albanians, and ended up in our rear.

Oh how we beat them, by their mother the frog, how we beat them, and they whined like little boys, not at all like the heroes of those films in which they painted themselves to be so strong, so powerful. And we believed those films until we felt with our fists, butts of our guns and soles of our shoes that they were weak and soft. <....>

It's a pity that I couldn't bring at least one of them home and introduce him to the neighbors. We would have a roaster, just a suckling-pig that has never once dipped its snout in the slop, I would have untied his froggy little hands and sat him down at the table and told him: eat! Eat, you frog, by your frog mother! Eat and drink rakija made from Mirabelle plums, these very ones that grow in our yard. Home-made rakija, distilled by me! Eat and drink, and look who you're fighting against, you fool.

The Darkness, Aleksandar Vulin

In Marojevic's novel, the bombing is processed through the protagonist's conversation with a psychotherapist, wherein he tries to understand how damaged Serbian society ended up being as a result of everything that happened in the 1990s. Later the protagonist finds himself in a bomb shelter with the same therapist, surrounded by its bare walls, crying children and oppressive television babble.

Now two or three channels were up and running, not only the state one, and they repeated the same labels with which the state news anchors defended themselves from the attackers and their masters. Cowardly bastards, unevenly matched opponents (I thought it was a mistake to take this as an insult, but apparently that's what it was: NATO's aerial power exceeding what FR Yugoslavia had on the ground was considered dishonorable and vile), insane imperialists, neo-Nazis, Nazi minions, worthless villains, petty criminals, Gaelic faggots, Spanish fascists, drug dealers, cowardly maniacs.

Remnants of the World, Igor Marojevic

The protagonist of Djeordje Pisarev novel, *Under the Dragon's Shadow*, is a conscript, who by and large encapsulates the feelings of his entire generation:

The NATO armies are attacking our Leader. They lie to us, telling us the "truth" suited only for the naive. We have all known about this for a long time, and with their lies, twisting the Serbian language, they send us either bombs or their messages. Hey, first you want to kill me and then you ask me to cooperate? My Leader is my problem. For a soldier sitting in a deadly metal monster, this is a sign that it's time to vent all his hatred and contempt for the Leader who for years has been leading us from one lost war to another.

We all agree here, but... That same soldier, who spends nights in a stuffy metal coffin or in the pouring rain, threatens the iron dragons plowing our sky. After all, we all must experience this war first-hand: you're shooting at me, so I swear to God, I'll do whatever I can to break your wings!

Under the Dragon's Shadow, Djeordje Pisarev

Despite the tragedy and pain coming through the passages above, it would be wrong to say that Serbian fiction about the bombing is imbued with a sense of finality of tragedy and hopelessness. Kapor's book ends with the promise of a new beginning: a new branch on an old oak tree (Serbia). Vesna Aleksic's protagonist exclaims: "I have to *wake up* from *this*!" Vulin's fatalistic *The Darkness*, in its brutal realism, asserts Serbianism in spite of everything, without pretense and regrets.

And this is one of the main narratives in fiction featuring the bombing — accepting yourself through disillusionment about the "cultured world", which destroyed radio towers in order to broadcast clumsy propaganda in broken Serbian and scatter bungled and meaningless leaflets from airplanes.

You can only tune in to a NATO radio station, but in addition to propaganda, they have such incompetent hosts with terrible accents and completely unbearable music that for my ear, accustomed to high-quality radio stations, it's physically painful.

Cultured World, Milan Peca Nikolic

Attempts to rewrite the history of the Balkan wars of the 1990s and the role of the Serbs as a people in them and thus establish that the 1999 bombing was inevitable and just started together with the armed conflicts across the former Yugoslavia. These ideas are perpetuated and self-perpetuated due to the wide range of tools and channels of influence on the social consciousness. Not only were there thousands of Serbophobic articles published in the leading Western media of the 1990s, but also most of them have a digital footprint, are accessible on the Internet and are easily found via search queries.

It's impossible to pinpoint exactly when the idea that the Serbs are a priori to blame for all problems across the former Yugoslavia starts to dominate in English-language publications. A big role was certainly played by Robert Seton-Watson (1879–1951), who, on the one hand, was a reputable Slavist academic, and on the other hand, worked for state institutions in charge of propaganda, such as the Propaganda Bureau during World War I and the Ministry of Foreign Affairs press service during World War II. Seton-Watson favored the Czechs and Slovaks and was always somewhat wary of the Serbs, which was first explained by their connection to Russia, and after the 1917 Revolution by references to

geopolitical theory. Here's a glimpse into Seton-Watson's take on the Serbian issue: "None is more important and more pressing than the Southern Slav Question. In it are involved the future fortunes of the whole Croat and Serb race, and through them the fate of the Western half of the Balkan Peninsula — from the Gulf of Trieste to the Bulgarian frontier, from the plains of Southern Hungary to the mountains of Albania. On it depends the balance of power on the Adriatic, with all its bearings upon the international situation. <...> The triumph of the Pan-Serb idea would mean the triumph of Eastern over Western culture, and would be a fatal blow to progress and modern development throughout the Balkans."

He was also the author of a popular saying often (and incorrectly) attributed to Winston Churchill: "The Balkans produce more history than they can consume".

Among English-speaking authors, Sir Noel Malcolm (knighted in 2014) is the absolute champion when it comes to victimizing the Serbs. Having a degree in history, Sir Malcolm made a name for himself in the field of political journalism, writing for *The Spectator*, *The Daily Telegraph* and other periodicals. When he released his book *Bosnia: A Brief History* in 1994, it came as a surprise to the academic community. This work is based on the papers by historians from Alija Izetbegovic's circle, primarily Muhamed Filipovic. No research by Serbian historians was used. The main idea of the book is that the Bosnians are an older and more cultured people than the Serbs, which the "Greater Serbian hegemonists" have been trying to colonize and assimilate since as far back as Tsar Stefan Dusan's days. The book was met with fully merited criticism, which among others came from conscientious scholars in the UK and the US. Many Serbian scholars, for example, academic Slavenko Terzic, believe that Malcolm did not write the book at all, nor the essay about Kosovo that followed, and at best just edited it. We posit that at the very least he must have had co-authors, since all the referenced sources for his book are in the Balkan languages, yet Sir Malcolm has no command of Serbian (or Bosnian), let alone Albanian. His book about Kosovo, unimaginatively titled *Kosovo: a Brief History*, was published in 1998. In it, Sir Malcolm (and/or his co-authors) stays true to himself: Albanians are called the indigenous Balkan people, while the Serbian barbarians only came to the Balkans around 8th or 9th century, adopted Albanian culture and the Christian faith, and then went after them, killing and driving them from the fertile plains to the mountains. Nationalism and religious fundamentalism have never been part of Albanian mentality, and the cruelty and bitterness sometimes shown by Kosovo Albanians is due to the fact that they are forced to exist side by side with Serbs, mirroring their behavior. It is worth noting that it was because of Sir Malcolm that the Western media started referring to the Kosovo Albanians as "kosovars", while the Serbs from Kosovo and Metohija are exclusively "the Kosovo Serbs". In fact, "kosovar" is a *Serbian* ethnonym referring to *all* inhabitants of the region.

Sir Noel Malcolm became the head of the Bosnian Institute in London and the Anglo-Albanian Association, published several more books on the history of the region (no less biased), and was knighted in 2014 “for services to European History”.

The most prominent figure among those who adopted and popularized Malcolm's approach is Tim Judah, a long-time columnist for *The Economist*. Judah built a reputation covering the fall of the Ceausescu regime in Romania, then reporting for various English-language newspapers during the 1992-1995 wars in Yugoslavia. The approach he takes in his books — *The Serbs: History, Myth and the Destruction of Yugoslavia* (2000) and *Kosovo: War And Revenge* (2002) – matches Sir Noel Malcolm's exactly.

There is another popular science bestseller on the topic, written by famous American author and member of the US Defense Policy Board Robert Kaplan — *Balkan Ghosts* (2005). Looking at different parts of the Balkans through the 20th and providing arguments — some very poignant — about the specifics of the region, the author inconspicuously reduces the conflicts of the 1990s to, again, genocide and terrorism as political tools used by the Serbs. The book has been translated into many languages, including Russian, and sold thousands of copies.

The list does not end with Robert Kaplan, of course, as there are many more academic and popular science works alleging that Serbs, as a “genocidal people”, are a priori to blame. It would not be an exaggeration to say that this approach creates a certain intellectual barrier that not everyone and not always would manage to break through. A good example of this is Noam Chomsky's *Yugoslavia: Peace, War and Dissolution* (2018), in which the author made an honest but unsuccessful attempt to understand the causes of the “Yugoslav tragedy”. However, even Chomsky's usual disregard for widely accepted notions does not derail him from the predictable conclusion — everyone is to blame, but the Serbs most of all. Still, it is Sir Noel Malcolm's story that truly illustrates the triumph of the concept that “Greater Serbian hegemony” was the cause of all the wars and crises in the Balkans. Serbian-English historian Aleksa Djilas tried to challenge Sir Malcolm within the framework of British academic journals and was shunned by the English-speaking academia, no longer able to publish his research and dismissed from his tenure as a professor and, as a result, went back to Serbia with his reputation in tatters. Sir Noel Malcolm, on the other hand, was knighted, which means he can no longer be subjected to legitimate criticism, at least not in the UK. And the basis for such recognition — “for services to European History” — is an insult to the Serbs. This case can hardly be interpreted as anything other than a signal to all in doubt about who is to blame for the conflicts in the Balkans.

The external media coverage was promptly handled by the Croatian, and later the Bosnian leadership, who hired lobbyists and PR agencies in Washington, London, Brussels, and other Western capitals. The most well-known agency of this kind is the

American company Ruder Finn. The firm actively promoted Bosnian and Croatian narratives of “Serbian atrocities”, which in part led to the US public sentiment shifting against the Serbs. Later, Ruder Finn worked with the leaders of the Kosovo Albanians, also promoting narratives about the crimes committed by the Serbs there. This and similar organizations were tasked with shaping a “genocidal discourse” and making it the dominant narrative about the Yugoslav wars in the global media space. This stripped the Yugoslav conflict of its territorial and ethnic dimension and confined it solely to the legal and ethical dimension.

At the same time, Ruder Finn should not be taken as some kind of omnipotent organization that single-handedly turned public opinion against the Serbs. There were dozens of such firms, with Ruder Finn being among the most influential. Apart from them, there were also the Washington World Group, Global Enterprises Group, Jefferson Waterman International, and Burson-Marsteller. In 2023, Radio Liberty published a list of 14 companies who were lobbying in Washington on behalf of the Pristina authorities.

In the 1990s, the Yugoslavian government tried to do the same, but those efforts were in vain, largely because of the UN sanctions, and partly because of the ill-considered choice of lobbyists (for example, chairperson of the Serbian-Jewish Friendship Society Klara Mandic, whom Israel refused to deal with). The window of opportunity for Belgrade closed for good when not only lobbyists and PR agencies

Never ask a woman
Her Age

A man,
His Salary

An “anti-imperialist,”
What Serbia was doing
in Kosovo before NATO
started bombing them.

began to show interest in the Yugoslav wars, but also private military companies, such as MPRI, which together with the Croatian General Staff devised Operation Storm. In the end, according to the data, the ratio of negative media coverage of Serbs to positive was 40:1.

It is important to note that media narratives tend to stick: they sink in and are then reproduced by media outlets even without external assistance. It is extremely difficult to turn things around and break the frame of reference that took hold. That is why, twenty-five years after the Yugoslav wars ended, people across the world, especially in the online space, strongly associate Serbia and the Serbs with “war crimes”. A lot of jokes and memes have been made about this, often by the Serbs themselves. Curiously enough, it is literally presented as a national stereotype, along with *rakija* and *cevapi*!

However, this has a downside: for the average European or American, especially the younger generation, the 1999 bombing of Serbia is directly linked to the war in Bosnia and seen a kind of “retribution” on the Serbs for their crimes. This rewritten history is a product of the ongoing lobbying and PR work in the West.

An important part of it is feature films based on real events. They crystallized the image of the Serbian villain: a genocidal maniac bent on destroying civilians. This took its most grotesque form in *Behind Enemy Lines* (box office: \$91.8 million worldwide, \$18.7 million opening weekend): Sasha Ivanic, the antagonist played by Vladimir Mashkov, turned out to be so convincing that he became the prototype for the GTA IV protagonist Niko Belic. Unfortunately, *Behind Enemy Lines* is not the only film in which Serbs are dehumanized. Such box office hits as *In the Land of Blood and Honey* directed by Angelina Jolie (box office: \$1.2 million worldwide, \$18.9 thousand opening weekend), and *The Hunting Party* directed by Richard Shepard (box office: \$7.6 million worldwide, \$39 thousand opening weekend) are in the same category.

Festival films about the “genocide”, a micro industry all on its own, deserve a special mention. The most prominent director in this genre is Jasmila Zbanic, who has made four films about the “Serbian atrocities” (*Grbavica*, *On the Path*, *For Those Who Can Tell No Tales*, *Quo Vadis, Aida?*). These films are meant not so much for the mass audience, but rather exist to reproduce and consolidate the “genocidal discourse”, i.e. they are openly political in nature (and have the funding to match).

Global NGOs are also used as a tool alongside the media and popular culture. It too is aimed at maintaining and promoting the “genocidal people” myth. These include Remembering Srebrenica, a British NGO actively supported by the British House of Commons member Ali-

A system to demonize the Serbian people has been put in place at all levels, be it the media, public organizations, academia or popular culture. Its task is to continuously overemphasize Serbian crimes and conceal the crimes committed against the Serbs

cia Kearns, the Movement of Mothers of the Enclaves of Zepa and Srebrenica, and TRIAL International. Other organizations whose activities are worth mentioning are the Srebrenica Memorial Center in Potocari and the Post-Conflict Research Center — the organizers of the annual Srebrenica Youth School, wherein narratives of collective responsibility and collective shame are promoted. These organizations have stepped up their efforts ahead of the Srebrenica resolution being put to the vote in the UN General Assembly.

All in all, a system to demonize the Serbian people has been put in place at all levels, be it the media, public organizations, academia or popular culture. Its task is to continuously overemphasize Serbian crimes and conceal the crimes committed against the Serbs; to turn the uneven tapestry of the Yugoslav wars into a black-and-white story of the “good guys against the bad Serbs”, culminating in the bombing of Belgrade.

Internal dimension

The internal dimension of rewriting Serbian history is not so wide. Serbia, unlike the Eastern European countries, did not have an equivalent of their Institutions of National Memory, which were established after the Post-Communist “democratic transition” and became conduits for Western narratives. This is because the aftermath of the bombing and the general traumatic experience of the Yugoslav wars prevented the West from making a tool out of Serbian nationalism and “taming” it. This nationalism takes various forms yet remains anti-Western in nature, so it was decided to rely on

Humanitarian NGOs’ strategy of deliberate devaluation and selective silencing of the tragedy of the bombing has its consequences. In modern Serbia, Western-funded NGOs have a kind of monopoly on activism when it comes to human rights, the environment and historical memory. There are very few national NGOs of this kind

liberal organizations, primarily youth ones.

Such organizations include the Youth Initiative for Human Rights, the Humanitarian Law Center, Women in Black, the Center for Cultural Decontamination, the Helsinki Committee for Hu-

man Rights and so on. They have launched a number of projects related to historical memory and inter-ethnic reconciliation. Among them are some useful initiatives that are worth mentioning. One example is the *Kosovo Memory Book*, which lists the names of everyone killed in the conflict between Serbs and Albanians, or *Dostojanstvo za nestale* (“Dignity for the Missing”) — a book published in July 2024.

In addition, the Humanitarian Law Center dug into the data on the bombing casualties, compiling a list of 754 names belonging to both military personnel and civilians, which seems to be a conservative estimation. However, it was used by the Center and other organizations to accuse the Serbian authorities of influencing memory politics.

The same paper includes the death toll among the civilian Albanian population, which turned out to be nine times higher than the Serbian one — 6,901 people.

Humanitarian NGOs' strategy of deliberate devaluation and selective silencing of the tragedy of the bombing has its consequences. In modern Serbia, Western-funded NGOs have a kind of monopoly on activism when it comes to human rights, the en-

vironment and historical memory.

There are very few national NGOs of this kind. As a result, this agenda is completely dominated by organizations that are funded from abroad (both through public and near-public/private channels, such as the

Under the guise of preventing the state from using memory politics to its own benefit, such actions hinder any real attempts at inter-ethnic dialogue

Rockefeller Foundation), which cripples the potential for unbiased historical research.

Unfortunately, the monopolization of public discussion goes beyond issues of historical memory. Inter-ethnic reconciliation has also been completely taken over by Western-funded organizations. This is most evident in the annual "Mirëdita, Dobar Dan!" "cultural exchange" festival organized by the Youth Initiative for Human Rights (YIHR). The festival boils down to Kosovo Albanians coming to Belgrade to tell the Serbs about Serbian crimes. When it's the Pristina part of the festival, representatives of Serbian liberal NGOs show up in sackcloth and ashes, talking about Serbian crimes and "the Other Serbia". In reality, no reconciliation is happening, because the real Serbian position is not voiced. Instead, Serbia puts on a drag show, which evokes nothing but bewilderment even among Serbian LGBT activists.

No matter how ridiculous, silly or detestable it may sound, such festivals monopolize an important part of the public agenda. In addition to rewriting history under the guise of preventing the state from using memory politics to its own benefit, such actions hinder any real attempts at inter-ethnic dialogue and, worst of all, rob Kosovars and the majority of the Serbian population of their voices. Taking over the discussion on the consequences of the bombing, these organizations, in the absence of patriotic alternatives, are building a system that produces such perceptions about the 1999 events as to downplay their importance for modern Serbian history and, ultimately, to consign them to oblivion. At the same time, the "Serbian crimes" remain on the agenda. Thus, "unbiased" and "fact-driven" NGOs implicitly promote the idea that the Serbian people are collectively responsible for what happened in 1999.

The Bombing and Present-day Serbian Political Elites

In 2003, as is repeatedly stated in textbooks and various analytical materials, the countries of the former Yugoslavia and Albania were offered the European perspective. As far back as the late 1990s, at least after the adoption of the EU's Regional Approach towards south-eastern Europe in 1997, it became clear that there would be an attempt to stabilize the situation in the Balkans through instruments of European integration. That is why the West set the goal to transform, or *democratize* as they called it, all local political elites (including Serbs, Albanians, and Croats, who by that time had undergone a "democratic transit" via extreme nationalism). This plan was in sync with the EU's vision of expanding its influence on the continent, and was also meant to turn over the sad page of the early 1990s, when Brussels was helpless on both international and domestic levels in the face of the Yugoslav crisis.

Unlike many countries of Eastern Europe and the post-Soviet space, where the elites who came to power as a result of "velvet" or "color" revolutions were, in fact, Western creatures, Yugoslavia had their own counter-elites that formed during the 1990s. Their consolidation took place by mid-decade. By the time of the Bulldozer Revolution, Serbia had a strong and extensive opposition, which, despite funding from abroad and some outright "foreign agents" (like the Otpor movement), was not artificially planted by external players.

The opposition formed as various social strata gradually grew more and more disillusioned with the authorities: it snowballed, first with the poverty and the crises of the 1980s, then the breakup of the country, debilitating sanctions, media contempt towards the Serbian people who had just recently been part of the big Serbian nation, an influx of Serbian refugees — in short, all the things that matter more to the ordinary people than the political elites. In a sense, the bombing of Yugoslavia briefly created a rally around the flag effect, but it was more of a formality. In October 2000, alongside young men with soft hands who read the "Western manuals" and were marching on Belgrade there were miners in sweaty overalls and abandoned refugees from the Serbian Krajina, whom Milosevic forbade from entering the capital. This strange mix, who represented the new Serbia in completely

People who represented the new Serbia in completely different ways and needed absolutely different things, pushed representatives of the national intelligentsia into power. Graduates of Western universities and NGO employees became an integral, but not a defining part of the new elites. This is the main difference between Serbia in 2000 and Georgia in 2004 or Armenia in 2018

Taking advantage of incessant partisan conflicts and the patchwork nature of the democratic coalition, Brussels was able to impose on Belgrade a number of extremely unpopular decisions that could have ruined any party or individual's political career

different ways and needed absolutely different things, pushed representatives of the national intelligentsia into power. Graduates of Western universities and NGO employees became an integral, but not a defining part of the new elites. This is the main difference between Serbia in 2000 and Georgia in 2004 or Armenia in 2018.

Importantly, all international actors, including Russia and China, supported the new Serbian elites on their European path. On the Serbian political scene, no major political force opposed European integration. With Vojislav Seselj's extradition to the Hague, the Serbian Radical Party also subscribed to the dominant narrative.

Thus, it became a binary decision: European integration, development and progress against stagnation, crisis and not joining the EU. This false dichotomy in one form or another still exists in Serbian political discourse and public perception, despite the fact that, as the example of neighboring Bulgaria, Romania and Croatia shows, EU accession is not actually followed by a dramatic improvement in living standards.

Paradoxically, in Serbia the dominating discourse about the future of the Balkans created by the European Union was reinforced by the internal political turmoil of the 2000s. Taking advantage of incessant partisan conflicts and the patchwork nature of the democratic coalition, Brussels was able to impose on Belgrade a number of extremely unpopular decisions that could have ruined any party or individual's political career, i.e. the extradition of Milosevic and the military-political leadership of Republika Srpska, and agreeing to the independence referendum for Montenegro. Responsibility for these actions was distributed among the depersonalized Serbian political circles, which benefited the West, since it allowed to leave the issue of what it would take to join the EU off the agenda.

Meanwhile the unilateral declaration of independence by Pristina on February 17, 2008 triggered a backlash that crushed the Serbian political elites of the 2000s.

In response to the US recognizing the self-proclaimed independence of Kosovo, the Serbian patriotic segment set fire to the American embassy. The US refused to work with the center-right Democratic Party of Serbia and its leader Vojislav Kostunica on principle, since they considered him personally responsible for the attack on the embassy. This paved the way for change in the form of the Serbian Progressive Party (SPP) and a new political system.

Having come to power in 2012, the SPP managed to form a stable and broad political coalition, which, its patriotic stance notwithstanding, was in favor of continuing the country's European integration and negotiations on the Kosovo issue. With the SPP ruling the country in the 2010s, the political situation in the republic significantly stabilized. Serbia started seeing sustainable economic development, larger inflow of foreign investments and higher living standards. At the same time, the SPP deliberately pursued a "catch-all" party policy, which, taking into account the SPP's patriotic foundation, did not allow for a stable opposition to take shape on the "nationalist" flank, while the liberal part of the Serbian political landscape failed to reinvent itself after 2008 and continued along the path of self-marginalization.

Incidentally, similar processes were underway in Georgia at the same time. The 2008 five-day war also became a point of no return for Mikheil Saakashvili and the United National Movement. In 2012, Georgian Dream won the parliamentary elections and took

The natural course of history cannot be altered by any tricks of the NATO countries, which are not interested in the "1999 trauma" resurfacing in the public discourse, but would prefer quite the opposite — a scenario involving quiet and private self-victimization of the Serbs

power after carrying out a number of constitutional reforms. Georgian Dream, like the SPP, was not an "international project." As is the case with the SPP, Georgian Dream was primarily backed by national capital that was interested in political and economic stability. In both cases, Brussels and Washington hadn't had an issue with those ruling parties until the bigger geopolitical picture started to change dramatically.

For Aleksandar Vucic and the SPP, this time came in the spring of 2017. Now he experiences fluctuating pressure depending on the situation on the European continent.

Meanwhile, irreversible political changes have been taking place in Serbian politics. In no small measure this is because a new generation entered the public sphere — those who were children and teenagers in 1999 and were most traumatized by the bombing.

In politics, the face of this generation is Milica Djurdjevic-Stamenkovski, formerly part of the patriotic opposition and currently Minister of Family Welfare and Demography (born 1990). This generation can roughly be defined as children born from 1983 to 1990. They make up about half of the current Serbian cabinet: Irena Vujovic, Deputy Prime Minister and Minister of Environmental Protection (born 1983); Marko Djuric, Minister of Foreign Affairs (born 1983); Nikola Selakovic, Minister of Culture (born 1983); Tomislav Momirovic, Minister of Domestic and Foreign Trade (born 1983); Nemanja Starovic, Minister of Labor and Social Affairs (born 1982); Husein

Memich, Minister of Tourism and Youth (born 1983). As a matter of fact, most people working in Milos Vucevic's government were born in 1983. One day it will surely be referred to as the "1983 government". Notably, regardless of their political views, the Serbian political elite is united in their feelings towards the traumatic events of 1999.

An interesting case here is Minister of Foreign Affairs Marko Djuric. As a student, he both rejected Milosevic's authoritarianism and was committed to the Serbian patriotic paradigm, opposed the independence of Kosovo and Metohija and was in favor of strengthening Russian-Serbian ties, and even studied Russian. Djuric has been a member of the Serbian Progressive Party since it was founded. In 2013 he was appointed Director of the Office (Minister) for Kosovo and Metohija, then went on to become the Ambassador of Serbia to the United States. He is also a descendant of the de facto founder of the Kingdom of Yugoslavia, Nikola Pasic. This is his post on Meta dated March 24, 2019 and accompanied by the iconic song *We Love You, Our Homeland*: "We will always remember the civilian and military casualties of the NATO aggression against our country. We will not forget the killing, devastation, contamination, occupation and the land torn asunder, the exile — these things can never have any justification and will remain the most shameful and unjust crime for all those who committed it."

In addition to the new blood of the "trauma generation" revitalizing the political elites, there is another major trend — the homogenization of the ruling party and its transition from a classic "umbrella party" ("tent-type party" in Serbian) into a consolidated,

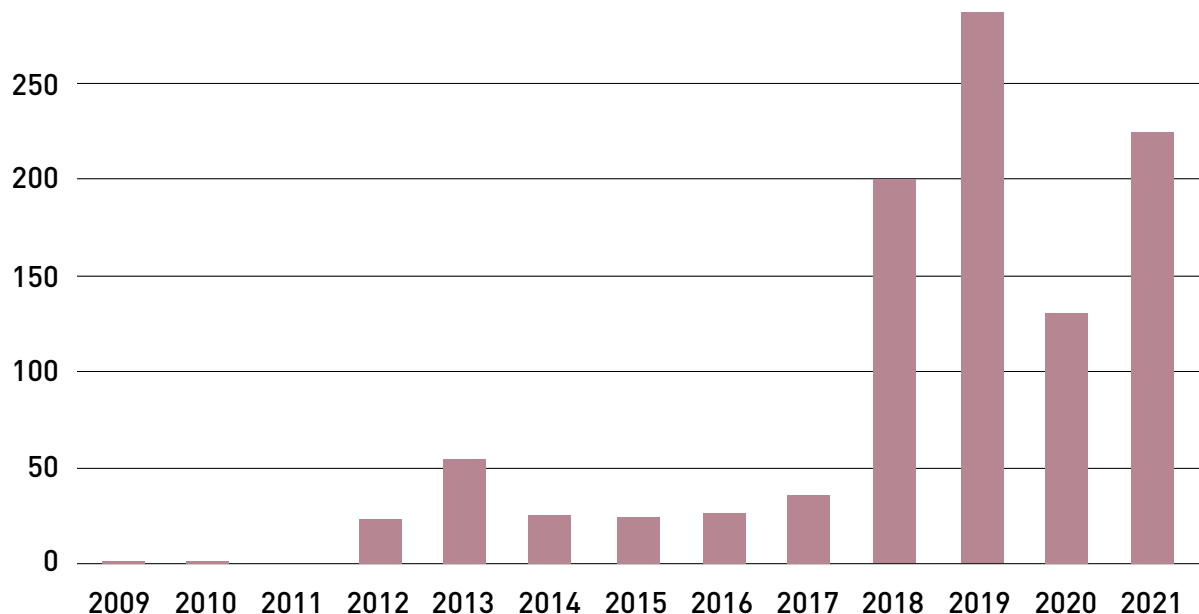

As the Serbian political elite welcomed a generation for whom the bombing was a formative experience, change was inevitable

well-functioning mechanism. It was the Russian-Ukrainian conflict that acted as the catalyst for these processes and antagonized the pro-Western wing of the SPP. In the spring of 2023, Zorana Mihajlovic, Minister of Energy and Vice-Chairperson of the SPP; Dragan Sormaz, an SPP MP and head of the Serbian delegation to the NATO Parliamentary Assembly; Stanislava Pak, head of the press service and adviser to the President, as well as a number of lower-status party members were expelled from the party. After this "purge", the party and the government strengthened their ranks by involving young and regional politicians. The consolidation of the ruling party and the arrival of the new blood has had a noticeable effect on the political and cultural life in Serbia. One example of this is the fact that the 1999 events have been brought back into public discourse.

It is telling that there are practically no 25-40-year-olds — the generation that has an unbending stance on the bombing — among the leadership of the so-called "pro-Western" opposition. Its core members — Dragan Djilas, Zoran Lutovac, Marinika Tepic, Nenad Canak — are significantly older. The "bombing generation" does not

Mentions of the bombing in the National Assembly session transcripts, 2009-2021

identify with Tepic and Lutovac, and the younger, post-bombing generation, that is, people who are now 20-25 years old, are not yet actively involved in politics. Some age group shifts occur only on the left flank of the opposition.

One of the center-left politicians is Stefan Jovanovic, a promising figure and Secretary General of the People's Party founded in 2017 by former Foreign Minister Vuk Jeremic. Born in 1989, Jovanovic is from the same generation as Milica Stamenkovski, i.e. the "trauma generation". While Jovanovic supports Serbia's course towards European integration and its military neutrality (non-alignment), on the issue of the 1999 bombing and the status of Kosovo and Metohija he speaks from a position that is very similar to Milica Stamenkovski's and even radical patriots'. For example, Jovanovic reasons: "Starting with the NATO bombing of Serbia, which was carried out without the UN Security Council sanctioning it, then Kosovo's unilateral declaration of independence and now attempts to drag Kosovo into the Council of Europe, we are witnessing attempts to replace the rule of law with precedent, when decisions are made without consensus, without the support of the majority. This is a very dangerous trend not only for Serbia, but for the whole world, to which we must respond..."^{*}

As the Serbian political elite welcomed a generation for whom the bombing was a formative experience, change was inevitable. It is telling that the first substantial attempt to discuss the consequences of the bombing can be traced to the activities of parliamentary commissions in 2018-2021.

* <https://www.narodna.org.rs/sr-latn/vesti/narodna-stranka-stefan-jovanovic-kosovo-i-metohija-savet-evrope-srbija-suspenzija-diplomska-akcija>

Importantly, this discussion was initiated by representatives of all major parties. There is other evidence showing that 2018-2019 was the turning point for how society perceives the 1999 NATO bombing and that the “trauma generation” (born in 1983-1990) ended up being the main driving force behind this transformation. It is also no coincidence that it was in 2018 that the first full-fledged research study on this topic was published — *The Art and Politics of Memory: the Trauma of 1999* by cultural critic Nina Mihaljinac, incidentally born in 1987.

Thus, we see that there are objective processes predetermined by nature and history: a change of political generations and elites, and the need for the generation that was most traumatized by the 1999 bombing to publicly discuss, analyze and conceptualize it. The natural course of history cannot be altered by any tricks of the NATO countries, which are not interested in the “1999 trauma” resurfacing in the public discourse, but would prefer quite the opposite — a scenario involving quiet and private self-victimization of the Serbs.

ECONOMY

Serbian Economy under International Sanctions (1991–1999)

It is crucially important to consider the array of factors that contributed to the economic downfall in the country by the late the 1990s in order to better understand how the Serbian economy went on to develop after 1999. Ever since the early 1980s, the economy of the socialist Yugoslavia had been in a perpetual crisis, with its federal government trying to find a way out of it cabinet after cabinet. Its actual collapse caused by the sanctions and the hyperinflation in the first half of the 1990s led to bankruptcy of many manufacturers. Profitability suffered a blow due to disrupted production and service chains that had been previously functioning in Yugoslavia. Increased poverty rate was the immediate cause of the population's sense of hopelessness when the bombing campaign began.

The events in the first half of the 1990s had an extremely negative impact on the population's living standards, social stratification, as well as the key demographics in

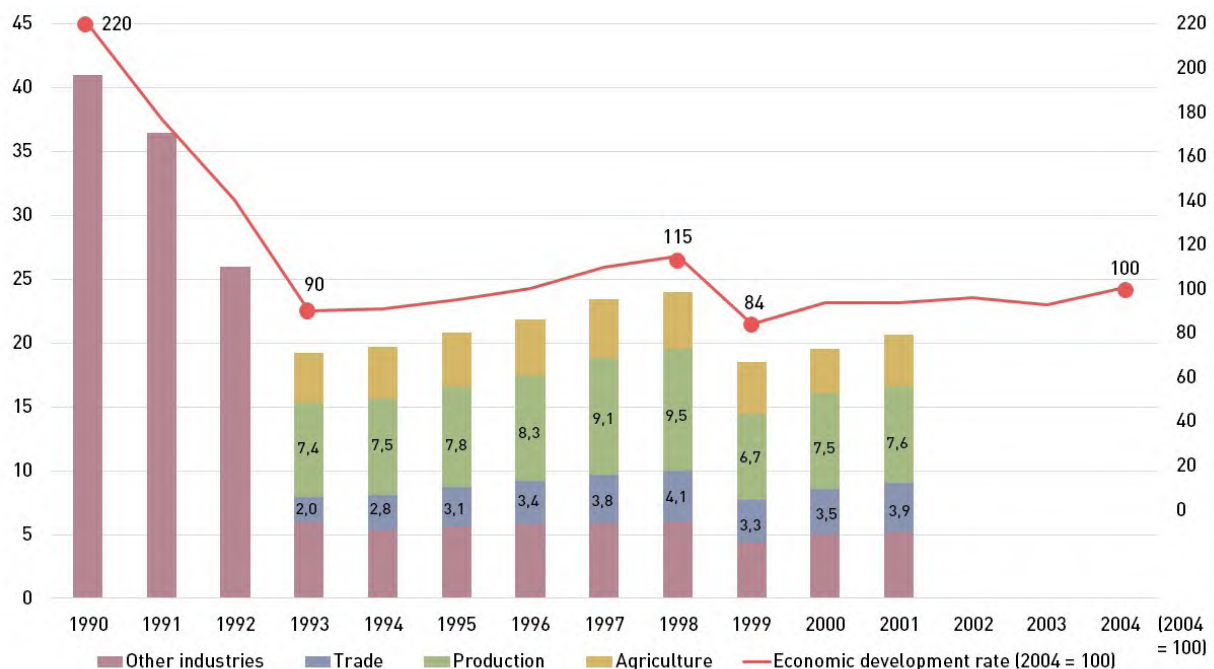

Fig.1. GDP and economic development rate by sector between 1990 and 2001 (bln YUN in 1994 prices) and industrial production index from 1990 to 2004 (on the right, 2004 = 100).

Source: compiled by the author based on the data in Republic of Serbia's Statistics Yearbook by Republican Institute for Statistics, 1991, 1992, 1993, 1994, 1995, 1996, 1997, 1998, 1999, 2000, 2001, 2002, 2003, 2004, 2005.

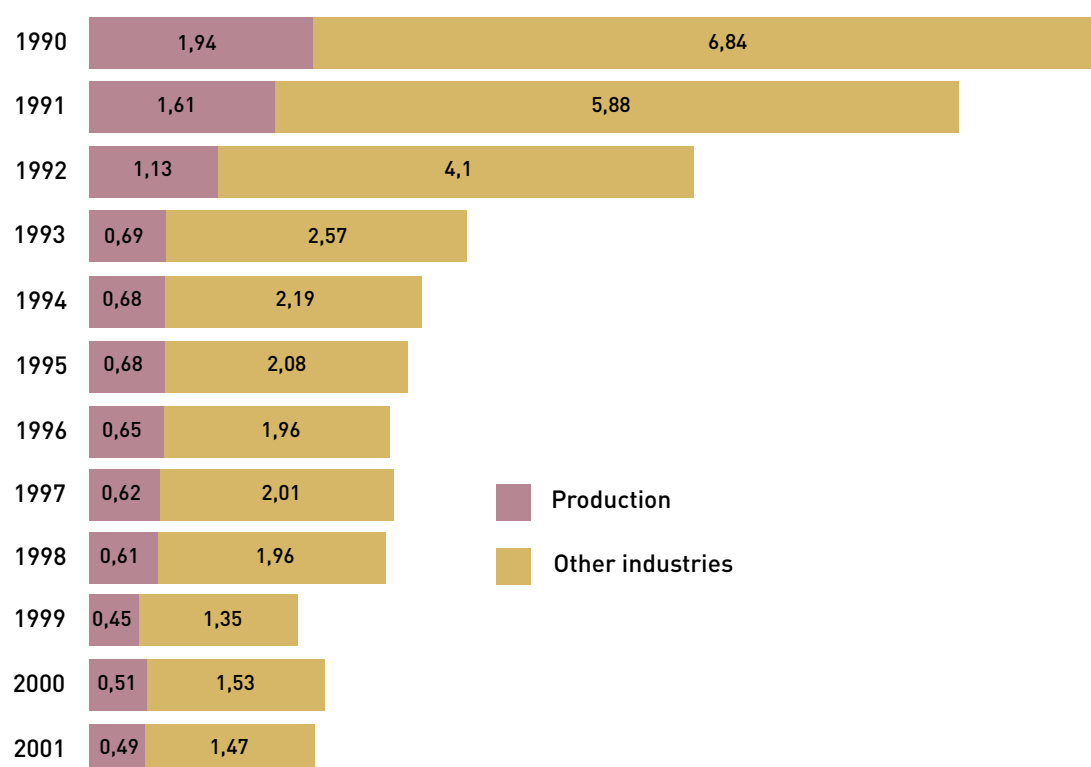

Fig.2. Investments into Serbia's main economy sectors between 1990 and 2001 (bln YUN in 1994 prices)
Source: compiled by the authors based on the data in Republic of Serbia's Statistics Yearbook by Republican Institute for Statistics, 1991, 1992, 1993, 1994, 1995, 1996, 1997, 1998, 1999, 2000, 2001, 2002.

Yugoslavia. According to various estimates, by the mid-1990s, the state budget deficit was equal to 35-45% of the gross domestic product – whereas deficit exceeding 10% of GDP is considered by economists a menacing factor of macroeconomic destabilization. In the 1990s, Serbia's economy experienced an acute investment deficit, which made restoring and sustaining operation of capital-intensive production facilities an impossible task. It is evident that amid the “investment famine” restoring capital-intensive production, which was the core of the Serbian industrial potential at the end of the 1980's, was impossible.

Based on a set of indicators, Yugoslavia was perhaps the most socially disadvantaged country in Europe in the 1990s. The domestic poverty rate grew to 30%-35%, and the cost of the consumer basket was 3 to 4 times higher than the average consumer income. The available spending behavior data is also consistent with the overall impoverishment of the population. The threat of a food crisis in the country was very real.

Unlike some other former socialist states, Serbia could not rely on foreign trade to become one of the pillars of its economic recovery and growth. According to the official data, the country's exports shrank by two thirds and imports were reduced by half in the 1990s.

This is consistent with the data indicating that over the period from 1989 to 1994, the freight turnover in the country decreased by a dramatic 85% (see Fig.4). The con-

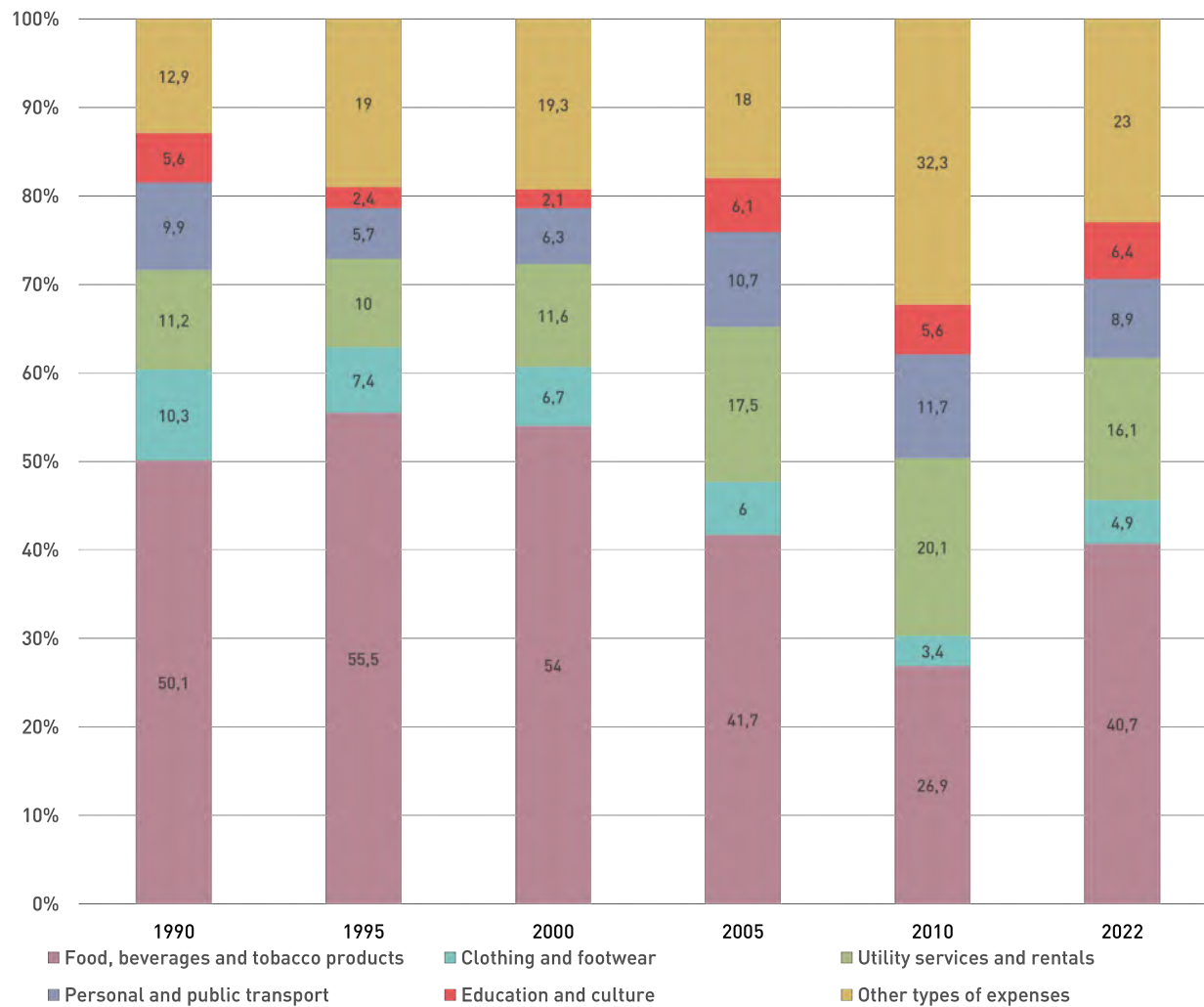

Fig.3. Consumer spending pattern in 1990, 1995, 2000, 2005, 2010 and 2022 (%)

Source: compiled by the author based on the data in Republic of Serbia's Statistics Yearbook by Republican Institute for Statistics, 1991, 1996, 2001, 2006, 2011, 2023

tributing factors included not only the overall economic decline, but also Serbia's loss of its role as an important transit hub.

While sanctions effectively caused economic damage such as bankruptcies and overall impoverishment of the population, the NATO bombing campaign destroyed the country's physical infrastructure, making its rapid recovery virtually impossible. At the same time, Brussels had already made it clear by 1999 that inclusion of the Federal Republic of Yugoslavia in the European geopolitical project was a project in the making. Thus, while the collective West was destroying the country's infrastructure it could not but realize that this would be followed by a long period of its recovery, which would become an obstacle to Serbia's accession to the EU on objective grounds. At the same time, it has generated a constellation of myths among the Serbian social environment that the restoration takes place due to the mass buyback of bankrupt national

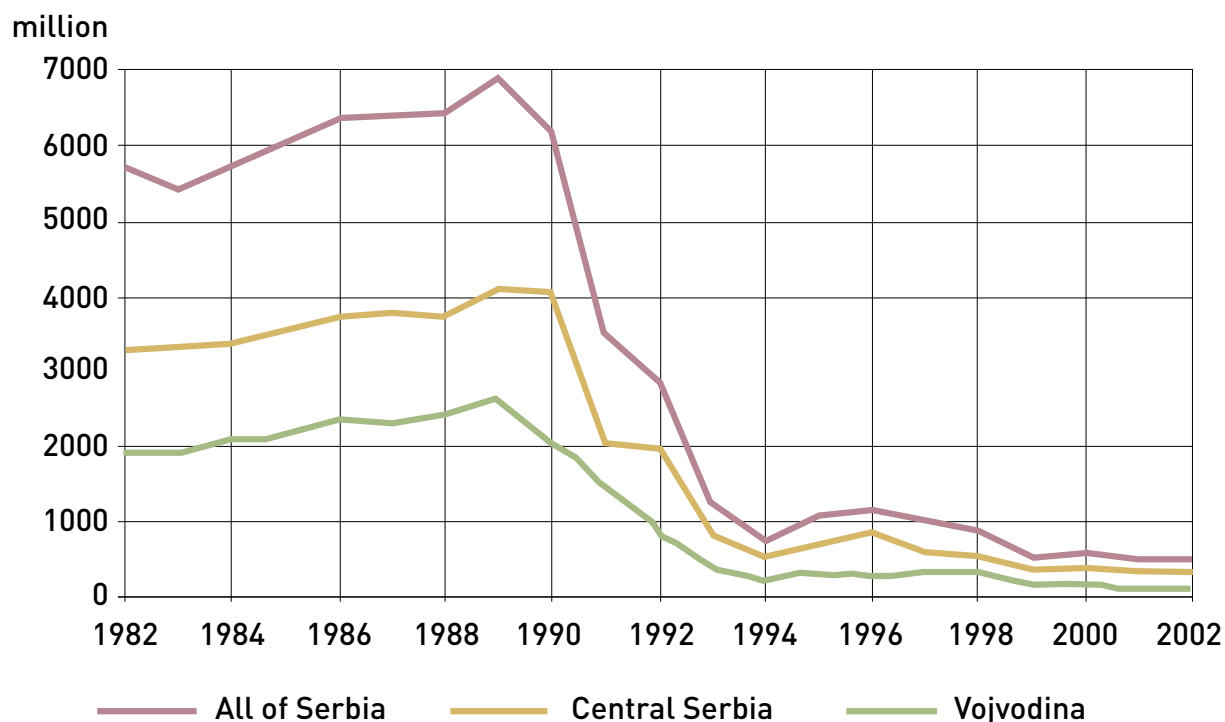

Fig.4. Freight turnover from 1982 to 2002 (million ton-km)

Source: Republic of Serbia's Statistics Yearbook by Republican Institute for Statistics, 2003

enterprises by the Western companies.

One of the NATO bombing campaign's goals was to destroy the country's critical production and transport infrastructure that could be used for military purposes. However, not all of the destroyed or damaged facilities were part of the national security infrastructure. Many of them were nonmilitary production facilities providing the population with essential goods and services such as electricity supply, petroleum fuel, pharmaceuticals, etc. Damaging factories that produced agricultural equipment and mineral fertilizers created a danger of a food crisis.

At the same time, we aren't prone to sharing a common view that in the blink of an eye country's flourishing economy was turned into ashes by an external aggressor because by 1999 Yugoslavia had been able to compensate for the losses of the beginning of the decade to a small extent. The NATO bombing significantly complicated the economic restoration, but calling them the main reason for the Yugoslavian lag in social and economic development at the turn of 1990-2000's would be an exaggeration. To a certain extent, this is supported by the data in the following table.

The table contains a list of production facilities that were fully or partially destroyed by the NATO bombing campaign. The list in the table is organized by sector of economy including military-industrial complex, oil processing, chemical industry, energy production, metals production and metal processing, machine building and others.

Table 1. A list of [some] production sites in Serbia affected by the NATO bombing campaign

Name of Business	Location	Type of Output in 1999	Airstrike Dates	Privatization data; market standing	Turn-over in 2023, bln YUN	Em- ploy- ees
Military-industrial complex						
Sloboda	Čačak	Ammunition supplies	April 4, 7 and 13	Kompanija Sloboda ia state-owned (Government and Development Fund of Serbia)	11,2	1640
Milan Blagojević	Lučani	Propellants, propellant powder	April 5	Milan Blagojevic – Namenska is state-owned (Government, Development Fund of Serbia and municipality of Lučani).	9,8	1525
Crvena zastava (Zastava oružje)	Kragujevac	Firearms	April 8	Crvena zastava assets were restructured, underwent privatization and some went bankrupt. Zastava oružje is state-owned (Government, Development Fund of Serbia and Kragujevac).	4,6	2316
Krušik	Valjevo	Shells, mines	April 15, 17, 20, 21, 23, May 9 and 17	Krušik assets were restructured, underwent privatization and some went bankrupt. Korporacija Krušik is state-owned (Government, Pension fund and Valjevo).	5,9	2393
Prva iskra	Barič	Explosives	April 19, May 10	Prva iskra assets were restructured, some went bankrupt. Prva iskra – Namenska proizvodnja is state-owned (Government and Development Fund of Serbia)	2,6	162
Utva	Pančevo	Light civilian and military aircraft	March 24	Utva – Avio Industrija; state-owned (Yugoimport–SDPR)	0,5	197
Oil processing, petrochemical and chemical industry						
Rafinerija nafte Pančevo	Pančevo	Oil products	April 4, 12 and 18	Former state oil giant Naftna Industrija Srbije (NIS) was acquired by Russia's Gazprom Neft in 2009 (51% of stock for 400 mln USD). NIS is the country's largest company in terms of net profit and tax payments.	402,8 (NIS)	5101 (NIS)
Rafinerija nafte Novi Sad	Novi Sad	Oil products	April 5, 6, 12, 15, 18, 21 and 25			
Petrohemija	Pančevo	Organic chemicals	April 15 and 18	NIS (as part of Gazprom Neft) took control of HIP Petrohemija in 2021 (company's capital stock went up by 150 mln euros).	32,4	1243
Azotara	Pančevo	Nitrogen fertilizers	April 18	Lithuania's Arvi purchased Azotara for 13.1 mln euros in 2006. Privatization deal was terminated in 2009. HIP-Azotara went bankrupt in 2018.	3,3	98
Zdravlje	Leskovac	Pharmaceuticals	March 29	Went private in 2003 (acquired by Iceland's Teva Pharmaceuticals, from 2021 on, by Britain's Frontier Pharma.	3,7	341

Energy production						
Termoelektrane „Nikola Tesla A“ / „Kostolac B“ / „Kolubara A“	Obrenovac / Kostolac / Veliki Crljeni	Electricity	May 21 and 23	State-owned (TENT division of EPS, a major energy producer in Southeastern Europe).	513,6 (EHC)	19595 (EHC)
Hidroelektrana „Bajina Bašta“	Bajina Bašta	Electricity	May 21	State-owned (Drinsko-Limske HE division of EPS)		
Toplana	Beograd (Novi Beograd)	Electricity, heat	April 04	State-owned (JKP Beogradske elektrane)	-	-
Toplana	Krusevac	Electricity, heat	April 12	State-owned (JKP Gradska toplana Krusevac)	1,0	181
Metals production						
RTB Bor	Bor	Copper and copper products	May 15 and 16	In 2007-2008 was owned by Romania's Cuprom (400 mln USD); in 2008-2012 – by Austria's A-TEC (466 mln USD). In 2018, China's Zijin Mining acquired 63% of the unprofitable enterprise for 1.26 bln USD. Serbia Zijin Mining and Serbia Zijin Copper were two of the country's largest exporters in 2023.	SZM – 136,1 SZC – 129,6	SZM – 1127 SZC – 6045
Sartid 1913	Smederevo	Steel and rolled steel	May 16	In 2003, was acquired by U.S. Steel (23 mln USD) that returned it back to the state in 2011. China's HBIS bought control of Železara Smederevo from the state in 2016 for 46 mln euros (Hesteel Serbia). As of 2023, it is the country's third largest exporter. It was the largest exporter from 2003 till 2011.	98,3	4940
Machine building and metal processing						
Fabrika automobila „Zastava“	Kragujevac	Passenger cars	April 12	Was acquired by Italy's Fiat in 2008 (joint venture's ownership capital was 300 mln euros, where Fiat controlled 67%). From 2021, it is part of Stellantis. From 2007 to 2014 stepped up car production from 19 thousand to 117 thousand (97% were exported). FAS / FCA Srbija was one of the country's largest exporters in the 2010s. It has been undergoing reorganization since 2020.	3,0 (42,5 B 2021)	671 (2072 B 2021)
IMK 14.Oktobar	Krusevac	Tractors, agricultural machinery	April 12	Went bankrupt in 2016; acquired by Czechoslovak Group in 2017 (re-profiled to production of shell bodies and train car parts)	2,4	325
Fabrika akumulatora	Sombor	Accumulators	May 10, 11 and 22	Went bankrupt in 2012; acquired by Switzerland's Batagon in 2017, owned by Czech CE Industries from 2021 (Black Horse FAS)	0,7	83
Cer	Čačak	Electric ovens	May 10, 11, 15 and 17	Privatized in 2009; went bankrupt in 2023	-	-

Name of Business	Location	Type of Output in 1999	Airstrike Dates	Privatization data; market standing	Turnover in 2023, bln YUN	Employees
Jastrebac	Niš	Pumps	April 07	Went bankrupt in 2010; acquired by Serbia's Brioni Lux in 2022. Grounds (14 ha) to undergo redevelopment as part of a real estate project.	0,0	4
Metalac	Kuršumljija	Metalware	April 26	Privatized in the 2000s, changed production profile.	0,2	11
Other industries						
Duvanska industrija	Niš	Tobacco products	April 05, 17	Acquired by Philip Morris International, U.S.A. in 2003 (518 mln euros).	32,2	608
Secerana "Dimitrije Tucovic"	Čukarička padina	Sugar	April 25	Went bankrupt in 2007	-	-
Drveni kombinat "Kopaonik"	Kuršumljija	Timber and wood products	April 04	Privatized in 2004; transferred to Serbia's Simpo ŠIK in 2010.	1,2	342
Proteks	Užice	Cotton fabric, knitted fabric	May 29	Went bankrupt in 2006; demolished in 2021. Grounds to undergo redevelopment as part of a real estate project.	-	-
Boreli	Sombor	Footwear	May 10, 11 and 22	Went bankrupt in 2016	-	-
Nova Jugoslavija	Vranje	Printed products	May 17, 19 and 22	Privatized in 2003; went bankrupt in 2010; acquired by Serbia's Mona in 2023 (370 thousand euros) for redevelopment as part of clothing manufacturing or real estate projects.	-	-

Source: compiled by the authors based on open source data. Data on privatization was obtained from the reports by the Ministry of Economy of the Republic of Serbia (<https://privatizacija.privreda.gov.rs>), among others; data on turnover and number of employees was obtained from CompanyWall Business (<https://www.companywall.rs>).

Note: The country's top ten largest companies by turnover in 2022 and 2023 are highlighted bold in the turnover column

Direct Damage to the Serbian Economy during the Bombing of 1999

During the first phase of the NATO's campaign that lasted three weeks, NATO efforts focused on bombing the country's military infrastructure, including military airfields, barracks and communications facilities, as well as locations where FRY troops were deployed, such as Belgrade, Pristina, Prokuplje, Kuršumlija and Niš. During this period, the following transport infrastructure was destroyed: two bridges over the Danube in Novi Sad on April 1 and 3, and one more bridge on April 6. These bombings can be interpreted as part of NATO's strategic planning, as the Alliance was considering the possibility of a ground invasion through Hungary and Croatia and could have been seeking ways to prevent possible redeployment of Serbian troops to the north of the country.

Estimates of direct and indirect damage inflicted by the NATO bombing campaign vary from \$4 to \$300 billion

Since Serbia refused to surrender or accept the U.S. terms, an increase in the number of strikes on industrial facilities, civilian targets, and key government facilities followed to convey a clear and unambiguous political message. Among the targets were the presidential residence, Radio Television of Serbia, telecommunications tower on Mount Avala, Ministry of Interior, Ministry of Defense and the General Staff of Yugoslavia. From April 12, NATO air raids targeting infrastructure facilities became more frequent, and the industrial sector remained under constant attack until early June.

Estimates of direct and indirect damage inflicted by the NATO bombing campaign vary considerably. In 2001, FRY President Kostunica issued a statement saying that the total damage from Operation Allied Force amounted to \$300 billion, however he did not disclose the details or the calculation methodology. For comparison, in April 1999, when the number of air raids was only starting to increase, the country's authorities spoke of \$100 billion worth of economic damage. In 2006, the Department of Construction of the Republic of Serbia conducted an audit of the facilities damaged by the NATO aggression and came up with an estimate of 4 to 5 billion U.S. dollars in direct damages. On the other hand, an expert study by the Cato Institute (U.S.A.) concluded that Yugoslavia's neighbors alone suffered a loss of at least \$4 billion due to the disrupted transport connections. The G17 Economic Association estimated the damage at \$40 billion, while the Belgrade Economic Institute's estimate exceeds \$50 billion. This data is consistent with the results of the EU expert calculations that set the amount required to restore Yugoslavia's damaged production and transport infrastructure between \$30 and \$50 billion.

Since industrial infrastructure was the main target of the NATO air strikes, the

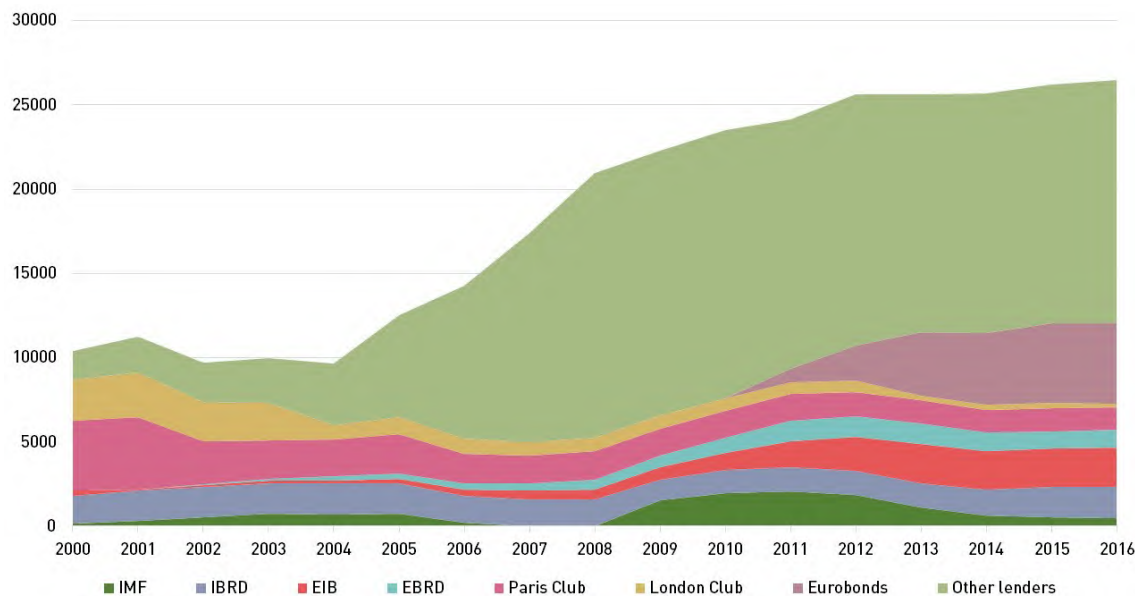

Fig. 5. Serbia's external debt structure from 2000 to 2016 (mln Euros)

Source: M.M. Lobanov, *Issues in Serbia's Development: How to "Stay on Top" of the New Wave of Economic Growth? A conference report*. Moscow, Institute for Economics at Russian Academy of Sciences, 2019

country's industrial output dropped by 29% in 1999. The overall decline in industrial production over the span of nine years between 1990 and 1999 in comparable prices amounted to 62%. For comparison, agricultural production dropped by 9% due to the 1999 bombing, while retail and wholesale trade volumes shrank by 18%. Industry suffered a major blow from both the sanctions and the NATO aggression and was looking at a long period of recovery. The official data by the Republican Institute of Statistics indicate that in 1999, Serbia's GDP declined by 23%, reaching the absolute minimum of the decade, i.e. 18.5 billion Yugoslav dinars in 1994 prices. Thus, the overall economic activity volume in the republic during the year of the bombing campaign dropped by 55% compared to the year 1990. After that, the economy began gradually recovering, at a 5% to 6% growth rate in 2000 and 2001.

Only by 2008, Serbia was ready to match the prewar production rates. However, due to the effects of the Great Recession of 2007-09, Serbia's industrial output dropped to the levels of 2000-02. As a result, the country was only able to match the 1998 production in 2017, almost two decades after the bombing campaign.

Some experts maintain that the NATO bombing campaign followed by the change of political regime in 2000 was the root cause driving the state debt up, as well as the debts of the country's private businesses abroad. Many agree that the collective West, having destroyed the Yugoslav economy in 1999, used the profit-making opportunity in the early 2000s by issuing loans on terms unfavorable to Belgrade. Meanwhile, the external debt data published by the National Bank of Serbia indicates that Serbia's

debt rate remained virtually the same (albeit decreasing from time to time) between 2000 and 2004, which was followed by a sharp growth in the second half of the 2000s, which is most likely associated with the loans received within the framework of bilateral agreements.*

By destroying the country's military-industrial complex NATO sought to crush the Yugoslav army's morale and weaken the national defense capability. Multiple air attacks targeted the country's factories producing shells (Krušik), explosives (Prva iskra), propellants (Milan Blagojević), ammunition (Sloboda) and small firearms (Zastava oružje). For obvious reasons, military production data is not available in public domain, which is why we can only attempt to outline the time frame this industry took to recover. Many enterprises of the military-industrial complex went through bankruptcy and asset restructuring procedures, but in the 2010s, the state increased its share of financial support for MIC and helped it secure export deals. As a rule, the assets in question are owned by the Government, the Development Fund of the Republic of Serbia or the Pension Fund. In some cases, local authorities are included as minority shareholders. As of 2023, annual turnover of the most successful MIC enterprises (Sloboda, Milan Blagojević) was in the ballpark of impressive \$90-100 million, and the number of employees ranged from 1.5 to 2.5 thousand people (see Table 1).

Summary: the MIC plants destroyed in 1999 have been able to fully restore their activity and are now major employers (employing about 10,000 people in total) and exporters providing the country with inflow of foreign currency.

By bombing the refineries in Pančevo and Novi Sad NATO clearly intended to disrupt the supply of fuel to the Yugoslav troops. And yet, five years after the bombing campaign, they managed to bring the production of essential fuels close to the pre-crisis level in 1990. Nevertheless, the financial situation at the state-owned NIS was far from good and it is likely that Western oil companies kept their eyes on this attractive asset. However, in 2009, it was acquired by Russia's Gazprom Neft, not least because of Belgrade's political decision to strengthen ties with Russia. As part of the privatization deal, the Russian owner made a massive investment in the large-scale upgrade project for NIS. By mid-2020s, NIS has become one of the largest companies in the country in terms of net profit and tax payments to the budget, with an annual turnover of up to \$3.8 billion and more than 5,000 employees.

Another Pančevo-based company, Azotara, a fertilizer producer that uses Russian natural gas as a raw material, was also damaged by the airstrikes. Largely because of this, **the production of complex fertilizers** remained low in the 2000s. It dropped

* Contrary to a popular belief that Serbia was in "debt slavery" in the 2000s, the fact remains that comparable public debt indicators in Italy and Greece, for example, were three times higher amounting to 100% and even 110% of GDP.

to a quarter of the pre-reforms production level. After an unsuccessful privatization attempt by a Lithuanian owner in 2006-09, Azotara filed for bankruptcy in 2018. The plant has been unprofitable for many years, and the prospects of its purchase by a private investor, given the turbulence on the global gas market and the resulting raw material supply risks, are still slim.

The airstrikes damaged not only the **civilian chemical industry** in Vojvodina, but also production sites in other regions of the country. For example, Zdravlje, a pharmaceutical factory in Leskovac was sold into private ownership four years after the NATO campaign. It was owned successively by Icelandic, Israeli and British investors. It should be noted that the Serbian pharmaceutical industry has a high share of foreign capital: two other leading pharmaceutical manufacturers, Hemofarm and Galenika, are also controlled from overseas.

The country's energy infrastructure was among the NATO bombing campaign's key targets. A total of nine combined heat and power stations and 44 power substations were destroyed. Compared to other types of production that was of strategic importance for the population and the economy, electricity production rates did not decrease so much in the 1990s: in the first half of the decade it dropped by 10% to 15%, and by 1998 it bounced back to the pre-crisis level. This fact is explained by the power production workflow that did not depend on imported energy resources, but instead used locally sourced brown coal and hydropower. Serbia's power generating plants are part of the country's strategically infrastructure of direct impact on its security, so the option of going private has never been seriously considered (this excludes power plants built by private investors, such as Gazprom Neft). Built during the country's socialist phase of development, this infrastructure is now part of EPS, one of the largest energy companies in Southeastern Europe, with 20,000 employees and an annual turnover of \$4.9 billion dollars in 2023.

In May 1999, two of the country's flagship **metal production** plants were also bombed: RTB Bor and Sartid 1913 (Železara Smederevo) specializing in copper and steel products, respectively (see Fig. 6). By disrupting production at these traditionally export-oriented plants NATO sought to undermine the potential of Serbia's construction and engineering sectors for post-war recovery, as well as to suppress the state budget revenues.

Reduced **steel production** can be counted among some of the most serious consequences of the NATO bombing campaign. While in 1997-98, the Smederevo steel plant produced 800-850 thousand tons of steel (following the same level of performance in the late 1980s and early 1990s), the plant's 1999 output dropped by a whopping 83%, down to 140 thousand tons. The plant was bought out by the U.S. Steel in 2003 and later returned to the state in 2011 for a symbolic price of \$1. This is a story that is widely perceived by the Serbian society as an example the collective West's profiteering atti-

Fig.6. Production rates for different types of products from 1990 to 2005

Source: calculated and compiled by the author based on the data in Republic of Serbia's Statistics Yearbook by Republican Institute for Statistics, 1991, 1992, 1993, 1994, 1995, 1996, 1997, 1998, 1999, 2000, 2001, 2002, 2003, 2004, 2005.

tude towards war-torn Serbia. In 2016, China's HBIS bought Železara Smederevo from the state for 46 million euros (Hesteel Serbia) and went on to implement a large-scale upgrade project to improve the quality of its main product, i.e. flat steel sheets.

Serbia's copper industry was going through a crisis even before the bombing campaign due to the loss of export deals that the domestic enterprises consuming copper goods were unable to make up for. Unlike the steel industry, copper production

By bombing two of the country's flagship metal production plants specializing in copper and steel products NATO sought to undermine the potential of Serbia's construction and engineering sectors for post-war recovery, as well as to suppress the state budget revenues from exports

took a long time to recover. The RTB Bor copper plant changed hands a couple of times in the late 2000s: first it was sold to a Romanian and then to an Austrian investor. Before it was finally bought out by China's Zijin

Mining in 2018 for \$1.26 billion, it had to be financed from Serbia's state budget to stay afloat. Following massive upgrade projects, the two emerging companies, Serbia Zijin Mining and Serbia Zijin Copper, became the largest exporting companies in the country. As of 2023, their combined turnover exceeded \$2.5 billion and they employed a total of over 7,000 people. It would be fair to say that China's investments in Serbia's steel and copper have helped the country's metal production industry reclaim the role it played in the Serbian economy before the reforms.

Serbia's civilian engineering infrastructure suffered less from the NATO aggression than the military one. Nevertheless, a number of enterprises were destroyed completely or partially under the pretext that they were producing weapons or hosting military targets (IMK 14.Oktobar, Fabrika akumulatora, Jastrebac, etc.). Many of them went private, filed for bankruptcy or changed their business profile. By the mid-2010s, the volume of passenger car production in Serbia had grown to exceed that of the late 1980s, with a total of 117 thousand cars produced in 2014.

The telecommunications infrastructure was largely destroyed by the bombing campaign, effectively slowing down the development of mobile telecommunications in the country. It is believed that European investors were expecting to gain control of the promising telecommunications market after the 1999 military campaign, but this never happened under the pressure from public opinion. Moreover, in 2003, the state bought the stake back from the Italian partner. The company never went fully private during almost three decades on the market after the NATO campaign. According to the Central Register of Securities Depositories and Clearing, in 2024, 58% of its shares were owned by the state, and the remaining shares were owned by the same-name company, its employees and other private individuals. An employer of 8,500 people, Telekom Srbija is today's market leader in mobile communications (taking up about 45% of market share in 2023 under the mts brand) and landline telecommunications (75% market share), as well as broadband Internet (55% market share).

Since 2003, a cable TV and Internet services provider SBB has been active on the market. It was originally controlled by a U.S. company and then by a British firm. In 2005, Austrian Mobi 63 entered the market. In 2007, Austrian Mobikom / A1 Telekom Austria Group began to operate in Serbia under the brand name Vip Mobile, followed

by Norwegian Telenor in 2006-18 and then by Czech PPF under the brand name Yettel.

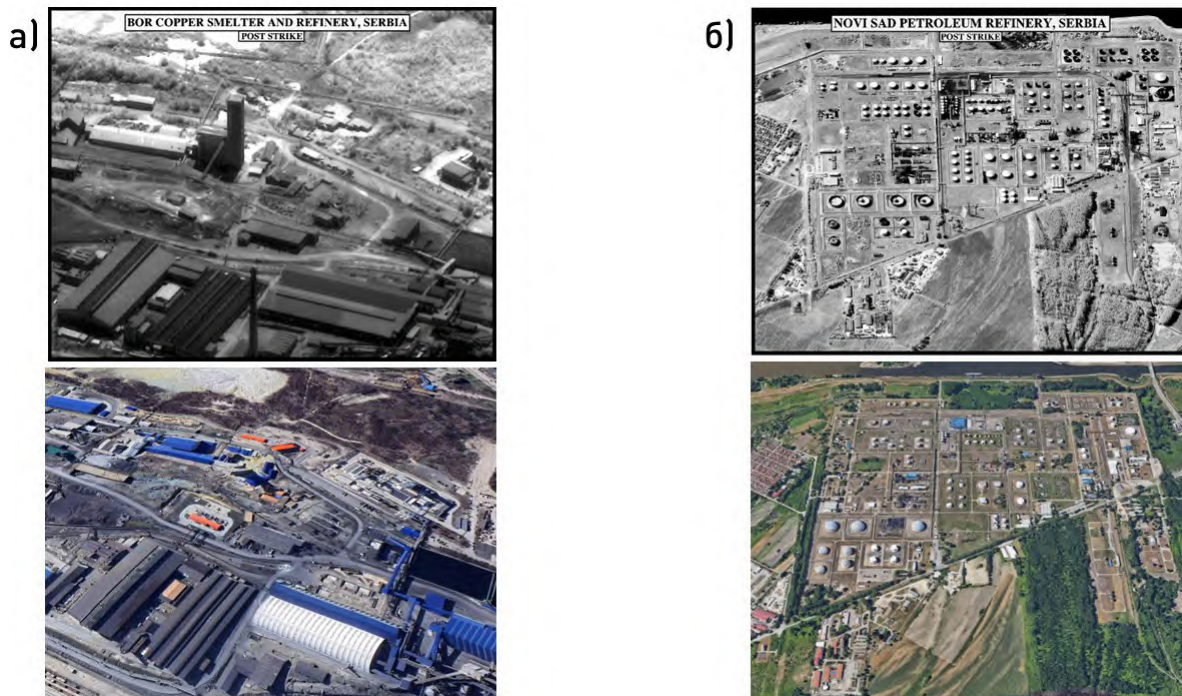
There is a widespread belief in the Serbian society that food processing, consumer goods manufacturing, cement production and wood processing facilities were not targeted by the bombing campaign because companies in NATO member states were looking to take them over. There is no reliable information either confirming or refuting this speculation. The fact remains that some of these production facilities did suffer real damage during the air raids, such as a tobacco factory in Niš, a sugar factory near Belgrade, a knitwear factory in Uzice, etc. However, with the only exception of Duvanska Industrija that was bought by the U.S. tobacco giant Philip Morris International in 2003, these facilities did not attract any major foreign investors. Many of them they went bankrupt in the early 2000s, and their production grounds were repurposed for real estate development.

In this context, it is significant that the transfer of **the consumer goods manufacturing, food processing, beverage production and construction materials production** sites into the ownership of strategic investors was not considered by the Serbian leadership a forced step taken under the external pressure. Rather, the government viewed such deals as successful implementation of its economic policy that would guarantee both the upgrade of facilities and sustainable production growth in these sectors of economy.**

Obviously, the general public in Serbia might have had a different opinion on the subject of the national assets being by bought out by companies from the collective West. In any case, by 2010, a number of foreign investors have both launched new production sites in Serbia (greenfield investment) and bought and upgraded Serbian enterprises (brownfield investment) in the some of the most attractive sectors of economy. For example, dairy industry attracted investments from France, Great Britain and Germany; sugar production – from Germany and Greece; breweries – from the Netherlands, Denmark and the U.S.A.; soft drinks production – from Great Britain and Greece; clothing and knitwear manufacturing – from Italy and Germany; cement industry – from France, Switzerland and Greece, among others.

Thus, the actual state of things in the modern Serbian economy with its modernization strategy speaks against the opinion that the country's economy is hyperdependent on foreign investments shared by some circles in the Serbian society, in particular, by the pro-European political elite, while it is also circulating in the Western information space.

** For example, the Ministry of Economy's official press release announcing the privatization of the Duvanska Industrija tobacco factory in 2003 mentions that attracting a U.S. investor signifies "the most successful privatization deal in the tobacco industry in Eastern Europe" and speaks to "great trust and confidence of major foreign companies," and that the deal "is sending a signal to potential foreign investors that Serbia is a stable market" [<https://privatizacija.privreda.gov.rs/Ministarstvo-privrede/1168/Najuspesnija-privatizacija-duvanske-industrije-u.shtml>]. Such laudatory rhetoric used in the public space to talk about successful privatization deals only a few years after the bombing campaign shows that denationalization was perceived as a win-win process rather than a neocolonial take-over.

Copper production plant in Bor and oil refinery in Novi Sad after the bombing and today.
Source: Wikimedia Commons

It is true that a considerable share of the country's production assets has been upgraded over the course of the past 25 years thanks to Western investments, and the European market is still of critical importance for Serbia's exports. At the same time, national capital is also widely represented in all sectors of economy, and its share in the country's economy structure is significantly higher than what we find in the EU member states with the comparable economies.

It is extremely difficult to say definitively what developments were a direct consequence of the 1999 NATO bombing campaign, and what developments were caused by the preceding collapse of Yugoslavia and by the sanctions. What is certain is that the bombing campaign left much the country's essential material, industrial and transport infrastructure in ruins. This, in turn, slowed down the process of European integration and decimated Serbia's chances of participating the new global economic processes associated with the rapid growth of many economies formerly dubbed as 'developing'. All these circumstances predetermined Serbia's multi-vector approach to its foreign policy in the late 2000s whenever it concerned the country's economy.

THE WORLD

The NATO bombings of Yugoslavia were the logical conclusion of Western policy in the Balkans throughout the 1990s. However, what seemed like a triumphant victory over barbarism and a “genocidal people” in 1999, triggered a chain reaction of repercussions rippling across the region, the West itself, the Global South, and the broader framework of international institutions and law.

Western Narratives about the Balkans: the Foundation for Long-term Policy

The Balkans entered Western geopolitical discourse in the 19th century, when the region’s struggle for independence from the Ottoman Empire captured the imagination of European poets, writers, journalists and philosophers. The Balkan peoples — first the Greeks, and later the Slavs — were portrayed as proud, noble and connected to their roots. However, a closer contact with the Greeks left many British observers disillusioned, as they found modern Greeks nothing like the ancient heroes they expected, nor could the locals understand classical Greek. This mutual confusion is masterfully captured by Maria Todorova in her book *Imagining the Balkans*. In contrast to the Greeks, the South Slavs were seen by Western Europe as “warrior peoples,” untainted by civilization. From Lord Byron to William Gladstone, the advocates of this narrative urged Europe to help the Balkans free themselves from the Turkish rule, with little consideration for the need to civilize these peoples.

Following the Berlin Congress, the Balkans began to shift from an Oriental realm into a more European one, spawning the notion that “the Balkans are part of Europe” and inspiring various modernization projects. The logic of Europe’s “golden age” evolved into civilizational moralistic paternalism that we still witness today. The emergence of this concept was hardly surprising, as it was merely an extension of the Anglo-Saxon “white man’s burden” and the French “civilizing mission,” applied to the Balkans, a “close but different” region perceived as a “familiar stranger,” which seemed an ideal target for such a project (though it’s debatable if it actually was).

In the early 20th century, this civilizational narrative was joined by a discourse of “Balkanization,” born out of reactions to the Balkan Wars and World War I. This concept originated in the German-speaking world, as a derivative of wartime propaganda, stating that “the Serbs were slaves twice over” — as Slavs (the words ‘Slav’ and ‘slave’

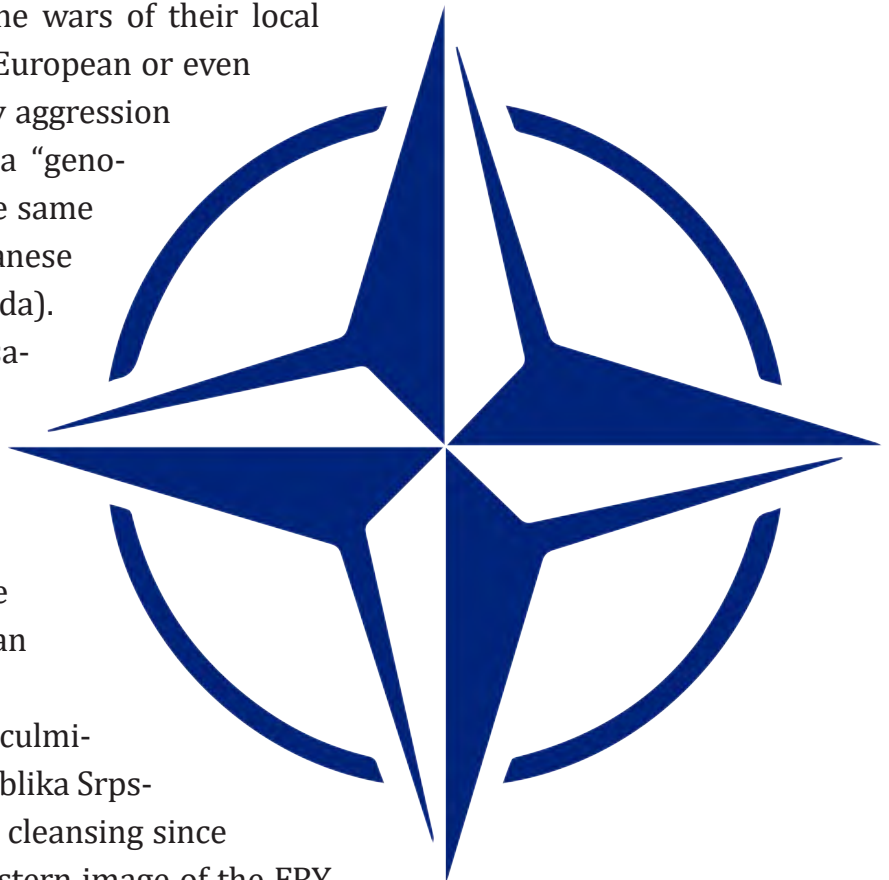
are related) and as Serbs ('serf' also means slave). Yet, this idea also found support in the English-speaking world. For instance, Disraeli argued with Gladstone in the British House of Commons about the barbaric nature of the Balkan peoples. While this narrative never fully dominated, it did significantly influence Western perceptions of the Balkans. Together with the two concepts mentioned above, it painted a picture of the Balkans as sometimes romantic, sometimes backward, sometimes cruel and barbaric.

This image was not compatible with the Kingdom of Yugoslavia, and even less so with socialist Yugoslavia. Despite the complexities of the country's experience for the Balkan peoples, it was a time of progressive technological and societal change. But for Western countries, this period only mattered as long as Yugoslavia existed.

Predictably, when the Socialist Federal Republic of Yugoslavia (SFRY) began to disintegrate in 1991, the modernization achievements were quickly dismissed, replaced by political dogmas about democratic theory. For the West, the recent history of the Balkans became just another version of an old story — a tale of peoples in need of civilization. At the same time, the way Yugoslavia's breakup unfolded revived the discourse of Balkanization. Far from losing its relevance, this discourse intensified and merged with the civilizational narrative in the form of genocide accusations against the Serbs.

This narrative took the events in the former SFRY beyond the Balkans, stripping the wars of their local context and presenting them as European or even global events. It also justified any aggression against the Serbs, now labeled a "genocidal people," placing them in the same category as the Germans and Japanese (and later, as the Hutus in Rwanda). As for the severity of the accusations, while the official political rhetoric distinguished between the reckless leadership of the Republika Srpska and the Serbs as a people, in the broader media, the entire Serbian nation was vilified.

This negative media portrayal culminated in the bombing of the Republika Srpska and later, in the largest ethnic cleansing since 1945 in Serbian Krajina. The Western image of the FRY

and the Serbs remained unchanged even after the Dayton Accords were signed. The Kosovo conflict, which escalated in 1998, was framed in the same way as Bosnia and Croatia: “a massacre in the heart of Europe,” “ethnic cleansing” and “genocide.” And while official narratives cast Milošević as the main villain, the broader political and media discourse painted the Serbs as the evil force.

In practice, these narratives faded from the EU and NATO policies by the 2000s but remained deeply ingrained in the collective consciousness. In the late 2010s, the West made attempts to normalize relations with Serbia as a separate state, engaging in respectful dialogue. However, it is important to note that the Serbia-West diplomatic relations have been distanced from the broader “Serbian question” in the region, where the 1990s narratives still hold sway. As a result, even Belgrade’s most well-reasoned arguments are unlikely to be considered in the ongoing dismantling of the Dayton Accords or the resolution of the “Kosovo question”.

The dominance of such narratives in the Western political landscape precludes any fundamentally different approach from Washington and Brussels toward their relations with Belgrade. This is largely because this combination underpins the normative and ethical justification for the 1999 bombings and is impossible to negate, as this would necessitate a reevaluation of Western actions in the Balkans throughout the 1990s.

Attempts by NATO and the EU countries to counterbalance the prevailing discourses and improve relations with the Serbs through selective appeals to shared historical memories, such as the events of World War I or Operation Halyard, do not change the fact that the significant shared history with Serbia only began for Washington, Brussels, London, Paris and Berlin in the 1990s, and Serbia continues to be viewed as a nation with a “bloody past.”

Consequences of the Bombings for the Balkan Region

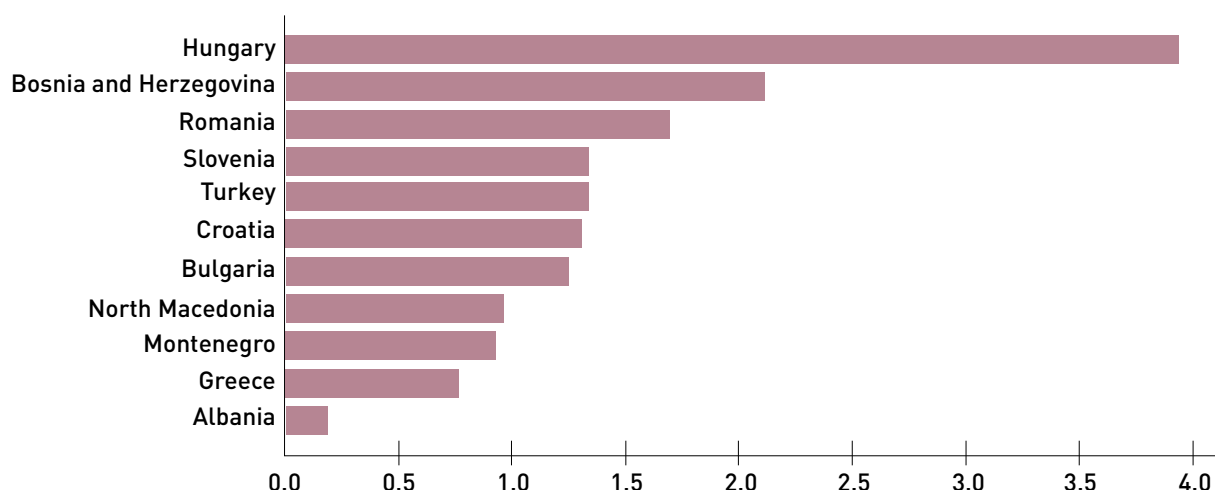
A key issue for the Balkan region, and particularly Serbia, arising from the disintegration of Yugoslavia, is its incorporation into the European and, more broadly, Euro-Atlantic geopolitical project. This perspective shaped a consensus among political elites by the mid-2000s regarding the regional development strategy. Importantly, there is no doubt that the EU considers the Balkans to be within its exclusive sphere of influence. The reluctance to quickly integrate these countries, given their size and strategic orientation, is not due to a lack of resources or means of influence but rather reflects a prevailing sentiment in Brussels that “the time has not come yet.” Equally significant is the fact that, over the past decades, the EU has established an institutional framework for the transformation of the Balkan peoples and their states. Despite the general success of this framework, it has not had a substantial effect on internal modernization; in some respects, it even contradicts it.

The bombings of 1999, as detailed in the second part of this study, physically destroyed many of the Yugoslav industrial enterprises. No doubt, production chains had already been disrupted by the country’s disintegration, economic sanctions, and the wars in Bosnia and Croatia. But while the severing of previous logistical networks was a natural process for all post-socialist countries, it was only in the Balkans that this process took on a sweeping scope. The bombings curtailed the very possibility of reconstructing inter-country cooperation based on the former industrial and economic systems and transport infrastructure. For a long time, Serbia, Croatia and Slovenia, not to mention other republics of the former Yugoslavia, lacked their own transnational companies for establishing extensive production chains and the resources to acquire partner enterprises in the neighboring countries. Consequently, each of the former Yugoslav countries developed its own individual sets of economic partnerships, with little integration among them.

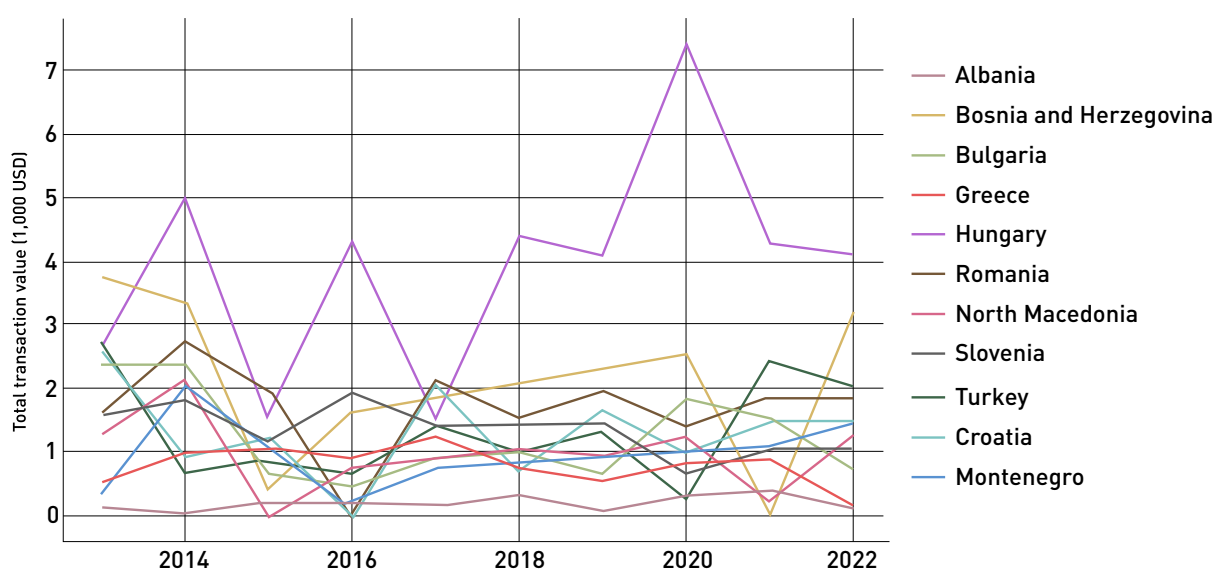
The repercussions of this are evident in the in-depth interviews we conducted. The strengthening of economic ties between Belgrade and Budapest, an unmistakable trend over the past decade, is reflected in public sentiment. The overwhelming majority of respondents identified Hungary as Serbia’s closest neighbor. This is somewhat at odds with the widely accepted view that Serbia’s geopolitical bastion in the region are Montenegro and the Orthodox nations of Greece and Romania (with Bulgaria, things are more complicated).

The military and political consequences are also apparent. The bombings dealt a severe blow to the Serbo-Montenegrin alliance. The dissolution of the FRY, which even in the late 1990s remained a significant regional military force, was followed by the sys-

Overall Volume of Trade between Serbia and the Neighboring Countries, bln \$ (2013-2023)

Dynamics of Trade between Serbia and the Neighboring Countries (2013-2023)

Source: Compiled by the authors based on the data from *Spoljna trgovina (External Trade)/ Exports and Imports Rankings/ Country of Destination-Origin Rankings, by the value of exports/imports*. Statistical Office of the Republic of Serbia, 2013, 2014, 2015, 2016, 2017, 2018, 2019, 2020, 2021, 2022, 2023

tematic 'NATO-ization' of the region: Slovenia, Croatia, Albania, Montenegro and North Macedonia all became members of the Alliance. In some respects, this mirrors the situation in the 1950s, when Yugoslavia signed the Balkan Pact with Greece and Turkey, both NATO member states, in 1954, thus gently entering the military and political orbit of the Western bloc and securing NATO's Mediterranean flank, while maintaining its neutral status. However, the Pact did not last long, as we know, due to escalating tensions between Greece and Turkey and the normalization of Soviet-Yugoslav relations. This enabled the creation of the most stable regional system from a military strategic

standpoint, comprised of two NATO member states, two neutral countries and two signatories of the Warsaw Pact. This arrangement curbed intra-regional contradictions and provided security guarantees for all.

Although this system entrenched bloc division, it created favorable conditions for conducting a multi-vector foreign policy. In today's context, such maneuvering is more difficult, which makes Serbia's recent foreign policy successes all the more valuable. But it's also important to understand that an independent, sovereign policy will inevitably be challenged by those who cannot afford such autonomy and are more inclined toward bloc loyalty.

The system of frozen conflicts that the West established during the 1990s is one of the key regional security concerns. These include Kosovo, Bosnia and Herzegovina, and North Macedonia. None of these conflicts have been fully resolved, and their "freezing" is sustained solely by Western military and political presence. The entire territory of the former Yugoslavia has become a "laboratory" for the EU's foreign policy ambitions. The Balkans hosted the EU's first mission under its Common Security and Defence Policy (CSDP) in Macedonia in 2003 (EUFOR Concordia), followed in 2004 by the launch of the EUFOR Althea mission in Bosnia and Herzegovina. It was in the Balkans that the EU started developing the mechanism through which, twenty years later, it would train and arm brigades of the Ukrainian Armed Forces.

Another security challenge that emerged as a result of the bombings is the formation of "black holes" — lawless zones on the map of the Balkans. These areas include specific districts and towns in Bosnia and Herzegovina, which have become recruitment centers for jihadist groups in the Middle East, as well as transit points and "safe havens" for terrorists. A striking example is Ilidža, once a Serbian area in Sarajevo, although it's far from being the only "lawless zone" in the Balkans. Kosovo faces a similar issue. These "parallel societies" operate within a closed economy funded by private foundations from the Gulf countries.

A particularly grim, bloody and notorious chapter is the phenomenon of 'Narcoslavia,' or 'Gudroslavia,' a term popularized by the Serbian music group *Bombs of the nineties*. Montenegro and Kosovo have become major entry points for hard drugs, like cocaine and heroin, into Europe. The coordination of these drug flows is largely supervised by the former leadership of the Albanian "liberation armies," financed and armed by the West throughout the 1990s. The 'Narcoslavia' phenomenon has deeply influenced popular culture, permeating contemporary Serbian rap (consider songs like "Krvavi Balkan (Bloody Balkans)" by Coby or the album *Gudroslavia* by rapper Gudroslav) as well as cinema (such as *South Wind*, *Besa*, and other similar films and series).

Lastly, it's important to note that by creating a system of frozen conflicts and indirectly contributing to the rise of transnational crime, the West, whether intentionally or not, continues to stoke ethnic tensions. The persistent media focus on the topic of

Srebrenica is just one example of this. Interacting with the former Yugoslav republics, the West essentially plays out seven different historical narratives, often conflicting in substance. For example, the US embassy in Belgrade would issue a dry statement of regret (but no apology) on the anniversary of the start of the NATO bombings, calling for investigations into the cases of missing Albanians, while the embassy in Pristina hosts commemorative events that spare no effort. In 2024, for instance, not only were there ceremonies recalling “ethnic cleansing,” “horrific crimes,” and “violence that displaced and killed thousands,” but also the Museum of Atrocities was opened in Krusha*. Against this backdrop, the grants allocated by the National Endowment for Democracy and US-AID for “interethnic reconciliation” seem almost absurd.

Thus, the 1999 bombings of the FRY led to the establishment of a *full-fledged system of insecurity* in the former Yugoslavia, a system encompassing both military and political as well as societal insecurity. These efforts produced a militarily secured geopolitical space, with some countries lacking full sovereignty and statehood, having little inclination for regional economic cooperation, and plagued by historical and national contradictions. Meanwhile, a significant part of the region has turned into a breeding ground for terrorist cells and a transit hub for international crime.

Consequences for the United States

The 1999 bombings, which shaped the modern landscape of the Balkan region, also profoundly influenced the future trajectory of American foreign policy and, consequently, American society. Patrick Buchanan’s famous book *A Republic, Not an Empire* was published in September 1999, just three months after the bombings ended. In the book, the former White House communications director openly criticized Bill Clinton’s Balkan policy, particularly his decision to bomb Yugoslavia in violation of international law and without Congressional approval.

Twenty-five years later, Buchanan’s book may seem prophetic. His prediction of future terrorist attacks on the US came true. Just as he feared, the US now plays the role of a global policeman, embroiled in conflicts across Eastern Europe, the Middle East and Africa, and locked in a standoff with China in the Asia-Pacific region. Hundreds of billions of dollars are spent on maintaining a global military presence. Trillions have been poured into the wars in Afghanistan and Iraq, claiming thousands of American lives and hundreds of thousands of Afghan and Iraqi lives. Domestically, under the banner of the Global War on Terror (GWOT), laws like the Patriot Act were passed, creating a full-fledged police state that monitors its own citizens. Since 2001, due to perpetual

* <https://xk.usembassy.gov/krusha24/>

warfare and an inflated military budget, there has never been a federal budget surplus, and the national debt has ballooned to 35 trillion US dollars.

The current division in American society, the erosion of such democratic

The current division in American society, the erosion of such democratic traditions as the peaceful transfer of supreme political power in order to ensure its smooth rotation, and the tendency to vote not for a candidate but simply against, can be seen as the price the US is paying for the Yugoslavia bombings, for the moral concession it allowed itself

traditions as the peaceful transfer of supreme political power through presidential and congressional elections in order to ensure its smooth rotation, and the tendency to vote not for a candidate one supports but simply against the one demonized in the media, can be seen as the price the US is paying for the Yugoslavia bombings, for the moral concession it allowed itself. As leading American analysts have pointed out, when many in the Democratic Party refused to acknowledge the 2016 election results and sought impeachment and legal actions against the lawfully elected president, it was seen as a breakdown in the functioning of the US political system. When the same scenario played out in reverse in 2020, with roles swapped between the Democrats and Republicans, it was suggested that such a crisis would almost certainly not happen again. So it came as a surprise when the situation repeated itself in 2024. As the *Foreign Policy* editorial observed on September 9, 2024, the American public is split in two, and “there is little guarantee” that half of the population “will respect the results of the election.”*

But what does Yugoslavia have to do with all this? The bombings of Yugoslavia set all this in motion. Without a doubt, the US chose the path of interventionism during Clinton’s first term, when it sent peacekeepers to Somalia and launched airstrikes in Bosnia. But those interventions were legal, sanctioned by the UN, and not much different from the US involvement in Lebanon in the 1980s.

In Yugoslavia, however, everything was different. For the first time in its history, the US spearheaded a coalition to attack a country that posed no threat to the United States. The goal was to dismantle that country’s territorial integrity. This violation of both international law and America’s own foreign policy traditions had irreversible consequences.

America’s “endless wars,” which have eroded US power and prestige globally, started with Yugoslavia. The doctrine of the reckless use of military might, which spawned

* Agrawal Ravi. Editor’s Note. Introducing Foreign Policy’s Fall 2024 Issue. The world’s advice for US voters—and the next White House // FP. 09.09.2024. <https://foreignpolicy.com/2024/09/09/election-dear-america-letters-white-house-harris-trump/>

today's bloated American military bureaucracy, with the Pentagon failing its audits time after time, began with Yugoslavia. The rise of the Atlanticist-neoconservative foreign policy establishment, the infamous 'Uniparty' — a coalition of politicians, think tanks and NGOs who dismiss international law and champion American exceptionalism and permissiveness — started with Yugoslavia.

The current internal polarization in the US, the disregard for democratic norms in domestic political processes and the broader political crisis are entirely the doing of this same American political establishment, primarily linked to the Democratic Party. It has spent the wealth and blood of the American people on endless wars, killing hundreds of thousands, displacing millions and leaving many crippled and destitute. It was this establishment that prioritized wars over the development of infrastructure, industry and affordable healthcare. And the starting point of this policy were the 1999 bombings of Yugoslavia.

Consequences for the European Union

The 1999 NATO campaign against Yugoslavia had an equally profound, albeit indirect, negative impact on the EU.

The manner in which the military operation was conducted, the decision-making process, and the forces and resources that were used to ensure military advantage left the EU with a lasting inferiority complex in relation to the US. Old Europe despises Americans and their leaders deep inside, often viewing them as cowboys. Yet, at the same time, it harbors genuine envy for their power and confidence. Especially today, when the EU has lost the UK, and its GDP now trails behind the US by a third, whereas

The manner in which the military operation was conducted, the decision-making process, and the forces and resources that were used to ensure military advantage left the EU with a lasting inferiority complex in relation to the US

back in 1999, they were on par. While the US has embraced reindustrialization, the opposite is happening in the EU, particularly in Germany. Over the past decade, Europe's labor productivity growth has been half that of the US. That's what underpins the ongoing rhetoric about strategic autonomy promoted by Emmanuel Macron, on

the one hand. On the other hand, there is an unwavering reliance on Euro-Atlantic solidarity and the American nuclear umbrella. Add to this the looming fear that with Donald Trump's potential return to the White House, Washington might simply ask Europe to handle the multitude of problems it has created on its own.

Since 1999, no matter what really happens, China, Russia and the US have perceived the EU as a political lightweight. In reality, the situation may be quite different. The EU can lead the charge in shaping global agendas, efficiently advocating for the abandonment of fossil fuels, pushing for climate neutrality and many other crucial initiatives at all international platforms. Yet, the world continues to judge the EU based on how its member states derailed the peaceful settlement in 1999, its inability to reconcile ethnic strife on its own doorstep or contribute to ending yet another war in the Middle East, or its failure to come up with constructive proposals for the Ukrainian conflict, instead of fanning the flames.

The events of 1999 cast a long shadow over the EU's continuous efforts to reinforce, restructure and add on the institutional and legal framework underlying its Common Foreign and Security Policy. The EU has created the European External Action Service (EEAS), expanded the powers of its High Representative for Foreign Affairs and Security Policy, and bolstered the agenda of defense industry integration within the European Commission for the next five years, until 2029. New strategies are popping up for modernizing the EU relations with individual countries and regions, along with more overarching strategies.

The bombing of Yugoslavia reinforced the EU's belief that what matters most is not the reality on the ground, but how that reality is portrayed by the media and presented to the public. Since then, the EU and US have created a vast and sophisticated infrastructure of parallel virtual realities, public opinion manipulations, information filtering and mainstream narrative control. Over the two decades since 1999, this duality of global processes, this system of manipulating facts, intentions and predictions has become a separate source of interstate tensions, growing friction and conflict escalation.

Consequences for Russia

The NATO bombings of Yugoslavia had an immediate and profound impact on the relations between Moscow and Washington. In the long term, it prompted a reappraisal of values in Russia's domestic and foreign policy, which Moscow began to adjust, albeit slowly and stepwise, shedding its idealistic view of its G8 partners.

As American politicians, diplomats and military officials recall, Washington, together with its NATO allies, was determined to bomb Yugoslavia regardless of whether Slobodan Milošević accepted the Alliance's ultimatum or not*.

The White House was also counting on Russian President Boris Yeltsin to rant and rave for a while, but ultimately calm down and accept the inevitable, as had hap-

* John Norris. *Collision Course: NATO, Russia, and Kosovo* (foreword by Strobe Talbott). Westport: Praeger Publishers, 2005. 333 p.

pened before on more than one occasion. Bill Clinton only realized how dangerous and far-reaching NATO's actions were after a phone call with Yeltsin. He tried to convince the Russian leader of the necessity and appropriateness of the operation, playing what he thought was a winning card — accusing Milošević of being an outdated remnant of the Cold War and the last Soviet-style tyrant in Europe. But Yeltsin's reaction told Clinton just how enraged he was, and it became clear that their relationship would never be the same. What particularly stuck with Clinton was that, towards the end of their lengthy conversation, Yeltsin began referring to him in the third person^{**}. In his subsequent public address to the world, Yeltsin delivered a powerful statement that deserves to be quoted in full^{***}:

"I just had a conversation with Jacques Chirac, the president of France, and with Clinton. We had a very long conversation with the President of the United States. The matter we discussed was that, in a few hours, NATO forces will start bombing Kosovo, in an attack on the entire international community.

I am appealing to the whole world.

I am appealing to the people who have experienced war.

I am appealing to those who have suffered through bombings.

I am appealing to their children.

I am appealing to all politicians.

Let us persuade Clinton not to take this tragic, dramatic step, while there are still a few minutes left.

It is about European security.

This will bring war to Europe, and possibly beyond.

This is a very serious step, and taking it even without the authorization of the United Nations Security Council is deeply baffling.

I call for peaceful, political talks with Milošević.

Yes, he is a tough negotiator. Yes, we might need to talk to him one, two, three, five, ten times.

But it is worth those ten or twenty discussions if it means saving the hundreds and hundreds of people who will be killed in a few hours...

I ask you to join the outrage of all of Russia. The outrage.

We are doing everything we can on our side, of course, but we cannot do everything.

That is, we can, but our conscience will not allow it.

Let us stop Clinton from going down this path.

Let us help him not take this tragic step. A tragic step."

^{**} Ibid.

^{***} Boris Yeltsin: "Let us stop Clinton from going down this path" // Gazeta.ru. 24.03.1999, 21:08:58. <https://gazeta.lenta.ru/daynews/24-03-1999/02elcin.htm>

The phrase from this address that Russia is doing everything it can, but it cannot do everything, was far from incidental. It accurately reflected the situation. Russia could do very little at that moment. Its economy was struggling to recover from the default, and its armed forces were demoralized. The country was burdened with debt. It wasn't until several years later, under President Vladimir Putin, that Moscow fully repaid its debts, including those owed by all former Soviet republics, and freed itself from foreign dependence.

Political uncertainty was aggravated by the festering wound of separatism and terrorism in the North Caucasus fueled by Western, particularly British, intelligence services — something Moscow was well aware of.

However, that was only one side of the coin. The other side was that Moscow truly valued its relationships with the US and other Western countries. It believed that the world was united, and there could be no return to the Cold War era. Even when partners like the US and EU made mistakes, they had to be corrected, and any differences that arose needed to be resolved, not exacerbated, by seeking at least minimally acceptable compromises. That's why Russia suspended its relations with NATO in 1999, but not its member states, allowing them to normalize in February 2000 following a visit by NATO Secretary-General George Robertson and his talks with Vladimir Putin.

Russia also ensured the unanimous adoption of United Nations Security Council (UNSC) Resolution 1244 on June 10, 1999, for a peaceful settlement in Yugoslavia. On June 11–12, 1999, Russian peacekeepers undertook a “march to Pristina,” securing Moscow's physical presence in the peace process.

However, despite all of Moscow's concessions and restraint, it could not stop Russia and the West from drifting in opposite directions. The US, NATO and the EU effectively sabotaged the implementation of UNSC Resolution 1244. The double standards, which Moscow accused them of back then, became a defining feature of modern international relations. From 2003 onward, crises in Russia's relations with the US, NATO and the EU became alarmingly frequent and increasingly damaging. By 2022-2024, they had reached their peak.

Consequences for China

Just like for Russia, the bombing of Yugoslavia is not a relic of the past for China but a pressing present-day issue. In a statement preceding his official visit to Serbia in May 2024, Chinese leader Xi Jinping once again recalled the Yugoslavia bombings and the attack on China's Embassy in Belgrade 25 years ago, which killed three Chinese journalists. "We must never forget this," wrote the General Secretary of the Communist Party of China. "The Chinese people cherish peace, but we will never allow such a tragic history to be repeated."

Echoing the famous Russian slogan "No one is forgotten, nothing is forgotten," Xi essentially underscored that the bond between China and Serbia had been "forged in the blood of our compatriots."

At a time when NATO has artificially and unjustifiably extended its sphere of responsibility to Southeast Asia, including the South China Sea, and its subsidiary military and political alliances — AUKUS (the trilateral alliance between Australia, the UK and US in the Indo-Pacific established in September 2021), QUAD (the four-way security dialogue between Australia, India, the US and Japan in the Indo-Pacific) and JAROKUS (the US-Japan-South Korea trilateral security pact formed on August 18, 2023) — have joined in NATO's anti-China activities, the intensity of the ideological, informational, sanction-based and economic warfare by the US and its allies against China continues to grow. In this sense, the 1999 bombings of Yugoslavia represent a particular episode in the Sino-American relations as well, but for China's symbol-laden strategic culture, its relevance to today's reality grows stronger with each passing year.

Consequences for Third Countries

The 1999 bombings of Yugoslavia foreshadowed the tragedies of Afghanistan, Iraq, Libya and Syria. Each of these countries has its own unique case, yet all of them bear similarities to the Yugoslav scenario.

The 1999 bombings of Yugoslavia foreshadowed the tragedies of Afghanistan, Iraq, Libya and Syria. Each of these countries has its own unique case, yet all of them bear similarities to the Yugoslav scenario

NATO's intervention in Afghanistan, while enjoying international legitimacy, had questionable legality under international law. The subsequent occupation of Afghanistan by the US and its allies which lasted 20 years was legal, but in reality, it served the geopolitical interests of the US and American military contractors rather than combat-

ing terrorism, which became evident in August 2021. Notably, the problem of opium poppy cultivation was never resolved in the two decades of American presence in Afghanistan. After the Taliban came to power, poppy cultivation areas reduced by 95%.

The US invasion of Iraq in 2003 was a direct continuation of its 1999 interventionism. Washington's neoconservatives essentially destroyed the Iraqi state and occupied the country under a fabricated pretext. The first decree of the American occupation administration was to open up Iraq's oil sector to foreign companies. American "nation-building" policies led to the bloody sectarian conflict of 2006–2008, which reignited in 2013 with the rise of ISIS*. Only in recent years has Iraq seen a relatively stable security situation. More than a million Iraqis were killed in the conflict, and the Christian minority in Iraq shrank tenfold, from 1.5 million to 150,000.

The idea of "humanitarian intervention," compromised in 1999, was definitively discredited in 2011 when France, the US and UK decided to "protect" the Libyan people. The result was a violation of the letter and spirit of UNSC Resolution 1973, which saw the statehood of North Africa's wealthiest country destroyed, and a civil war erupted that still rages in Libya today.

The experience of Yugoslavia was also repeated in the countries of Sub-Saharan Africa, particularly in the Sahel region. Much like the Balkans, they were seen by Europe as a "laboratory for security policies"

Under the same pretexts, Western capitals have been pursuing the policy of "protecting" the Syrian people since 2011, costing Syria millions of refugees and hundreds of thousands of lives. As part of this "protection" plan, Washington, Paris and London spent millions of

dollars training radical Islamist militants of the Free Syrian Army (FSA), who switched to ISIS* and Al-Qaeda* at the first opportunity. While defending the Syrian people from their dictator, Western nations slapped the internationally recognized government of the Syrian Arab Republic with crippling sanctions, condemning millions of Syrians to extreme poverty. And as a final touch in this arrangement to protect the Syrian people, the US forces occupied oil fields in the country's northeast, depriving Syria of one of its main revenue sources.

The experience of Yugoslavia was also repeated in the countries of Sub-Saharan Africa, particularly in the Sahel region. Much like the Balkans, they were seen by Europe as a "laboratory for security policies." Just like in the Balkans, the military and civilian missions sent there did not solve security problems but pursued the narrow interests of the EU, training local armed forces to combat trans-Saharan migrants trying to reach Europe, not terrorists. However, unlike the Balkans, the Sahel states opted to switch to more effective security partners.

* terrorist organization banned in Russia

What links all these conflicts to the Yugoslavia bombings? The West's belief in its own impunity and moral righteousness, its tendency to disguise narrow interests as humanitarian narratives and its disregard for international law and human lives are the factors that ultimately shattered its moral authority.

An Anti-legal World Order Based on Inequality

The events of 1999 dealt an almost irreparable blow to the modern international legal order, leading in many ways to its dangerous and tragic transformation. The long-term consequences and damage to the international legal system are multifaceted. Some of the most obvious outcomes include:

(1) For the first time in history, NATO carried out an offensive military operation bypassing the UNSC. When establishing a new type of global security organization after World War II, the victorious powers entrusted the UNSC with the primary responsibility to maintain international peace and security, as outlined in Article 24 of the UN Charter, which granted it the exclusive authority to make binding decisions in this area. Article 25 further obligated all member states to comply with and execute the UNSC's resolutions. This framework eliminated the possibility of any legal or legitimate decision being made to conduct an unprovoked military operation against a member state of the organization. This principle is the very foundation of the global collective security system.

The global organization created by Russia, the US and UK and joined by other nations in San Francisco in 1945, guaranteed equal security for all its members from deliberate attacks by any organized group of states.

NATO's bombings of Yugoslavia shattered these guarantees, creating an extremely dangerous international precedent, drastically lowering the security threshold for all the countries of the world. Not only did the bombings pave the way for future multinational aggression against Iraq and Libya, but also facilitated the US withdrawal from the Iran nuclear deal. While Washington had every right to exit this agreement like any other, ignoring the UNSC resolution that endorsed the Joint Comprehensive Plan of Action was entirely unacceptable. The same applies to the Minsk Agreements designed to put an end to the war in the Donbass. UNSC Resolution 2202 conferred the highest legal force on the Minsk Agreements, and both the Kiev regime and all UN member states were bound to work towards their implementation. The sabotage of the Minsk Agreements by the Western guarantor states was a clear violation of the UN Charter and international law. By bombing Yugoslavia NATO undermined the central pil-

lar of the global collective security system, guaranteed by the UNSC, which provides all member states with equal security, regardless of how weak and vulnerable they may be in comparison to an aggressor. NATO has once again divided the world into the states that are capable of defending themselves and determined to build up their military, including nuclear, capabilities to that end, and all the others who have nothing to rely on.

NATO has once again divided the world into the states that are capable of defending themselves and determined to build up their military, including nuclear, capabilities to that end, and all the others who have nothing to rely on

In other words, by bombing Yugoslavia NATO destroyed the international legal order, safeguarded by the UNSC, and re-established the very essence of inequality — inequality in the physical security of states.

(2) NATO's bombings of Yugoslavia devalued the core principle and purpose of the United Nations, as outlined in Articles 1 and 2 of the UN Charter — the prohibition of the use of force as a tool of foreign policy (specifically, "against the territorial integrity or political independence of any state, or in any other manner inconsistent with the Purposes of the United Nations"*). Humanity had spent centuries working towards these principles and creating the necessary mechanisms and security infrastructure to uphold them, embodied in the UNSC.

The Alliance set humanity back by generations, to the epoch before World Wars I and II, and made the prospect of a third world war much more likely, as evidenced by NATO discussions in the fall of 2024 about authorizing precision strikes deep into the Russian territory.

The UN Charter permits the use of armed force only in two cases — first, in self-defense under Article 51, which was not applicable to the FRY bombings, and second, by a decision of the UNSC. Had the member states of the Alliance attempted to submit a resolution on Yugoslavia, Russia and China would have vetoed it. The 'Responsibility to Protect' concept (R2P) does not apply to the situation in Yugoslavia, as the decision to invoke it also falls under the Security Council's authority.

There are also other consequences that are less visible to the average observer, but perhaps even more serious in their substance.

(3) The Yugoslavia bombings relativized the constitutional nature of the legal

* Throughout the text, the UN Charter is referenced from: UN Charter (full text) // United Nations. <https://www.un.org/ru/about-us/un-charter/full-text>

order. In today's world, the UN Charter serves the same function as constitutions within nation states. Like national constitutions, the Charter holds supreme authority, but its scope and subject of regulation are far broader. National constitutions dictate that domestic laws, law enforcement and the behavior of national legal entities must align with their provisions. Similarly, the UN Charter establishes that all and any international agreements and state actions must comply with its principles. If they contradict the Charter's requirements, the agreements can be declared null and void (and all actions taken under them proclaimed unlawful from the moment they came into effect), and the state actions declared criminal and entailing international legal responsibility.

Paragraph 2, Article 2 of the Charter requires all UN member states to "fulfill in good faith the obligations assumed by them in accordance with the present Charter." As mentioned earlier, all Security Council decisions are binding under Article 25. The Charter's supremacy is explicitly enshrined in Article 103, which states, "In the event of a conflict between the obligations of the Members of the United Nations under the present Charter and their obligations under any other international agreement, their obligations under the present Charter shall prevail."

By flagrantly violating the UN Charter in Yugoslavia, NATO called its inherent supremacy into question. Once this precedent was created, it made all future violations easier to justify, both for NATO and everyone else, since the essence of law lies in obliging everyone to act the same in similar situations. But when violations are legitimized, it condemns all other members of the international community to lawlessness, as the rule of force is elevated to the status of law, which in turn legalizes inequality. Therefore, it's safe to say that the US, NATO and the EU, by bombing Yugoslavia, took a step toward establishing a world order based on inequality.

The 'Responsibility to Protect' concept (R2P) does not apply to the situation in Yugoslavia, as the decision to invoke it also falls under the Security Council's authority

(4) Through their actions, the US, NATO and the EU undermined not only the principle of non-use of force but also all other peremptory norms of international law, i.e. its very core, especially the principles of territorial integrity and the right of nations to self-determination. The

all-around violation of the territorial integrity principle is clear. They forcibly seized a portion of Yugoslavia's territory (which was unprecedented in the international relations of that time) and created a protectorate there. In violation of the aforementioned Resolution 1244, they pushed for the unilateral declaration of Kosovo's independence

and then began actively promoting its participation in their programs, international agreements and organizations as an independent state, pressuring third countries to recognize Kosovo's independence.

The issue of self-determination is more complex. First, the Venice Commission for Democracy through Law identified around 30 different forms of self-determination. Second, self-determination should not lead to violent discrimination against non-titular populations, their persecution, and so on — issues that the US, NATO and the EU blatantly ignored. Third, if one people is granted the right to establish an independent state, then the same right must be recognized for others in similar circumstances.

(5) The Yugoslavia bombings and all subsequent actions by the US, NATO and the EU produced a situation of legal uncertainty, which is fundamentally incompatible with the international legal order. Essentially, they sought to reserve for themselves the privilege of interpreting imperative norms of international law differently, in particular regarding the use of force, non-interference in internal affairs, sovereign equality of states, territorial integrity, self-determination and international cooperation.

On September 1, 2008, the European Council declared at an extraordinary meeting that despite Mikheil Saakashvili's military attempt to reintegrate South Ossetia into Georgia and the realities of the five-day war in the Transcaucasian region, conflict resolution could only be achieved by unconditionally adhering to just one principle from the interconnected set of principles stipulated in the UN Charter — the territorial integrity of Georgia.

In plain legal language, this would also mean that Brussels should have recognized Kosovo's reintegration into Serbia as well as the return of Nagorno-Karabakh to Azerbaijan and of Taiwan to mainland China, and so on.

On the one hand, this highly flexible, situational interpretation of the imperative norms of international law turns the international order upside down. On the other hand, it positions the US, NATO and the EU as powers that are above the law but force everyone else to comply with it, while constantly reshuffling the legal rules for others like a deck of cards. This essentially constructs a legal order that denies equality to other nations and states.

(6) Respect for the court, the judicial system, whether within national borders or on a global level, provides society with the crucial ability to resolve conflicts and disagreements without violence, combat crime and impunity, protect legitimate interests and ensure legal certainty. In doing so, courts contribute immensely to political stability and steady socio-economic development of countries.

An objective analysis of the work of the International Criminal Tribunal for the prosecution of persons responsible for serious violations of international humanitarian

law committed in the territory of the former Yugoslavia since 1991 (ICTY), established by the UNSC on May 25, 1993, under Resolution 827, raises serious doubts about its ability to meet the high standards of justice. Otherwise, Russia's UN Ambassador Vitaly Churkin wouldn't have had to declare on June 4, 2008, that "Russia sees as unsatisfactory the state of affairs at the ICTY." He said, "We expect to receive a detailed report from the Tribunal on what had been done on the heels of the shocking revelations of the former Prosecutor Carla del Ponte, concerning facts that the Tribunal had concealed. We have a feeling that serious accusations, such as the massive forced removal of human organs, had simply been ignored by the Tribunal."

Over its 24 years of existence, the Tribunal handled 142 cases and prosecuted 161 individuals. Of those, 90 were convicted, 56 completed their sentences, and 20 were acquitted. 92 cases were brought against Serbs, 33 against Croats, 8 against Albanians, 7 against Bosnian Muslims, and 2 against Macedonians. The Tribunal convicted Bosnian Serb leaders such as former army commander Ratko Mladić and former President of Republika Srpska in Bosnia and Herzegovina Radovan Karadžić. Slobodan Milošević, the former president of Yugoslavia, died in his prison cell in The Hague before the end of his trial. Almost all Serbian military commanders were incarcerated, while most Croatian generals were either acquitted or released on parole. In percentage terms, 60% of those prosecuted were Serbs and Montenegrins, and 18% were Croats. Karadžić was sentenced to 40 years in prison, while Mladić was found guilty on 10 out of 11 charges, including war crimes, taking UN staff hostage, and the genocide of Muslims in Srebrenica, and was sentenced to life imprisonment.

The Tribunal's work can be characterized by a pronounced ethnic bias, when most responsibility for the past events was placed on Serbian political and military leaders, the use of demands for cooperation with the Tribunal by Western countries to exert political pressure on parties, politicians and countries of the region, the concealment of facts, distorted interpretations of certain events, as well as questionable legal reasoning. All of this is reflected in the testimonies of Carla Del Ponte in her book *The Hunt: Me and the War Criminals*.

The defects revealed in the Tribunal's work meant that it did virtually nothing to foster reconciliation among the peoples of Southeast Europe or to create a unified perspective on the past and present events among the world's key players. Moreover, it led to a lasting skepticism among some members of the international community toward international criminal justice, further exacerbated by the similarly biased actions of the International Criminal Court (ICC) and the manipulation of justice.

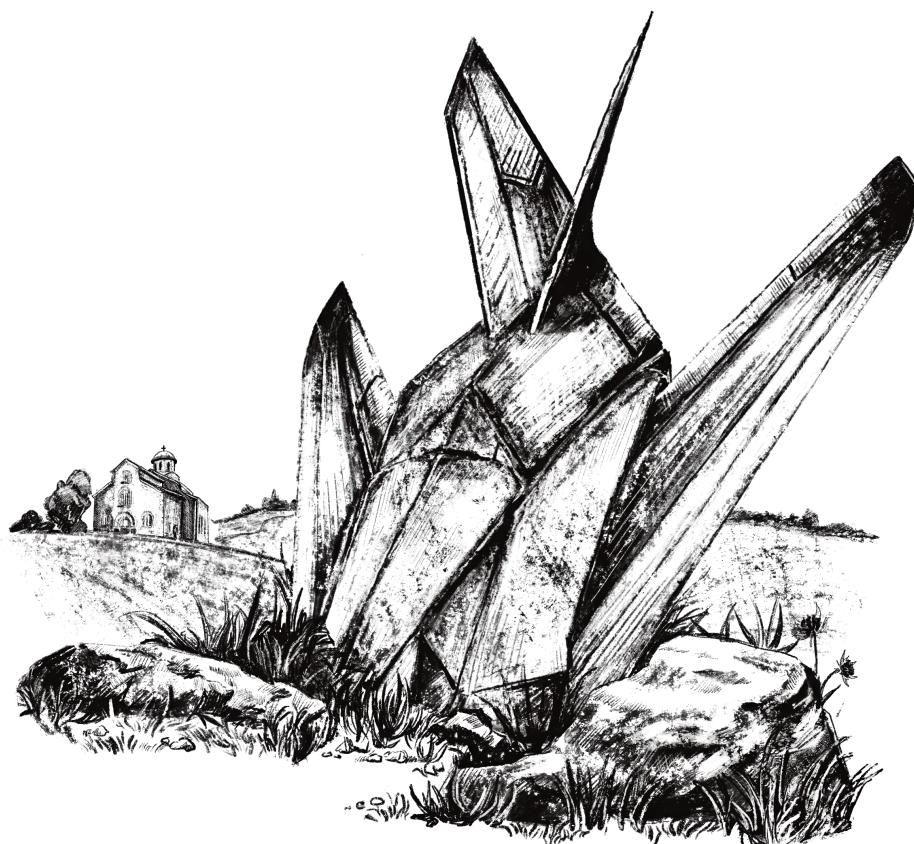
(7) One of the key outcomes of the Yugoslavia bombings and the one-sided approach to justice in international judicial bodies was the introduction of the two ideas mentioned above into global politics — the "civilizational" and "Balkanization" narratives — which have since been used both separately and together. As a result, politi-

cal and socio-economic transformation programs became radicalized, and so did the mechanisms for dealing with third countries. Since the US, NATO and the EU lacked sufficient support, strength and resources to achieve their transformation goals, they resorted to exporting their own legal frameworks, national or collective laws, abroad. The trade and sanctions war they orchestrated to undermine the economies of Russia, China and other independent states has no basis in international law. They create their own rules domestically.

This mechanism is very well showcased by the use of secondary sanctions.

By coercing third countries and their companies to adhere to restrictive measures outlined in their domestic law, they effectively impose sanctions on all third countries. Essentially, they strip these countries of their basic rights as full participants in international relations, arbitrarily deciding with whom they can trade and to what extent.

This, together with all the other claims, manipulations and tricks used by the US, NATO and the EU, amounts to the imposition of a world order based on inequality, injustice and lawlessness.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

341.311(497.1)"1999"

ДУГ одјек 1999. = Долгое эхо 1999. = Lasting echo 1999. / [под општим уредништвом Јекатерине Ентине] ; [превод на српски Сергеј Артјомов] ; [превод на енглески Алексеј Маганов]. - Београд : Институт за међународну политику и привреду, 2024 (Београд : Донат Граф). - 242 стр. : илустр. ; 29 cm

Упоредо руски изворник и срп. и енгл. превод. - Изв. ств. насл.: Долгое эхо 1999. - Тираж 300.

ISBN 978-86-7067-340-3

- а) Југославија -- НАТО агресија -- Друштвени аспект -- 1999
- б) Југославија -- НАТО агресија -- Економски аспект -- 1999

COBISS.SR-ID 156142857

ISBN 978-86-7067-340-3